

ISSN 1563-0285; eISSN 2618-1215

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

ХАБАРШЫ

Халықаралық қатынастар және халықаралық құқық сериясы

КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ имени АЛЬ-ФАРАБИ

ВЕСТНИК

Серия международные отношения и международное право

AL-FARABI KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY

INTERNATIONAL RELATIONS AND INTERNATIONAL LAW JOURNAL

№3 (107)

Алматы
«Қазақ университеті»
2024

ХАБАРШЫ

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАР ЖӘНЕ
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚҰҚЫҚ СЕРИЯСЫ №3 (107) қыркүйек

04.05.2017 ж. Қазақстан Республикасының Ақпарат және коммуникация министрлігінде тіркелген

Куәлік № 16503-Ж

Журнал жылына 4 рет жарыққа шығады
(наурыз, маусым, қыркүйек, желтоқсан)

ЖАУАПТЫ РЕДАКТОР:

Байкушикова Г.С., Ph.D. (Қазақстан)
E-mail: baikushikova.gulnara@kaznu.kz

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

Жекенов Д.К., Ph.D, қауымд. профессор – ғылыми редактор
(Қазақстан)

Губайдуллина М.Ш., т.ғ.д., профессор – ғылыми редактордың орынбасары (Қазақстан)

Байзакова К.И., т.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Күкеева Ф.Т., т.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Ауған М.Ә., т.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Айдарбаев С.Ж., з.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Чукубаев Е.С., т.ғ.к., доцент (Қазақстан)

Сайрамбаева Ж.Т., з.ғ.к., доцент (Қазақстан)

Грегори Глиссен (Gregory Gleason), Ph.D., профессор (АҚШ)

Аджай Кумар Патнайк (Ajay Kumar Patnaik), саяс.ғ.д., профессор (Үндістан)

Торстен Бонаккер (Thorsten Bonacker), саяс.ғ.д., профессор (Германия)

Пьер Шабаль (Pierre Chabal), саяс.ғ.д., профессор (Франция)

Курылев К.П., т.ғ.д., профессор (Ресей)

Абдежалил Аккари (Abdeljalil Akkari), профессор (Швейцария)

Себ Берни (Sebe Berny Christophe Hubert), Ph.D., профессор (Ұлыбритания)

Дадабаев Т., Ph.D., профессор (Жапония)

Рязанцев С.В., э.ғ.д., профессор (Ресей)

Чунг Тайик (Chung Tayik), профессор (Корея)

Шрикант Кондапалли (Srikanth Kondapalli), Ph.D., профессор (Нью-Дели, Үндістан)

Пол Фраер (Paul J. Fryer), Ph.D., доцент (Йоэнсуу, Финляндия)

Фабьен Боссайт (Fabienne Bossuyt), Ph.D., қауымд. профессор (Гент, Бельгия)

Молчанов М.А., профессор (Саламанка, Испания)

ТЕХНИКАЛЫҚ РЕДАКТОР:

Парпиев С.М., Ph.D. (Қазақстан)

Халықаралық қатынастар және халықаралық құқық сериясында қазіргі кездегі халықаралық қатынастар мәселелері, әлемдік интеграциялық үдерістер, халықаралық қауіпсіздік мәселелері, халықаралық қатынастар және сыртқы саясат тарихы, халықаралық құқықтың өзекті мәселелері, мемлекетшілік құқық, халықаралық экономикалық қатынастар бағыттары бойынша мақалалар жарияланады.

Жоба менеджері

Гульмира Шаккозова

Телефон: +7 701 724 2911

E-mail: Gulmira.Shakkozova@kaznu.kz

Пішімі 60x84/8. Көлемі 7.6 б.т. Тапсырыс №11422.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
«Қазақ университеті» баспа үйі.

050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.

1-бөлім
**ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАРДЫҢ
ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ**

Section 1
**CONTEMPORARY PROBLEMS OF
INTERNATIONAL RELATIONS**

Раздел 1
**АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ
МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТШЕНИЙ**

С.М. Парпиев^{*}, А.Е. Мухаметжан^{*}, Д.К. Жекенов^{*}

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан

*e-mail: parpiyev.syrym@gmail.com

РЕАЛИЗМ КОНТЕКСТІНДЕГІ «ШАҒЫН МЕМЛЕКЕТТІҢ (SMALL STATE)» СЫРТҚЫ САЯСАТЫН ТАЛДАУ: ҚЫРҒЫЗСТАН МЫСАЛЫНДА

Бұл зерттеу Қырғызстанның шағын мемлекет ретіндегі сыртқы саясатын реалистік контекстте талдауды мақсат етті. Зерттеу авторлары реализм тұжырымы негізіндегі халықаралық және аймақтық қатынастардағы шағын мемлекеттердің сыртқы саясатының сипаты мен болмысы туралы концепцияларды сараптай отырып, алты түрлі концептуалдық сараптамалық критерийлерді қалыптастырды. Зерттеу нәтижесіне сүйенсек,

Біріншіден, Қырғызстанның әлемдік үрдістерге пассивті қатысуы оның шағын мемлекет ретіндегі мүмкіндіктерінің шектеулі екенін көрсетті. Мемлекеттің әскери-саяси, әлеуметтік, экономикалық әлеуетінің шектеулілігі оның халықаралық қатынастарда дербестікке қол жеткізуге кедергі келтіреді. Екіншіден, Қырғызстанның халықаралық бастамалары негізінен символикалық сипатта болып, стратегиялық артықшылықтар бермеді. Бұл мемлекеттің аймақтық және әлемдік саяси үдерістерде сыртқы бастамаларға тәуелді болуына алып келді. Үшіншіден, Қырғызстанның географиялық орналасуы мен табиғи ресурстарының шектеулілігі оған өз мүддесіне сай, тиімді сыртқы саясат жүргізуге мүмкіндік бермейді. Төртіншіден, қалыптасқан халықаралық құқық нормаларына сүйену елдің әлемдік үдерістерде егемендігін сақтаудағы маңызды стратегия болып табылады. Бесіншіден, халықаралық ұйымдарға мүше болуға ұмтылу, оның сыртқы қауіп-қатерлер мен сын-тегеуріндерге төтеп берудің басты стратегиясы болып табылады. Алтыншыдан, Қырғызстан сыртқы саясатында классикалық бейтараптыққа ұмтылмайды. Себебі оның территориясында АҚШ пен Ресей әскери базалары бар. Сондықтан, реализм концепциясы Қырғызстанның сыртқы саясатының сипаттарын түсіндіруде маңызды рөл атқарады.

Түйін сөздер: сыртқы саясат, реализм, шағын мемлекет, Қырғызстан, мемлекеттік мүдде.

S.M. Parpiyev*, A.E. Mukhametzhan, D.K. Zhekenov

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

*e-mail: parpiyev.syrym@gmail.com

Analyzing the Foreign Policy of a Small State in the Context of Realism: The Case of Kyrgyzstan

This research aimed to analyze the foreign policy of Kyrgyzstan as a small state in the context of the school of political realism. By examining the nature and essence of the foreign policy of small states in international and regional relations based on the concept of realism, the authors formed six different conceptual expert criteria.

Based on the results of the study, firstly, Kyrgyzstan's passive participation in global trends indicates that its capabilities as a small state are limited. The limited military-political, social, and economic potential of the state prevents it from achieving independence in international relations. Secondly, Kyrgyzstan's international initiatives are mostly symbolic in nature and do not provide it with strategic advantages. This results from the state's dependence on external initiatives in regional and global political processes. Thirdly, the geographical location and limited natural resources of Kyrgyzstan hinder its ability to pursue an effective foreign policy in its interests. Fourthly, reliance on established norms of international law is an important strategy for preserving the country's sovereignty in global processes. Fifth, the desire to become a member of international organizations serves as its main strategy for overcoming external threats and challenges. Finally, Kyrgyzstan does not seek classical neutrality in foreign policy, as military bases of the United States and the Russian Federation are located on its territory. Thus, the concept of realism plays a crucial role in interpreting the nature of Kyrgyzstan's foreign policy.

Key words: foreign policy, realism, small state, Kyrgyzstan, national interests.

С.М. Парпиев*, А.Е. Мухаметжан, Д.К. Жекенов
Казахский национальный университет им. аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан
*e-mail: parpiyev.syrym@gmail.com

Анализ внешней политики «малого государства (small state)» в контексте реализма: на примере Кыргызстана

Это исследование было направлено на анализ внешней политики Кыргызстана как небольшого государства в контексте школы политического реализма. Анализируя концепции о характере и сущности внешней политики малых государств в международных и региональных отношениях на основе концепции реализма, авторы исследования сформировали шесть различных концептуальных экспертных критериев. Исходя из результатов исследования, это, во-первых, пассивное участие Кыргызстана в мировых тенденциях показывает, что его возможности как небольшого государства ограничены. Ограниченность военно-политического, социального и экономического потенциала государства препятствует достижению им самостоятельности в международных отношениях. Во-вторых, международные инициативы Кыргызстана носили преимущественно символический характер и не давали ей стратегических преимуществ. Это является результатом того, что государство зависело от внешних инициатив в региональных и мировых политических процессах. В-третьих, географическое положение и ограниченность природных ресурсов Кыргызстана не позволяют ему проводить эффективную внешнюю политику в своих интересах. В-четвертых, опора на устоявшиеся нормы международного права является важной стратегией сохранения суверенитета страны в мировых процессах. В-пятых, стремление стать членом международных организаций является его главной стратегией преодоления внешних угроз и вызовов. В-шестых, Кыргызстан не стремится к классическому нейтралитету во внешней политике, поскольку на его территории были расположены военные базы США и РФ. Таким образом, концепция реализма играет важную роль в трактовке характера внешней политики Кыргызстана.

Ключевые слова: внешняя политика, реализм, малое государство, Кыргызстан, государственные интересы.

Кіріспе

Халықаралық қатынастар және әлемдік саяси үдерістердегі шағын мемлекеттердің рөлі мен үлесін қандай контекстте қарастыру қажет? Соңғы жарты ғасырдан астам уақыт бойы халықаралық және аймақтық қатынастарды танушы ғалымдар осы сұраққа жауап табуға тырысты. Көптеген ғалымдар мен сарапшылар жаһандық «жоғарғы деңгейлі саясаттың (high politics)» болмысы мен табиғатын түсіну шеңбері әлемдік кеңістікті барынша қамтитын кең перспективаны қажет ететінімен келіседі (Long, T., 2022:17). Оның үстіне, халықаралық және аймақтық қатынастардағы қалыптасқан дәстүр бойынша, жаһандық саяси үрдістерді қозғаушы және реттеуші акторлар ретінде супер (super powers) және ұлы державалардың (great powers) саяси шешімдері мен оған сәйкес атқарылған саяси әрекеттері қарастырылды (Morgenthau, J.H. & Thompson, K.W., 1997, Corbett, J., & Veenendaal, W., 2019). Себебі, неореализм өкілі К. Уолтцтың пікірінше, әлемдік үрдістерді тұжырымдауда шартты түрде *Малайзия мен Коста-Рика сияқты мемлекеттердің саяси әрекеттеріне негіздеу мемлекеттің экономикасын екінші деңгейлі (жанама, негізгі рөл ойнамайтын) экономикалық секторларға сүйенумен барабар* (Waltz, K.N., 1979:72).

Сөйкесінше, ұлы державалардың халықаралық саясаттағы үстемдігін дәріптейтін бұл тенденция Екінші дүниежүзілік соғысынан кейінгі кезеңнен бастап ХХ ғасырдың 80-жылдардың соңына дейін өз жалғасын тапты. Ұлы державалардың саны мен олардың өзара әрекеттестігі әлемдік саяси қатынастардың негізгі зерттеу ортасына айналды.

ХХ ғасырдың 90-жылдарындағы коммунистік блоктың ыдырауымен биполярлық жүйенің құлауы – халықаралық қатынастарды зерттеудің жүйелік тәсілден (systematic approach) өзара қарым-қатынастық тәсілге (relational approach) ауысуына, халықаралық және аймақтық қатынастардың акторлардың түрліленуі мен көпжақтылығына алып келді (Long, T., 2022:17). Бұл әлемдік саяси үрдістер мен халықаралық қатынастарды зерттеулердің шағын мемлекеттердің әлемдік саяси үрдістердегі үлесі ескермегендігін, немқұрайлы қарап келгендігін айқын көрсетті.

Екінші дүниежүзілік соғысынан кейінгі колониалды жүйе мен империялардың ыдырауы, ұлтшылдық (национализм) идеяның таралуы мен әлемдік тәртіптегі халықаралық институционалды архитектураның берік орнығуы, халықаралық құқықтық заңдардың жоғарылығына сенімнің артуы сайып келгенде шағын егеменді

мемлекеттердің халықаралық қатынастардағы маңыздылығын қайта қарауға мәжбүр етті (Baldacchino, G. & Wivel, A., 2020:16).

Территориялық аумақтың кішілігі мен күшінің әлсіздігі мемлекеттің сыртқы саясаты жоқ екендігі, халықаралық аренадағы беделінің төмен екендігін, сонымен қатар, ұлы державалардың ықпалынан мүлде шыға алмайтындығын білдірмейді. Бір ғана Ватиканның XX ғасырдың 80 жылдары Польшадағы ішкі саяси күштердің алауыздығынан пайда болған саяси дағдарысты жұмсартуға, кейіннен біржолата шешуге ат салысқандығы шағын мемлекеттің халықаралық қатынастардағы әлеуетін көрсетуге мысал бола алады. Ватиканның қолдауымен Польша католик шіркеуі (Костёл) коммунистік Польша бірлескен жұмысшылар партиясы (Polska Zjednoczona Partia Robotnicza) мен оған оппозиция болған «Ынтымақ» өзін-өзі басқаратын кәсіподақ (Niezależny Samorządny Związek Zawodowy «Solidarność») басшыларының диалогқа келуін қамтамасыз ету арқылы бертін келе, Польшаның авторитарлық жүйеден демократиялық жүйеге бейбіт түрде ауысуына себепші болды (Новикова, И.Н., 2022:220). Бұл сияқты жекелеген тарихи кәйстер жеткілікті.

Шағын мемлекеттердің сыртқы саясаты мен халықаралық және аймақтық қатынастардағы орнын түсінудің маңыздылығын келесідей атап өтуге болады. Біріншіден, қазіргі кездегі Біріккен Ұлттар Ұйымына (БҰҰ) мүше 193 мемлекеттің басым бөлігі шағын мемлекеттерден тұрады. Бұл халықаралық және аймақтық акторлардың түрліленгендігін білдіреді. Екіншіден, бұған дейінгі халықаралық қатынастардағы зерттеулер супер және ұлы державаларға бағытталды. Алайда, қазіргі таңдағы туындап отырған жаһандық мәселелерді шешуде супер және ұлы державалардың әрекеті жеткіліксіз болуда. Кез-келген жергілікті-аймақтық, халықаралық жанжалдар міндетті түрде сол географиялық кеңістікке тиесілі шағын мемлекеттердің қатысуынсыз шешілмейді. Үшіншіден, бұған дейін шағын мемлекеттердің сыртқы саясаты супер және ұлы державалардың саяси әрекеттері шеңберіндегі дискурспен түсіндіріліп келді. Бұл халықаралық және әлемдік саяси үдерістердің болмысы мен табиғатын толық түсінуге мүмкіндік бермейді. Төртіншіден, шағын мемлекеттердің қазіргі таңдағы халықаралық және аймақтық қатынастардағы интеграция, қауіпсіздік, бітімгерлік дербес статусы өсуде (Новикова, И.Н., 2022:222). Бұл шағын мемлекеттердің мәртебесін мойындауға және халықаралық қатынастардағы ұлы держа-

валарды дәріптейтін «гигантизмшілдіктен» арылуға, жағдайға объективті баға беруге мүмкіндік береді.

Бұл зерттеу қазіргі таңда әлемдік саяси үдерістердегі шағын мемлекеттің сыртқы саясатының болмысын халықаралық қатынастар тұжырымдарының (international relations theories) негізгі бағыттарының бірі болып саналатын реализм контекстінде сипаттауға бағытталады. Халықаралық қатынастардағы реализм мемлекеттің сыртқы саясатын – халықаралық анархиялық жағдайдағы мемлекеттік мүдде (state interests), мемлекеттің өміршеңдік қабілеті (survival nature), өз-өзіне ғана көмектесу (self-help) шеңберінде қарастыратындығын ескерсек (Jesse, N.G., 2006:13), шағын мемлекеттер бұл жағдайда өмір сүруі, қауіпсіз болуы үшін ұлы державалармен белгілі бір трансұлттық немесе аймақтық блокқа қосылуы тиіс. Дегенмен де, кейбір шағын мемлекеттер қақтығыстар жағдайында бейтараптықты сақтай отырып, ешбір бірлестіктерге қосылмай өз егемендігін сақтап қалған жағдайлар да тарихта жоқ емес. Осы орайда, реализм тұжырымы шағын мемлекеттердің сыртқы саясатының болмасын қаншалықты сипаттай алатындығы тиянақты және объективті сараптауды қажет етеді.

Зерттеу жұмысының кейс-стади немесе кейс-талдау объектісі ретінде Орталық Азия мемлекеті – Қырғызстан таңдап алынды. Зерттеу жұмысы алдымен, шағын мемлекетке (small state) қатысты қазіргі дейінгі қалыптасқан тұжырымдар негізінде Қырғызстанның шағын мемлекет екендігін дәлелдеуді мақсат етеді. Сосын, шағын мемлекеттің қазіргі халықаралық және аймақтық қатынастардағы, әлемдік саяси үрдістердегі сыртқы саясатының реализм тұжырымыдағы қалыптасқан критерийлері арқылы Қырғызстанның сыртқы саясатының артықшылықтары мен шектеуліктерін табуға ат салысады.

Зерттеудің әдіснамалық базасы ретінде екінші деңгейлі деректерді талдау әдісі (secondary data analysis methods) қолданылады. Екінші деңгейлі деректерді талдау әдісі – бұған дейінгі тақырып аясында жүргізілген зерттеу жұмыстары, құқықтық-нормативтік құжаттар, келісім-шарттар, БАҚ дереккөздерінде жарық көрген материалдарды жинақтауға, сұрыптауға, өңдеуге мүмкіндік береді.

Зерттеудің тұжырымдық негіздемесі

1. Ілгерідегі зерттеулерге шолу

1) «Шағын мемлекеттердің (small states) сыртқы саясаты» туралы зерттеулер

Халықаралық қатынастардағы шағын мемлекеттердің орны туралы зерттеулер тарихи тұрғыдан ертерек пайда болғандығы туралы деректер бар. Еуропалық, соның ішінде, неміс саясаттанушы ғалымдары шағын мемлекеттердің сипаты туралы XVIII-XIX ғасырларда қызығушылық танытқан. Бұл неміс саясаттанушы интеллектуалды ортаның Германия территориясындағы шағын және кіші князьдықтарды қалай біріктіруге болатындығы туралы саяси жоба аясында Ұлы Германияны қалыптастыру идеясымен тығыз байланысты болды (Sieber, E., 1920; Carris, O.V., 1923; Bratt, E., 1951). Алайда, неміс академиялық ортадағы бұл ілім бағыты XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап кең тараған «ұлтшылдық (nationalism)», «ұлттық мемлекет (nation-state)» идеясының дамуымен ғалымдар назарынан тез-ақ тыс қалды. Басқаша айтқанда, «шағын князьдықтар (kleinstaaterei)» Ұлы Германия империясының бірігу идеясына қарамақайшы келді (Amstrup, N., 1976).

Ал, Бірінші дүниежүзілік соғысынан кейінгі кезеңде империялардың құлауы әлемдік саяси картада көптеген шағын мемлекеттердің пайда болуына алып келді. Жаңадан құрылған шағын мемлекеттер Ұлттар Лигасының құрылу үдерісіне белсенді ат салысты. Соғыстан кейінгі кезеңдегі либералды идеалистік идеялар мен халықаралық құқық негізінде құрылған мемлекет үсті халықаралық ұйымның іс жүргізуі шағын мемлекеттер үшін өмірлік маңызды оқиғаға айналды. Ұжымдық қауіпсіздік құбылысының қалыптасуы шағын мемлекеттердің халықаралық үдерістердегі ролін арттырды. Алайда, нацистік идея мен фашизм негізінде басталған Екінші дүниежүзілік соғысы парадоксты түрде алып державалардың шағын мемлекеттерді біртіндеп жаулап алуына, және шағын мемлекеттердің ұлы державалардың қолдауынсыз өмір сүре алмайтындығын қысқа перспективада көрсетті. Десе де, осы қысқаша мерзім шағын мемлекеттерді халықаралық үдерістердегі қатысу маңыздылығына немқұрайлықпен қарауға болмайтындығын көрсете алды.

А. Бейкер Фокс Екінші дүниежүзілік соғысы кезеңде неге кейбір шағын мемлекеттер өз егемендігінен айырылып қалғандығына (Дания, Норвегия, Финляндия және БЕНИЛЮКС мемлекеттері), ал, керісінше, кейбір шағын мемлекеттер (Швеция, Испания, Түркия, Швейцария, Ирландия және Португалия) соғысқа қосылмай, бейтараптылықты сақтау арқылы өз егемендіктерін сақтап қалғандығына назар аударды. Бейкер Фокстың пікірінше, шағын мемлекеттердің

егемендігін сақтап қалуы/айырылып қалуы оның ішкі (басқару элитасының дипломатиялық қабілеті) және сыртқы (геостратегиялық орналасуы) факторларға байланысты екендігін анықтады (Baker Fox, A., 1959).

Екінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі кезеңнен қазіргі кезге дейінгі шағын мемлекеттердің сыртқы саясаты туралы зерттеулердің бағыттарының қалыптасуы мен даму кезеңдерін үш топқа бөліп қарастыруға болады. Бірінші кезең – 1950-1970 жылдар аралығын қамтиды. Бұл кезеңдегі шағын мемлекеттердің сыртқы саясаты Қырғи-қабақ соғысы мен колониалды жүйенің ыдырауы кезеңімен түспа-түс келді. Бір жағынан Қырғи-қабақ соғысы кезеңде шағын мемлекеттердің сыртқы саясаты екі супердержава – АҚШ пен КСРО-ның ықпалды аймағына кіруге немесе қосылмау принципі бойынша үшінші әлемнің бөлігі ретінде аграрлы артта қалушы мемлекет ретінде қалу жолын таңдауға мәжбүр болды. Бұл кезеңдегі зерттеулердің фундаменталды ерекшелігі супердержавалармен қарым-қатынас шеңберінде шағын мемлекеттердің егемендіктен айырылмай, өз өмірін сақтап қалу мәселесіне бағытталғандығымен өзгешеленеді (De Russett, A., 1954; Baker Fox, A., 1959; Vital, D., 1967; Liska, G., 1968; Rothstein, R., 1968; Keohane, R. O., 1969) Зерттеулердің негізгі бағыты – халықаралық қауіпсіздік және шағын мемлекеттердің халықаралық ұйымдар мен әскери блоктарға қатысты сыртқы саясатының ерекшеліктері болды (Ingebrietsen, Ch. et.al., 2006:17).

Егер 1950-1970 жылдардағы зерттеулер негізінен шағын мемлекеттердің қауіпсіздігі мен алпауыт державалар қарым-қатынастары шеңберінде өміршендігін сақтап қалуға бағытталған болса 1980-1990 жылдар аралығындағы кезеңдегі зерттеулердің дені шағын мемлекеттердің сыртқы саясатындағы стратегиялық мүмкіндіктердің перспективалық мәселелеріне бағытталды (Ingebrietsen, Ch. et.al., 2006:17). Де-факто, зерттеулердің басым бөлігі шағын мемлекеттердің «шағындылығы» мен «шектеулілігін» ескере отырып, ұлы державалардан өзара тәуелділіктен арылу және оны еңсере алу жолдары мен стратегиялық қадамдарын (автаркияға негізделген «жабық жүйе», әлемдік үдерістерден оқшаулану т.б.) қарастыруға тырысты (Mathisen, T., 1971; Handel, M., 1981; Vogel, H., 1983; Lindell, U. & Persson, S., 1986;). Зерттеулер қорытындысына сүйенсек, шағын мемлекеттердің сыртқы саясаты өз ресурстарды үнемдей білуге, халықаралық ұйымдарға мүше болу арқылы өз беделін артты-

руға болатын таңдамалы сыртқы саясат жүргізуі керек. Сонымен қатар, белгілі бір экономикалық өнімдерге мамандану және сауда серіктестерін әртараптандыру арқылы жоғары сыртқы тәуелділікті болдырмау және бейтараптықты сақтау немесе халықаралық және аймақтық интеграциялық жобаларға қатысу әрекеттері де шағын мемлекеттердің сыртқы саясаты үшін тиімді стратегия болып табылады (Vital, D., 1971; Schou, A. & Brundtland, A.O. eds., 1971; Azar, E.E., 1973; Höll, O., ed. 1983; Harden, Sh., ed., 1985).

1990-2000 жылдар аралығындағы әлемдік саяси үрдістердегі радикалды өзгерістер (КСРО-ның ыдырауы, Қырғи-қабақ соғысының аяқталуы, Югославияның ыдырауы т.б. әлемдік саяси картада жаңа шағын мемлекеттердің пайда болуына алып келді) шағын мемлекеттерді зерттеуде жаңа тәсілдер мен тұжырымдық бағыттарды қалыптастырды. Осы кезеңде әлеуметтік ғылымдардағы әлеуметтік конструктивизм (social constructivism) концептуалды-философиялық тәсілдің үстемдік етуі мемлекеттердің табиғатын зерттеулерге тың идеяларды берді. Жаһандану және аймақтану (regionalization), ұлтаралық қақтығыстар, бірегейлік саясаты, бітімгерлік және халықаралық нормаларды қалыптастырудағы негізгі инициативалар сияқты тақырыптар шағын мемлекеттердің халықаралық және ішкі әлеуетін тексеруге мүмкіндік беретін негізгі өзекті зерттеу мәселелеріне айналды (Kindley, R.W., Good, F. D., eds., 1997; Armstrong, H.W., Read, R., 1998; Moses, J.W., 2000; Salvatore, D., Svetlicic, M., Damijan, J.P., eds., 2001).

XXI ғасырдағы зерттеулер шағын мемлекеттің әлеуметтік, институционалдық, экономикалық инновация салаларындағы әлеуетімен бір қатарда, ақпараттық технологиялар, «жұмсақ күш (soft power)» шеңберіндегі жетістіктердің халықаралық саяси үдерістерге әсеріне бағытталды (Ingebritsen, Ch., 2002; Knudsen, O.F., 2002; Katzenstein, P. J., 2003; Wivel, A., Oest, K.J.N., 2010; Ornston, D., 2012; Carvalho, B., Neumann, I.B., 2014; Archer, C., Bailes, A.J.K., Wivel, A., 2014;).

Халықаралық және аймақтық қатынастар, саяси ғылымдарды зерттеушілер тарапынан осыған дейінгі жүзеге асырылған зерттеу жұмыстарының тақырыптық базасы, зерттеу саласы әр кезеңдегі үстем еткен жағдаяттық саяси парадигмалардың (ұлы державалар үстемділігі, биполярлық жүйе, деколонизация, бір полярлық жүйе т.б., жаһандану мен ақпараттық технологиялар заманы т.б.) ауысып отыруына қарай басқыштық даму кезеңінен өтті. Дегенмен, шағын

мемлекеттерді зерттеу дербес ғылыми зерттеу саласы ретінде әлі толығымен қалыптаса қоймағандығын аңғаруға болады. Бұл бағыттың қазіргі таңда жеке ғылыми бағыт ретінде қалыптасу әлеуеті бар және ғалымдар тарапынан үлкен қызығушылық танытуда.

2) Қырғызстанның сыртқы саясаты туралы зерттеулердің негізгі бағыты

Бұл зерттеуде кэйс-стади ретінде Қырғызстанның сыртқы саясаты реализм шеңберінде қарастырылады. Қырғызстанның сыртқы саясаты туралы зерттеулер қырғыз авторлары, Орталық Азия елдерінің, алыс шетелдік зерттеушілер тарапынан жүзеге асырылды. Осыған дейінгі жүзеге асырылған зерттеулерді тақырыптық-мазмұндық және бағыты бойынша келесі топқа бөліп қарастыруға болады.

Алдымен, Қырғызстанның сыртқы саясатының басым бағыттары және жаңа тенденциялары У.Ж. Мамытов, Б.К. Пазиров пен Ж.Ж. Жоробеков, Н.М. Наматбекова, У.Ж. Мамытов, М. Суюнбаев, Ж.Р. Балтабаев, Ч. Кайназарованың еңбектерінде қарастырылды. Авторлардың қорытындылауынша, Қырғызстанның сыртқы саясатындағы заманауи үрдістер дүниені көпполярлы түсінуге негізделген. Осы орайда, Бішкектің көп векторлы сыртқы саясатының негізгі нысандары серіктес мемлекеттер Ресей Федерациясы, Қытай Халық Республикасы, АҚШ, Қазақстан, Тәжікстан, Өзбекстан, Түркия және Германиямен қарым-қатынасына бағытталғанын байқауға болады. Бұл қадамдар мемлекеттің географиялық орналасуы, пайдалы қазбалардың болуы, демографиялық құрамы, экономикалық даму деңгейі сияқты ішкі саяси, әлеуметтік, экономикалық, географиялық индикаторлардың әлеуетімен тығыз байланысты (Мамытов, У.Ж., 2008; Наматбекова, Н.М., 2018а; Пазиров, Б.К., Жоробеков, Ж.Ж., 2019).

Келесі топтағы зерттеулер Қырғызстанның жақын және алыс шетелдегі жекелеген мемлекеттермен екі жақты (bilateral) қарым-қатынастардың ерекшеліктерін көрсетуге бағытталды. С. Хорак, А.А. Ормонова, С.М. Осмонов, Қырғызстан мен Ресей Федерациясының ТМД, ҰҚШҰ, Кедендік Одақ шеңберіндегі екі жақты ынтымақтастықтың даму эволюциясын қарастырды. Автордың пікірінше, Қант қаласындағы Ресей Федерациясы мен АҚШ әскери базаларының болғандығы Қырғызстанның аймақтық контекстінде Ресей Федерациясы үшін стратегиялық маңызы бар мемлекет екендігін көрсетеді. (Хорак, С., 2007; Ормонова А.А., 2014; Осмонов С.М., 2022). Г.А. Конгайтиева Қырғызстан

мен ҚХР арасындағы өзара серіктестікті тарихи тұрғыдан қарастыра келе, ҚХР Қырғызстанның пайдалы қазбаларды өңдеу және экспортқа шығару және транспорттық-логистика саласында маңызды серіктес екендігін атап өтеді. (Конгайтиева, Г.А., 2016). Сондай-ақ, М.С. Иманалиев пен А.Э. Джоробекова Қырғызстан мен ҚХР қарым-қатынасының концептуалдық негіздерін қарастырды. Авторлардың пікірінше, Қырғызстан Қытайдың сыртқы саяси концепциясының фундаменти болып табылатын – бейбітшілік, даму, ынтымақтастық және өзара тиімділік идеяларымен сәйкес келеді. Бұл ҚХР-ның «Жібек жолы» экономикалық мегажобасының құрылысы мен жүзеге асырылуына Қырғызстанның белсенді қатысуына мүмкіндік береді. Сонымен қатар, Қырғызстан ҚХР-ның аймақтық және жаһандық саясатында біріншіден, саяси әріптес бола алады. Осыған сәйкес, Бішкек Пекинның Тайвань, Тибет автономиялық ауданы, Синьцзянь-Ұйғыр Автономиялық ауданына қатысты саясатын қолдайды. Себебі, сепаратизм қаупі Қырғызстанның өзінде де бар. Екіншіден, Қырғызстан ҚХР-ның экономикалық әріптесі ретінде өзін көрсетеді. Зерттеушілердің пікірінше, Қырғызстан өндірістік әлеуеті бойынша Қытаймен бәсекелес бола алмайды. Дегенмен, ауылшаруашылық өнімдерінің кейбірі мен транспорттық-логистикалық әлеуеті арқылы өзара қарым-қатынасты дамыта алады. Сондықтан, бұл мәселе екі бағытта өз жалғасын таба алады. Біріншіден, көпжақтылық – Қырғызстан мүше болып табылатын Еуразиялық Экономикалық Одақ пен «Бір белдеу – Бір жол» мегажобасының өзара үйлесімділігін пайдалану болса, екіншіден, жекелеген мәселелер бойынша әріптестік пен тең құқылық дағдыларына сүйену керек. Қырғызстан ҚХР-ның «үш зұлымдыққа» – терроризм, экстремизм және сепаратизмге қарсы күрестегі әріптесі. Пекин Қырғызстан аумағында немесе шекаралық аумақтарда заңсыз сауда (контрабанда), радикалды исламизм, ұйғыр сепаратистеріні т.б. қылмыстық топтардың пайда болуы мен әрекет етуінің алдын алуға мүдделі (Иманалиев М.С., Джоробекова А.Э., 2018). Ал, Е.Г. Гарбузарова соңғы жылдары Қырғызстанның ҚХР-мен қарым-қатынасында Бішкектің Пекинге экономикалық тәуелділігінің көрсеткіші артқандығын мәлімдейді (Гарбузарова Е.Г., 2018).

Қырғызстан мен АҚШ арасындағы қарым-қатынас мәселесі де ғалымдар назарынан тыс қалған жоқ. М.А. Закировтың пікірінше, Қырғызстан мен АҚШ қарым-қатынастарын 3 кезеңге бөліп қарастыруға болады. Бірінші кезеңде

(1991-1995 жж.) АҚШ-тың Орталық Азияға қатысты сыртқы саяси бағдарламасын қалыптастыру кезеңін қамтиды. Бұл кезең Вашингтонның Қырғызстанмен қатар Орталық Азия аймағының ішкі істеріне шектеулі түрде «араласу» кезеңі болып табылады. Екінші кезең (1996-1999 жж.) АҚШ-тың аймаққа, соның ішінде Қырғызстанға ықпалы арта бастаған кезең болып табылады. Бұл аралық АҚШ ықпалындағы Халықаралық Валюта Қоры (ХВҚ) мен Солтүстік атлантикалық келісім ұйымының (НАТО) саяси, экономикалық әріптестікті белсенді алға тартуымен ерекшеленеді. Үшінші кезең (2000-2014) АҚШ-тың аймақта мейілінше күшейген кезеңі. 2001 жылдың қараша және желтоқсан айларында Қырғызстан мен Өзбекстан аумағында американдық әскери базалар құрылды. 2014 жылғы американдық әскерилердің Қырғызстаннан шығарылуы, автордың ойынша, Бішкектің сыртқы саясаттағы бағыты Вашингтоннан Мәскеуге бұрылғандығымен тікелей байланысты. А.Б. Бейшеналиев пен Н.М. Наматбекованың пікірінше, қырғыз-американдық қарым-қатынастар көп жақты және көп салалы күрделі ынтымақтастықты қамтығанымен, негізінен декларативті-бағдарламалық және идеологиялық бағытта дамуда (Бейшеналиев, А.Б., 2018; Наматбекова, Н.М., 2018). А. Темирбекова Н.М. Наматбекованың позициясын қолдай келе, АҚШ-тың Қырғызстандағы демократиялық трансформация үдерістерін, тәуелсіз БАҚ және үкіметтік емес ұйымдардың (ҮЕҮ) дамуына және саяси-әлеуметтік қоғамдық өмірдегі ықпалының артуындағы рөлі үлкен екендігін атап өтеді (Темирбекова А., 2019).

Қырғызстан мен Қазақстан арасындағы қарым-қатынастар туралы зерттеулер біршама авторлар тарапынан қарастырылды. М.Т. Лаумулин, Орталық Азия мемлекеттерінің қарым-қатынастарына, жалпы тәуелсіз ел болып қалыптасу кезеңіне өте кең тоқталған. Қырғызстанмен екіжақты қарым-қатынасты Қазақстан президенті Қасым-Жомарт Тоқаев Астана үшін басты басымдылықтардың бірі. Автордың айтуынша екіжақты қатынастарды қалыпқа келтіру процесі 2017 жылғы президенттік сайлаудан кейін басталды, сол кезде ынтымақтастықтың «Жол картасына» қол қойылды (Лаумулин, М.Т., 2020). Қазақстан мен Қырғызстанның арасындағы 1991-1998 жыл аралығындағы дипломатиялық қарым-қатынасына У.Ж. Мамытов Қырғызстан үшін жаһандану жағдайында одан әрі экономикалық өсуді қамтамасыз ету үшін және Орталық Азия аймағындағы өз позициясын ны-

ғайту үшін сенімді стратегиялық серіктес болғаны жөн деген пікір білдіреді (Мамытов, У.Ж., 2017). С.Б. Макеева, А.Р. Онолбекова Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы экспорттық қарым-қатынастың дамуы және экономикалық қарым-қатынастағы мәселелер туралы жазса, әлеуметтік-саяси өзгерістер кезеңінде Қазақстан мен Қырғызстанның дипломатиялық қатынастарының дамуын зерттеген М.Т. Бостонкулова мен Н.Б. Караева екі елдің арасындағы дипломатиялық қарым-қатынастың 2000 жылдан бастап дамығандығын және 2003 жылы Қырғызстан президентінің Қазақстанға сапары кезінде Одақтас қатынастар туралы келісім шарт және екі ел арасындағы экономикалық интеграция туралы іс-әрекет жоспарына қол қойылғандығын баяндайды. Автор сонымен қатар, екі ел арасында дипломатиялық даулы мәселелердің де барып атап көрсеткен, соның бірі КСРО кезеңінен бастап шаруашылық жүргізуші субъектілерден қалған қарыздар мәселесін қарастырған (Бостонкулова, М.Т. 2015; Макеева, С.Б., Онолбекова, А.Р., 2019; Караева, Н.Б., 2023).

Ф. Самадова мен Г. Чыныкеева Қырғызстан мен Өзбекстанның сыртқы саясатына тоқтала келе, екі мемлекеттің ортақ мүдделер шеңберіндегі саяси, экономикалық, мәдени қарым-қатынастарының негізгі бағыттарын талдайды (Самадова, Ф., Чыныкеева, Г., 2022). Б.У. Адылбекова мен А.Э. Байтиков өз зерттеуінде соңғы екі жылда екі мемлекет арасында әр түрлі салалар мен дипломатиялық деңгейлерді қамтитын 180 ресми құжаттарға қол қойылғандығын, соның ішінде, бүгінгі күнде 137 ресми құжат өз күшін сақтап келетіндігін атап өтеді. (Адылбекова Б.У., Байтиков А.Э., 2023:47). Саны жағынан Қырғызстан территориясындағы ең үлкен азшыл ұлт өкілдері болып табылатын өзбек диаспорасының екі ел арасындағы қарым-қатынастарындағы құрал болуы мәселесін А.А. Арзыматова, Д.А. Атыканова көтереді. Авторлардың еңбегі 1990-2010 жылдар аралығындағы Қырғызстандағы өзбектер мен қырғыздардың ұлтаралық жанжалына Бішкек пен Ташкенттің реакциясын талдайды. И. Каримовтың 2010 жылғы Ош қаласындағы ұлтаралық қақтығыстарда бейтараптылықты ұстануы жанжалдың аймақтануына жол бермеді. Сонысымен, Ташкент билігі «ұлт факторы» негізіндегі екі мемлекет арасындағы перспективалы шиеленісті жағдайдың алдын алды (Арзыматова А.А., Атыканова Д.А., 2022).

Келесі топтағы зерттеулер Қырғызстанның аймақтық және халықаралық интеграциялық институттармен қарым-қатынастары туралы

тақырып аясында жүзеге асырылды. Бұл зерттеулер ТМД, ҰҚШҰ, ШЫҰ және ЕЭО тағы да басқа ұйымдардағы рөлі шеңберінде өрбіді. Зерттеушілер назар аударған мәселелі зерттеу аясы Қырғызстанның өз мүддесін сақтау, алға тарту арқылы ішкі және сыртқы қауіпсіздікті қамтамасыз ету, ішкі экономикалық құрылымдарды реформалау арқылы аймақтық және халықаралық нарыққа жол ашу, ішкі тұрақтылықты қамтамасыз ету арқылы елдің экономикасына шетелдік инвестицияны тарту, Орталық Азия және ТМД шеңберіндегі саяси-әлеуметтік, экономикалық, мәдени қарым-қатынастарды өзара тиімділік және тереңдетілген байланыс негізінде дамыту т.с.с. көп жақты, көп салалы ынтымақтастықтың дамытудың әлеуетін қамтыды. (Ларюэль, М., 2013; Пазилов Б.К., 2016; Перская, В.В., 2016; Токтобекова, М.А., 2016; Наматбекова, Н.М., 2019; Балтабаев, Ж.Р., 2021а; Балтабаев, Ж.Р., 2021ә;)

Қырғызстанның сыртқы саясатына қатысты қазіргі дейінгі жасалынған зерттеулердің дені негізінен Қырғызстан тәуелсіздік алғаннан кейін дербес мемлекет ретінде әрбір тарихи даму кезеңіндегі аймақтық және халықаралық саяси үдерістердің бағыттарына қарай бейімделініп, әрбір жағдайдағы мемлекеттің реакциясына бағытталынып, жасалынып келінді. Дегенмен де, мемлекеттің халықаралық және аймақтық қатынастардағы актор ретіндегі әрекетінің болмысын және табиғатын халықаралық қатынастарда қалыптасқан тұжырымдар негізінде концептуалдық-тұжырымдық тұрғыдан қарастыратын зерттеу еңбектердің қырғыз академиялық қоғамында да, посткеңестік академиялық ортада да жетіспейтіндігі байқалады. Сондықтан бұл зерттеу жұмысы Қырғызстанның сыртқы саясаты шеңберінде мемлекетті «шағын мемлекет» концепциялық категория контекстінде және халықаралық қатынастар саласында қалыптасқан реализм концептуалдық тұжырым негізінде сыртқы саясатының артықшылықтары мен шектеуліктерін сипаттауға бағытталатындығымен өзге зерттеулерден ерекшеленеді.

2. «Шағын мемлекет (small state)» концепциясының тұжырымдық сипаты

Қазіргі таңда халықаралық қатынастар және саяси ғылымдар «шағын мемлекеттің» ұғымын толық түсіндіре алатын бірыңғай концептуалдық тұжырым жоқтың қасы. Басқаша айтқанда, ғалымдар әлі күнге дейін «шағын мемлекет» ұғымының нақты анықтамасы төңірегінде ортақ ғылыми консенсус таба алмай отыр (Baldacchino,

G. & Wivel, A., 2020:3). Ғалымдар тарапынан жасалынған әрбір концептуалдық анықтамалардың мазмұны өзара қарама-қайшылығы басым болып отыр (Olafsson, B.G., 1998:3; Larsen, H., 2005:56). Концептуалдық анықтама төңірегіндегі қарама-қайшылық неден туындады? Оның жауабы ғылыми-тұжырымдық талдаулар әрқашан «сараптау бірлігін» (unit of analysis) талап ететіндігінде. О.Ф. Кнудсен айтпақшы «шағын мемлекет» туралы концептуалдық дискурс қайткенде де «мемлекет» ұғымының концепциясы төңірегінде өрбиді (Knudsen, O.F. (2002:184). Халықаралық қатынастардың либерализм дискурсы халықаралық акторлардың көптаралылығын қаншалықты алға тартқанымен, қазіргі таңдағы әлемдік саяси үдерістердің негізгі акторы бәрібір мемлекет болып қалуда. Сондықтан халықаралық қатынастардағы «шағын мемлекет» ұғымы «мемлекет» ұғымының концептуалды анықтамасына негізделеді.

«Шағын мемлекет» ұғымы жайлы қалыптасқан тұжырымдық негіздер екі тәсілге бөліп қарастыруға болады. Бірінші концептуалдық тәсіл шағын мемлекетті сандық ерекшеліктеріне (quantitative significances) сүйене отырып сипаттайды. Бұл тәсіл «абсолютті өлшем термині» деп те аталады (Jesse, N.G., Dreyer, J.R., 2016:6). Тұжырымға сәйкес, шағын мемлекет – бұл шағын территориясы, халқы, экономикалық әлеуеті, әскери күші бар саяси субъект. Концепцияның негізгі идеясы көрсетілген көрсеткіш өлшемдері шағын көлемдегі мүмкіндіктерге ие болуы қажет. Мұнда көрсетілген «шағын көлемді көрсеткіштерге» қатысты зерттеушілер мен халықаралық ұйымдардың критерийлері де статистикалық өлшемдері әр түрлі. Кейбір ғалымдар шағын мемлекеттің халқының саны 500 мыңдай болуы керек десе (Fazal, T., 2007:17), келесі зерттеушілер 1 миллионнан аспауы керектігін меңзейді (Clarke, C., Payne, T., 1987). Д. Корбетт пен В. Венендальдың пікірінше, мемлекетті шағын мемлекеттің санатына жатқызу үшін халқының саны 5 миллионнан аспауы керек (Corbett, J., Veendaal, W., 2019:7). Ал, Р. Пэйске сүйенсек, мемлекеттің халқының саны 10 миллионнан аспаса, онда ол шағын мемлекет (Pace, R., 2000:107-109). Д. Вайтель одан әрі қарай шағын мемлекеттерді дамыған және дамушы мемлекеттер ретінде бөліп, дамыған мемлекеттің халқы – 15-16 миллион, ал дамушы шағын мемлекеттің халқының саны – 25-30 миллиондай болуы керек екендігін атап өтеді (Vital, D., 1967:8). Дүниежүзілік банктің критерий бойынша шағын мемлекеттің халқы 1,5 миллионнан аспайды

(The World Bank Statistic Data, 2000) Алайда, жоғарыда келтірілген сандық критерийлері сайып келгенде логикалық сын көтермейді. Дүниежүзілік банктің критерий бойынша шартты түрде халқының саны шамамен 1,8 миллион болатын Косовоны шағын мемлекеттің санатынан шығарып тастауға тура келеді. Бұл ұстанымдар ойталқыға толы.

Демек, шағын мемлекетті анықтау үшін бір ғана сандық көрсеткіштер аздық етеді. Сол үшін ғалымдар шағын мемлекетті анықтау үшін қатыстық көрсеткіштерді (relative measurements) ұсынады. Бұл шағын мемлекеттердің «шағындығы» мен оның сыртқы саясатын түсіну үшін оның ұлы державалармен салыстырғандағы күшіне қарай жіктеуді қарастырады. Д. Марес К. Уолцтың құрылымдық реализм (structural realism) концепциясына сүйене отырып, мемлекеттердің өзара қарым-қатынасы мен олардың арасындағы ресурстардың теңсіз түрде бөліне- тіндігінен қарай шағын мемлекеттің деңгейін іздейді (Mares, D. R., 1988). Автор мемлекеттерді иерархиялық құрылымына қарай – ұлы державалар, екінші деңгейлі державалар, орта державалар және шағын мемлекеттерге бөледі. Марестің иерархиялық құрылымын Р. Ротштейн логикалық тұрғыдан түсіндіруге ұмтылады. Оның пайымдауынша, шағын мемлекеттер алып державалармен қарым-қатынастарда әлсіздік танытуында емес, керісінше, өзара қарым-қатынаста өз «дәрменсіздік жағдайы өзгермейтіндігін» фундаменталды негіз ретінде қабылдауымен анықталады. Автордың пікірінше, шағын мемлекеттер халықаралық анархиялық жағдайда өздігінен қауіпсіздік диллема мәселесін шеше алмайды. Сол себепті, олар өз өміршеңдігін сақтап қалуы үшін сыртқы қауіпсіздік көзіне жүгінуге мәжбүр. Бұл шағын мемлекеттердің өз қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін одақтасу немес ұжымдасуға ұмтылатындығын білдіреді (Rothstein, R., 1968:29).

Р. Кеохейн, Р. Ротштейннің идеясын ары қарай жалғастыра отырып, халықаралық қатынастардағы мемлекеттерді 4 санатқа жіктейді. Оған сәйкес, мемлекеттер жүйені қалыптастырушы (system-determining), жүйеге ықпал етуші (system-influencing), жүйеге қатысы бар (system-affecting), жүйеге ықпал етпейтін (system-ineffectual) болып бөлінеді. Бұл жерде *жүйені қалыптастырушы мемлекеттер* ретінде халықаралық тәртіп пен әлемдік жүйені қалыптастырушы супер державалар қарастырылады. *Жүйеге ықпал етуші мемлекеттер* – халықаралық қатынастарда супер державалар сияқты дербес

үстемдік етуге ұмтылмайтын, бірақ өзінің бір немесе көп жақты әрекетімен халықаралық тәртіп пен жүйенің құрылымын жасауға ықпал ететін мемлекеттер болып табылады. *Жүйеге қатысы бар мемлекеттер* халықаралық тәртіп пен жүйеге салмақты әсер етуге ұмтылмай, жеке-кей немесе одақтасу арқылы аймақтық және жаһандық ұйымдар шеңберінде өз мүддесін қорғай және алға тарта алатын мемлекеттер. *Жүйеге ықпал етпейтін мемлекеттер* – әлемдік, халықаралық, аймақтық үдерістерге белсенді қатыспай, ықпал да етпей, көп жағдайда супер және ұлы державалардың ықпалында болатын мемлекеттер жатады (Keohane, R. O., 1969:295). Р. Кеохейнның санаты Р. Ротштейн сияқты мемлекеттердің абстрактілік көлеміне қарай атау алмай, керісінше, мемлекеттердің халықаралық үдерістердегі тәртіп пен жүйені қалыптастыратын сыртқы саясатына қарай негізделеді.

Т. Матисен де мемлекеттердің 4 санат шеңберінде қарастырады. Автордың идеясы Р. Марестің идеясымен ұқсас – супердержавалар, бұрынғы ұлы державалар (мысалы: Ұлыбритания), жаңа орта державалар (мысалы: Бразилия, Түркия) және шағын мемлекеттер халықаралық қатынастардағы мемлекеттер тобын құрайды. Автордың пайымдауынша, шағын мемлекеттер халықаралық үдерістерде өздігінен өмір сүре алмайды және олардың мәртебесі, егемендігі, территориялық біртұтастығы супер және ұлы державалардың ықпалымен айқындалады (Mathisen, T., 1971). Ал, К. Мюллер мемлекеттердің сипаты мен санаты аймақтық контекстінде айқындалатындығын атап өтеді. Р. Марес ұсынған мемлекеттердің санатынан К. Мюллер ұсынған санаттың айырмашылығы «екінші деңгейлі державалар» «ұлы державалармен» алмастырылады (Mueller, K., 1991:66).

Г. Балдаччино мен А. Уайвел басқа зерттеушілер сияқты мемлекеттің халқының санына (абсолюттік өлшем) және халықаралық жүйедегі ықпалына (қатыстық өлшем) жеке бөліп қарастырмайды. Керісінше, мемлекеттің абстрактілік концепциясына негізделі оның көлемін айқындауға тырысады. Г. Балдаччино мен А. Уайвелге сүйенсек, мемлекеттің сипаты 3 идеалдық санатқа бөлінеді. Біріншіден, шағын мемлекеттің «ұлы держава (супер держава) еместігі (non-great powers)». Бұл ең жеңіл әдіс болып табылады. Тарихи мысал ретінде авторлар «Еуропалық концерт (1815-1914)» кезеңіндегі Австрия, Пруссия, Ресей, Ұлыбритания және Франциядан басқа Еуропа құрлығындағы мемлекеттердің бәрі саяси шағын мемлекет ретінде қарастырылды

(Baldacchino, G., Wivel, A., 2020:5). Аталған ұлы державалар құрлықтағы қауіпсіздік, тұрақтылықты қамтамасыз етуге және халықаралық құқықты қалыптастыру жауапкершілігін мойнына алса, шағын мемлекеттер жүйелік жауапкершіліктен босатылып, құрылған құқықтық нормаларды орындаушы жауапкершілігін өз мойнына алды. Нәтижесінде, шағын мемлекеттер ұлы державалардың өзара қарым-қатынастарынан зардап шеккенін білеміз (Neumann, I. B., Gstöhl, S., 2006:5-6).

Екінші идеалдық санат – шағын мемлекеттің материалдық (ресурстық) көрсеткіші (material assessments). Бұл санат шағын мемлекеттің абсолюттік және қатыстық өлшеміне негізделеді. Осыған орай, шағын мемлекеттің материалдық ресурстарының мүмкіндігі оның күштік әлеуетін көрсетеді. Материалдық ресурстық көрсеткіштері мемлекеттің территориясына, халық санына, экономикалық ресурстарын т.б. көрсетеді. Материалдық ресурстық әлеуеті шағын мемлекеттердің халықаралық қатынастарда, супер және ұлы державалармен қарым-қатынастарда негізгі рөл ойнайды. Үшінші санат шағын мемлекетті саяси құрылыс (political construct) ретінде қарастырады. Бұл идея халықаралық қатынастардағы конструктивизм тұжырымынан шығады. Шағын мемлекет мемлекетке тиісті адамдар мен институттардың, сонымен қатар, өзге мемлекеттердің шағын мемлекетке қатысты танымдық (когнитивтік) және қалаулықтың (бірегейлік) негізінде құрылады (Baldacchino, G., Wivel, A., 2020:5-6). Сонысымен, бұл санат жоғарыдағы екі санаттан ерекшелінеді.

Қорытсақ, шағын мемлекеттің сипатын анықтауға қатысты концептуалдық тұжырымдық негіздердің сан алуандығы белгілі болды. Мазмұндық жағынан әр тұжырымдар мен тәсілдердің өз дәйектері бар. Шағын мемлекет сипатының абсолюттік және қатыстық өлшемі, танымдық өлшемдерінің түсіндірілімділік тұрғыдан өзара қарама-қайшы тұстары болғанымен, бұл зерттеу авторлары керісінше, өзара толықтыру тұстары көбірек деп түйіндейді.

3. Шағын мемлекет сыртқы саясатының реализмдік концепциясы

Халықаралық қатынастардағы мемлекеттердің әрекеті мен болмысын сипаттайтын тұжырымдық концепциялар көп-ақ. Соның ішінде, реализм бағыты халықаралық қатынастардағы мемлекеттің рөлін сипаттауға бағытталған, кең таралған тұжырымдардың бірі болып табылады. Халықаралық қатынастардағы реализм тұжыры-

мы өз бастауын Томас Гоббстың «адам өмір сүретін қоғамдағы жағдай – табиғи жағдай, ал табиғи жағдай әрқашан соғыс жағдайы (мүдделер қақтығысы және мүддені қорғауда, іске асыру күзіндетті жағдай). Әр адам анархиялық жағдайда өзін ғана ойлау арқылы өмір сүре алады», – дейтін қағидатқа негізделеді. Егер әр адамның индивидтік деңгейін мемлекеттік деңгейде аналогиялық тұрғыдан қарастырсақ, мемлекеттер де өз-өзінің ғана мүддесін ойлайтын анархиялық жағдайда өмір сүреді. Осыған байланысты мемлекеттің реалистік тұрғыдағы халықаралық қатынастардағы әрекеті үш негізгі қағидатқа жіктеледі. Біріншіден, мемлекет – халықаралық қатынастардағы ең негізгі актор. Екіншіден, мемлекеттің халықаралық қатынастардағы әрекеті – анархиялық ортада өз өмірін сақтап қалуға бағытталады. Үшіншіден, халықаралық қатынастарда мемлекет тек өз мүддесін ойлау және өз-өзіне ғана көмек беру жүйесіне негізделуі керек. Осы логикалық қағидаттар негізінде мемлекет халықаралық қатынастарда өзінің күші мен мүмкіндігін арттыру арқылы өз қауіпсіздігін, өміршеңдігін сақтап қала алады. Ал қауіпсіздік мәселесі мемлекеттің ішкі және халықаралық мүдделерін алға тартудың басты шарты. Қауіпсіздікті күшейтуге ұмтылу мемлекеттің билігі мен әлеуетін арттырады. Алайда бір мемлекеттің өз күшін арттыруы екінші мемлекеттің қауіпсіздігін әлсіретуге алып келуі мүмкін. Бұл жағдай халықаралық қатынастарда қауіпсіздік дилемасы деп аталады. Бір уақыттағы мемлекеттің шектен тыс қауіпсіздікті арттыруға әрекет етуі керісінше, халықаралық жүйедегі потенциалды қақтығысқа алып келуі және халықаралық жүйедені қауіпсіздікті төмендетуі мүмкін.

Шағын мемлекеттер үшін қауіпсіздік дилемасы өзекті мәселе болуы мүмкін. Басқаша айтқанда, шағын мемлекеттер өздерінің ішкі ресурстарының шектеулігіне байланысты ұлы державалар сияқты күшке ие бола алмайды. Бұл жағдайда шағын мемлекеттер ұлы державалармен ортақ мүдде негізінде (қауіпсіздік) бірігуге немесе күштер теңгерімін сақтауға ұмтылуы қажет.

Қауіпсіздіктің бұл дилеммасы реалистік ойшылдарды шағын мемлекеттер халықаралық жүйеде ұлы державалармен тепе-теңдікті сақтауы керек деген қорытындыға әкеледі. Егер реалистік ой бізге халықаралық құрылым сыртқы саяси сипаттың негізгі факторы екенін көрсетсе, осы орайда «халықаралық құрылым» ұғымын анықтамасын айқындап алу керек. А. Бейкер Фокс шағын мемлекеттердің халықаралық жағдайы

немесе мәртебелік әлеуеттік тарихи тұрғыдан ұлы державалардың талаптарына (demands) қарсы тұру позициясымен айқындалатынын атап өтеді. Зерттеушінің пікірінше, шағын мемлекеттердің ұлы державалармен қарым-қатынасында өз мүддесін қорғап қалуы және табысты жүзеге асыруы халықаралық құрылымға байланысты (Baker Fox, A., 1959:3). Басқаша сөзбен айтқанда, бәсекелес ұлы державалардың саны, мүдделер көлемі мен географиялық орналасу аумақ – шағын мемлекеттердің сәтті/сәтсіз халықаралық саясатты жүргізуге тікелей ықпал етеді. Осы аталған факторлар халықаралық құрылыммен үндеседі. Халықаралық құрылым халықаралық қатынастардағы реалистік концепциялардың өзекті зерттеу нысаны болып табылады.

Реализм контекстіндегі «халықаралық құрылым» ұғымы – үш негізгі концептуалдық базистен тұрады. Ол – халықаралық жүйенің полярлығы, жаһандық және/немесе аймақтық гегемонияның болуы және мемлекеттің геостратегиялық орналасу жағдайы. Мысалы, Т. Фазальдың пікірінше, шағын буфер мемлекеттер (buffer states) өзінің географиялық орналасуына байланысты сыртқы саясатта ұлы державалардың ықпалына түсуге бейім (Fazal, T., 2007). Түйіндей келгенде, шағын мемлекеттердің халықаралық және аймақтық қатынастардағы сыртқы саясатының сипаты оның географиялық орналасу кеңістігіне, олардың өз мүдделерін жүзеге асыруға қажетті ресурстық әлеуеті мен мүмкіндіктерінің көлеміне және осы аталған екі фактор негізіндегі олардың өзіндік сыртқы саясатын жүргізу мүмкіншіліктеріне байланысты анықталады.

Демек, «шағындылық» сыртқы саясатқа қалай әсер ететіндігіне бағытталу зерттеушілердің назарын аударатын мәселе болып табылады. Ротштейннің пікірінше, шағын мемлекеттер әрекеті мәселелерін түсіну – олардың әлсіз мәртебесіне назар аударудан маңыздырақ болуы тиіс.

Осыған орай, М. Ист (M.A. East) пен Дж. Хэй (J.A.K. Hay) өз еңбектерінде реалистік тұрғыдан шағын мемлекеттердің сыртқы саясаты сипаты мен әлемдік үдерістердегі әлеуетін сипаттайтын нақты критерийлердің бар екендігін атап өтеді. Алдымен, шағын мемлекеттер жаһандық, халықаралық, аймақтық үрдістерге өздігінен *төменгі деңгейлі қатысуымен (low level of participation in world affairs)*, басқаша айтқанда, пассивтілік танытуымен ерекшеленеді. Екіншіден, шағын мемлекет сыртқы саясаты бойынша *көтеремін мәселелер кең ауқымда болмайды (narrow scope of foreign policy issues)*. Бұл, шағын мемлекет инициативалары әлемдік қауымдастық тарапы-

нан, соның ішінде, алпауыт державалар тарапынан аз ескерілетіндігін білдіреді. Үшіншіден, шағын мемлекеттің сыртқы саясаты мемлекеттің *географиялық орналасуы мен аймақтық ерекшелігіне (limitation of foreign policy action to immediate geographical surroundings or region)* байланысты құрылады. Демек, аймақтағы геосаяси үрдістер мен жағдай шағын мемлекеттің сыртқы саясатының басым бағыттарын айқындайды. Төртіншіден, шағын мемлекет өз мүдделерін қорғауда халықаралық құқықтың либералдық принциптерін, нормаларды алға тартуға (*emphasizing liberal principles of international law and norms*) сүйенеді. Мемлекет сыртқы мәселелерді белгілі халықаралық құқықтық нормалар мен тәртіптер шеңберінде шешуге ұмтылады, себебі, өздігінен шешуге өз әлеуеті жетпейді. Бесіншіден, шағын мемлекет өз қауіпсіздігі мен өміршендігін, жауапкершілігін халықаралық ұйымдар мен құрылымдарға мүше болу (*participation in multinational efforts, particularly intergovernmental organizations*) арқылы сақтап қалуға тырысады. Белгілі бір мақсаттарға сәйкес құрылған аймақтық немесе халықаралық бірлестіктер, одақтық, интеграциялық ұйымдар шеңберіндегі шарттық нормалар шағын мемлекеттің анархиялық жағдайдағы халықаралық қатынастарда өз егемендігін сақтап қалуға мүмкіндік беретін бірден-бір ресурстар болып табылады. Сонымен қатар, Ист пен Хэй ұсынатын соңғы критерий – шағын мемлекеттің халықаралық үрдістерде бейтараптылыққа ұмтылуын (*avoiding the direct confrontation with large powers, often choosing a foreign policy of neutrality*) білдіреді. Авторлардың пікірінше, шағын мемлекеттер алпауыт мемлекеттердің өзара қарым-қатынасынан, мүдделік қақтығыстарынан туындайтын мәселелерге белсенді араласудан бас тартады. Себебі, алпауыт державалармен текетіреске түсу – шағын мемлекет үшін ең үлкен қауіп (East, M.A., 1973; Ней, J.A.K., 2003).

Осылайша, бұл зерттеу Қырғызстанның шағын мемлекет ретіндегі сыртқы саясатының сипатын жоғарыда айтылған 6 түрлі реалистік концептуалдық критерийлермен түсіндіруге тырысады. Ол – Қырғызстанның әлемдік үрдістерге пассивті (төмен деңгейде) қатысуы – *пассивті қатысу*, Қырғызстан алға тартатын мәселелердің кең көлемде ескерілмеуі – *пассивті инициативалар*, географиялық орналасуындағы *pros/cons* факторлары – *географиялық орналасуы*, мемлекеттің халықаралық құқық және нормаларды алға тарту себептері – *халықаралық құқықтық-нормаларға сүйену*, мемлекеттің

халықаралық ұйымдар мен бірлестіктерге мүше болуға ұмтылуы – *халықаралық ұйымдарға мүше болу басымдылығы*, халықаралық мүддерлер қақтығысындағы бейтараптылыққа ұмтылуы – *бейтараптылық позицияға ұмтылу*.

Реализм шеңберіндегі Қырғызстанның сыртқы саясатының сипаты

1. Пассивті қатысу

Қырғызстанның тәуелсіз, егеменді мемлекет болғанына 30 жылдан асты. Осы қысқа уақыта аралығында Қырғызстан 2-рет күш қолданылған мемлекеттік төңкерісті, 2-рет ұлтаралық қақтығысты, бір тұрақсыз қауіпсіздік саяси әрекетті басынан өткізді. Қазіргі таңда, 6-шы Президент мемлекет басқаруда. Бұл Орталық Азия аумағында қайталануы екі талай құбылыстар. Осындай көп қырлы саяси-әлеуметтік қарқынды өзгерістерді қысқа мерзімде басынан өткізгеніне қарамастан Қырғызстан Тәжікстан сияқты ішкі азаматтық соғыстан, Өзбекстан немесе Түркіменстан сияқты қатыстық тұрғыдан ұзақ мерзімді квази-автархиялық жүйеге түсе қойған жоқ.

Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін тәуелсіздік пен егемендік Қырғызстанда жарқын болашақтың нышаны ретінде қабылданды. Ал, бұл орайда сыртқы саясат осы жарқын болашаққа жеткізетін саяси құрал іспеттес болды. Коммунистік жүйеден демократиялық жүйеге ауысу – халықаралық қауымдастықтың көмегін талап етті. Жанадан сайланған жас Президент А. Ақаев батыс әлемі тарапынан либералды-реформаторлы демократияшыл саяси тұлға ретінде «жылы» қабылданды. Қырғызстан Орталық Азияда алғашқылардан болып батыстық үлгідегі азаматтық кодекс пен қаржылық-банк жүйесін қабылдаған, либералды нарықтық экономикаға бет бұрған, мемлекеттік ірі кешенді өндіріс орындары мен жерді иемдену құқығын жекешелендірген мемлекет болды.

Қырғызстан 1992 жылдың соңына қарай әлемнің 59 мемлекетімен дипломатиялық қарым-қатынастарды орнатып үлгерді. А. Ақаев билігі мемлекеттің дамыту моделін қалыптастыру мақсатында Малайзия, Жапония, Швейцария даму үлгілерін таңдап, Қырғызстанның сол кезеңдегі жағдайына бейімдеуге ұмтылды. Алайда, Орталық Азия мемлекеттері үшін өз ұлттық мүдделерін қалыптастыруда 3 үлкен халықаралық саяси күштер – Ресей, Қытай және АҚШ бастаған батыстық державалармен санасу қажеттілігі әу бастан белгілі болды.

Кеңес Одағы ыдыраған соң, Ресей Қырғызстан тарапынан кеңестік ортақ тарихи құнды-

лықтар негізінде қарым-қатынастарды нығайтуға міндетті ең маңызды әріптес мемлекет болуы тиіс еді. Оның үстіне, Қырғызстан қоғамында Ресейге қатысты «кеше ғана бір одақ ішінде, бір саяси-әлеуметтік географиялық кеңістікте бірге болған бауырлас мемлекет» имиджі басым болды. Дегенмен, Е. Гайдар үкіметі Орталық Азия мемлекеттерін Ресей үшін «экономикалық артық жүк» ретінде қарастырды. Мәскеу билігінің бұл әрекеті сол кездегі мемлекеттің әлсіздігін, ішкі бөлінген экономикалық тоқырау, өз саяси тұрақтылығын қамтамасыз етуге арналған прагматикалық және рационалды әрекеттер ретінде бағаланды. Тіпті, 1992 жылдары Ұжымдасқан қауіпсіздік шарты мен оған негізделген Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы (ТМД) ұйымы шеңберіндегі Ресейдің аймақтық гегемон ретіндегі мәртебесі мен амбициясы «міндеттемесіз» болды.

Алайда, 90-жылдардағы Орталық Азия мемлекеттердегі ислам экстремизмінің белең алуы, Тәжікстандағы азамат соғысы, 1999 жылдардағы жекелеген ислам экстремист топтарының Өзбекстан және Қырғызстан аумағындағы әрекеттері Ресейдің Орталық Азияға қатысты стратегиясын қайта қарауға мәжбүр етті. 2001 жылғы 11 қыркүйектегі жағдайдан кейін аймақта АҚШ-тың ықпалы күшейді. Ресей АҚШ-тың терроризммен күресін қолдап, Орталық Азия мемлекеттеріндегі әскери базаларды орналастыруына қарсы болмағанымен, 2000 жылдардың ортасынан бастап пост-кеңестік кеңістігіндегі авторитарлық режимдерге қарсы «қызыл-сары төңкерістердің» кеңінен тарауы ресейлік саяси элиталардың көп ұзамай аймақта ресейге қарсы саяси элиталардың қалыптастуына әкеп соғады деп қауіптенуіне алып келді. Сондықтан Қырғызстандағы төңкеріс кезінде Мәскеу билігі А. Ақаев пен оның отбасына саяси баспана бергеніне қарамастан, Қ. Бақиевтің билікке келуін қолдады. Мәскеу Бішкекке жеңілдетілген шарттармен 189 млн. \$ көлемінде несие беру арқылы жаңадан келген билікті өз тарапына өтуіне жағдай жасады. Осыған байланысты, Қ. Бақиев режимі алғашқы жылдарында Ресей мен Қырғызстанның қарым-қатынасын нығайтуға кеңінен көңіл бөлді. Ресеймен экономикалық бірлесу әрекеттері сәтсіздікке ұшырады. Ресейдің Орталық Азияға қатысты мүддесі екі бағытты көздеді. Біріншіден, Орталық Азия мемлекеттерін ТМД аясында бір кеңістікке біріктіру, екіншіден, өзінен басқа аймақтық немесе әлемдік державалардың Орталық Азияға ықпалының артуына жол бермеу. Қырғызстан мен Ресей ара-

сындағы осы кезеңдегі әскери саладағы ынтымақтастығының жемісі – Қанттағы Ұжымдасқан қауіпсіздік шарты ұйымының (ҰҚШҰ) әскери базасы мен Бішкектегі Үндістанға экспортталатын торпедоларды шығаратын «Дастан» зауыты болды. Энергетикалық ресурстар мен қаржылық-инвестициялық көмекке мұқтаж Қырғызстан Ресей үшін экономикалық тұрғыдан гөрі геосаяси тұрғыдан маңызға ие болды.

Оның үстіне, 1998 жылғы дефолт, 2008 жылғы әлемдік қаржылық дағдарыс Ресейге ауыр соғып, Қырғызстанмен экономикалық байланыс әлсіреді. Ал ТМД шеңберіндегі саяси-әлеуметтік байланыстағы пассивтілік пост-кеңестік мемлекеттер тарапынан «өзара талапсыз ажырасу» платформасы іспеттес қарастырылды. Осыған байланысты ТМД халықаралық ұйым ретінде пост-кеңестік де-факто мемлекеттерді интеграциялаушы, біріктіруші рөлінен айырылды. Бұл динамика басқа да аймақтық бірлесу жобаларында да өз көрінісін тапты. Мысалы, 1994 жылы құрылған Қырғызстан, Қазақстан, Өзбекстан арасындағы Орталық Азия Одағы (ОАО) 1998 жылы Тәжікстанның қосылуымен көптеген амбициялы жобаларымен тартымды көрінді. Ұйым 2001 жылы Орталық Азия мемлекеттері Ынтымақтастығы (ОАМУ) ұйымына айналғанымен ішін ара ауызбіршілік таба алмай, көздеген өз нәтижелерін бере алған жоқ. ТМД аясындағы құрылған Кедендік Одақ кейіннен Еуразиялық Экономикалық Одақтың (ЕЭО) фундаментіне айналды. Ал, ОАМУ өзінің өміршеңдігін жоғалтып, ЕЭО-тың құрамдас бөлігіне айналды. Орталық Азия мемлекеттері басшылары аймақтағы одақшылдық идеяларды әрқайсысы өздігінше қабылдауға тырысты, сәйкесінше, аймақтық деңгейдегі интеграциялық жобаларға қатысты саяси нарративтер де әр түрлі болды. Әр мемлекет, өз мүддесі тұрғыдан онсыз да тұрақсыз ұйымдық бірлестіктердің перспективасына скептикалық қарым-қатынастарда болды. Әрқайсысы өз мүдделерін мемлекет үсті құрылымдардың ортақ идеясына құрбан еткісі келмеді.

Қытаймен өзара ынтымақтастық Қырғызстан үшін Ресейден кейінгі екінші негізгі бағыт болды. Бұл мемлекеттің бірінші кезектегі Кеңес Одағы ыдырағаннан кейінгі қалған ішкі өндіріс көздерін одан әрі жандандыруға шамасы келмегендігі, сыртқы инвестицияларға зәрулі болғандығымен түсіндіріледі. ДСҰ-ға мүше болу – Қырғызстанды өндірісті-ауылшаруашылығына негізделген мемлекеттен – Қытай тауарларын аймаққа өткізетін экономикалық транзитті мемлекетке айналдырды. Қытай бірден аймаққа

кірісе қойған жоқ. Пекин билігі ұзақ мерзімге бағытталған өз мүдделерін бірте-бірте, ұқыптылықпен жүзеге асыруға тырысты. Себебі Мәскеу мен Вашингтонды арандатып алудан сақтанды. Оның үстіне Қытайға алдымен Қырғызстанмен мемлекеттік шекараны делимитация және демаркация жасап алуға талпынды. Қырғыз-Қытай шекарасы төңірегіндегі мәселелері сонау Ресей Патшалығы мен Цинь империясы кезінен жалғасып келді. Кеңес Одағы кезінде де бұл мәселелердің біршамасы ғана шешілгенімен, толығымен өз шешімін таппаған. 1999 жылы екі мемлекет шекараны бекітуде шартты келісімге келді. Соның нәтижесінде, Ыстық көл облысындағы таулы аймақтағы 125 мың гектар жер (Узенгу-Кууш) Қытайға берілді. Бұл ақпарат Қырғызстан қоғамында резонанс тудырды. Жергілікті жерлерден, саяси элиталар арасында А. Ақаевқа импичмент жариялауға қатысты жасырын түрде Қытайға жерді сатып жіберді», «сатқындық жасады» дейтін пікірлер қалыптаса бастады. Үкімет бұл қауіптенушіліктерге орын жоқ екендігіне дәлел ретінде Қырғыз үкіметі мемлекеттің мүддесін қорғағандығы, өзара таласта болған жерлердің 70%-ын мемлекетке қайтарғандығы, соның ішінде, Хан-Тәңрі шыңы бұдан былай Қырғызстанға тиесілі болатындығын мәлімдеді. Келісім қырғыз-қытай қарым-қатынастарының одан әрі дамуына үлкен үлес қосты. Дегенмен, қырғыз саяси элитасы Қытайдың Орталық Азиядағы сыртқы саясатына қатысты ұқып және қауіппен қарауды тоқтатқан жоқ. Бұл «уайымдар» қырғыз саяси элиталарының Қытай сыртқы саясатын толық түсінуге тырыспағандығымен, негізгі позиция тарихи тұрғыдан «көшпелі тайпалар мен Цинь империясының жауласу қарым-қатынаста болуына» негізделді. Алайда, екі ел арасындағы қарым-қатынастарда саяси дискурста қарағанда экономикалық дискурстар басымырақ болды. Мысалы, «Дордой» және «Қара-Суу» базарлары Қырғызстанда ғана емес Орталық Азиядағы ең үлкен қытай тауарлары өтетін «алып-сатпа» базарлары болып табылады. Бұл базарлар арқылы Қытай тауарлары Өзбекстанға, Қазақстанға, Ресейге жіберіледі. Бұл базарлардағы жылдық тауарайналым \$7-8 млрд-ты құрайды. Дегенмен әлі күнге дейін нақты экономикалық деректер жоқ. Себебі бұл базарлар екінші жағынан Қырғызстанның «көлеңкелі экономикасының» сипатын көрсетеді. Базарлардың қызметіне қатысты нақты есепшілік пен ашық саясаттың жүргізілмеуі – жекелеген мемлекет басқарушы шенеуніктер, бизнесмендер, кәсіпкерлер мен ұйымдасқан қылмыстық топтарға

дейін базарлардың қазіргі жағдайының сақталып тұруына мүдделі екенін аңғаруға болады. Егер А. Ақаев пен Қ. Бакиев кезінде базарды бақылауға қатысты тұрақсыздық жалғасып келген болса, Р. Отунбаева тұсында «көлеңкелі экономика» ұлғайды. Қырғызстанның Кедендік Одаққа мүше болуы – Дордой мен Қара-Суу базарларында өз үлесі бар шенеуніктер тобы тарапынан үлкен қарсылыққа ұшырады. Оның себебі, Кедендік Одаққа байланысты мемлекеттік шекаралардың жабылуы арзан Қытай тауарларының Қырғызстанға кіруіне тосқауыл болатындығына байланысты болды.

Қытаймен қарым-қатынастардағы тағы бір маңызды бағыт – ол мемлекеттің ішкі инфрақұрылымдарын дамытуға қатысты Қытай банктірінен несие алу. А. Ақаев пен Қ. Бакиев кезінде үкімет Қытай банктірінен несие алуға байыптылық танытса (\$38 млн.), 2009 жылдан бастап бұл инициатива күрт өсті. Әсіресе, А. Атамбаев режимі кезінде бұл көрсеткіш рекордтық деңгейге – \$1,5 млрд. -ға өсіп, Қырғызстанның сыртқы қарызының 90%-ын құрады (Егер 2010 жылы Қырғызстанның Қытайға қарызы \$150,9 млн. болса, 2017 жылға келіп ол – \$1,708 млн.-ға өсті). Бұл несие негізінен ең қымбат жоба ретінде – «Солтүстік-Оңтүстік» автожолын жөндеу жұмыстары жобасына – \$399,9 млн, \$775,8 млн. – «Датқа» – «Кемин» электр энергиясын тасымалдаушы желісі мен «Бішкек» ЖЭС-ін қайта жөндеу және жабдықтау жобаларына бағытталды. Қалған бөлігі бірқатар басқа жобалар мен бір қатарда Қырғызстанның бюджетіндегі тапшы қаржылық теңгерімдерді қалпына келтіруге жұмсалды. Бұл жағдай Қытайдың экономикалық тұрғыдан Қырғызстандағы ықпалының артқандығын көрсетеді. Қырғыз билігінің осы әрекетінен қалыптасқан ішкі мәселелерді қысқа мерзімге шешуге тырысып жатқандығын, ал, шын мәнінде өздері қауіптенген «Қытай экспансиясының» «тұзағына» бірте-бірте түсіп жатқандығын аңғаруға болады.

Қырғызстанның сыртқы саясатындағы батыстық бағыты – Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін АҚШ және оның одақтастары биполярлық жүйе мен коммунизмнің тоқырауының аясында Қырғызстанның ең үлкен перспективалы әріптесіне айналу мүмкіндігі жоғары болды. Батыстық мемлекеттер Қырғызстанға еркін нарық пен либералдық демократиялық принциптеріне негізделген тартымды жаңа даму модельдері мен қаржылық көмекті ұсынуға тырысты. Мемлекеттің бірден кедейленуі мен экономикалық дағдарысқа ұшырауы – А. Ақаев режимін жылдам

шешім-әрекетті жасауға итермеледі. Батысқа бағытталу – А. Ақаев режимінің сыртқы легитимділігін тұрақтатудың бірден-бір жолы болды. А. Ақаев билігі Әлемдік банк, Еуропа қайта құру банкі, Халықаралық Валюта қорынан грант, несиелі формасындағы қаржыландыру алды. Батыстық бұл қолдаулар бір жағынан Қырғызстандағы экономикалық мәселелерді батыстық идеялар негізінде шешуге бағытталса, екінші жағынан, КСРО кезеңінде қалыптасқан саяси-әлеуметтік жүйе қалдықтарының негативті салдарын бір-жолата жоюды көздеді.

Алайда, батыстық неолибералды құндылықтар мен халықаралық ынтымақтастықтың маңыздылығы мен тиімділігін өз электораты алдында рационалды түрде түсіндіру және бейімдеу А. Ақаев режимінің қолынан келген жоқ. Экономикасы құлдырауды жалғастырды және сонымен бірге мемлекеттің сыртқы қарызы күн санап арта бастады. А. Ақаевтік капиталистік реформалар керісінше ішкі коррупцияның, көлеңкелі экономикалық және қылмыстық әрекеттердің өсуіне, институтционалды жүйелердің тоқырауына, басқару жүйелерінің орына алған алуан түрлі сын-тегеуріндерді дер кезінде бақылау және алдын-алуға дәрменсіз болуына алып келді. Соның нәтижесінде 2001 жылға келіп, Қырғызстан мен АҚШ-пен қарым-қатынастан алшақтай бастады. Ал, Вашингтон Бішкекті аймақтағы негізгі маңызды әріптес ретіндегі қарауды тоқтатты. Екі мемлекет арасындағы қарым-қатынас тек жергілікті әлеуметтік-гуманитарлық бағытпен ғана шектелді. Бұл бағыт бойынша негізінен USAID, Демократияны қолдаудың ұлттық қоры (National Endowment for Democracy, NED) сияқты ұйымдардың жергілікті жобалары аясында өрбіді.

Екі жақты пассивті қарым-қатынас 2001 жылғы 11 қыркүйектегі оқиғасынан кейін қайта жанданды. А. Ақаев Вашингтонның Ауғанстанға әскери кампаниясы – «Мызғымас бостандық» операциясын тиімді жүзеге асыру мақсатында Қырғызстан аумағынан әскери база ашу ұсынысын қабылдады. Бір жағынан, Қырғызстанда әскери базасының болуы Вашингтон билігі үшін әскери контингенттерді, әскери техникалар мен құрал-жабдықтарды Ауғанстан аумағына жылдам жеткізуде таптырмас тиімді плацдарм болса, екінші жағынан, Ресей мен Қытайдың аймақтағы ықпалын тежеуге және теңгерімдікті қамтамасыз ететін маңызды геостратегиялық ресурс объектісі болды. Соның нәтижесінде, Бішкектегі Манас халықаралық әуежайында құрылған АҚШ әуе әскери базасы екі мемлекет қарым-

қатынасын қайта қалпына келтірген маңызды, байланыстырушы элемент болды. Бұл Қ. Бакиев режимі билікке келерде де, келгеннен соң да байқалды. Қ. Бакиев режимінің авторитарлық сипатының артуы, елдегі наразылықтың артуы, адам құқығының бұзылуы, коррупцияның өсуі, кезекті парламенттік және президенттік сайлаулардың қорытынды нәтижелерінің бұрмалануы (фальсификация) мәселелеріне Вашингтон «көз жұма» қарады. Бұл жағдай Р. Отунбаева уақытша президенттікке келгенде де жалғасты. Барак Обама билігіне Қырғызстанның ішкі жағдайындағы көлеңкелі өзгерістерге қарағанда Ауғанстандағы әскери кампания аяқталғанға дейін әуе әскери базасының тұрақты түрде сақтап қалу маңыздырақ болды. 2010 жылғы Оштағы ұлтаралық қақтығыстар кезінде де Вашингтон билігі үдеріске араласпады. Бұл сарапшыларға американдық истаблишменттің сыртқы саясатындағы Қырғызстанның маңыздылығына қатысты аралық қорытынды шығаруға мүмкіндік береді. Американдық әскери базаның жабылуы АҚШ-тың Қырғызстанға қатысты мүдделік қызығушылығының тоқтағандығын аңғартса, екінші жағынан жаңа қырғыз элиталарының демократиялық принциптерге қатысты тәсілдерін көрсетті.

Жалпылай алғанда, Қырғыз билігі сыртқы саясатта Ресей, Қытай, АҚШ арасындағы теңгерімділікті сақтауға ұмтылғандығын жасырмаса да, саяси процестерді іске асыру барысында мемлекеттік мүдделерді қамтитын тұрақтылық пен бірыңғайлық жүйені қалыптастыра алмағандығын байқауға болады. Қырғызстанның сыртқы саяси бағыты жекелеген оппортунистік жағдайлар, жекелеген саяси конъюктуралардың мүдделері, белгілі бір сыртқы саяси полюске беріксіздік элементтерін қамтитын, тек саяси және экономикалық пайданы көздеу арқылы аймаққа, мемлекетке ықпал етуге мүдделі державаларды бір-біріне айдап салатын сипатта болды деп баға беруге болады.

2. Пассивті инициативалар

Шағын мемлекет ретінде өз тәуелсіз тарихында Қырғызстан халықаралық үдерістерде өз бетінше белгілі бір халықаралық маңызы бар идеялық бастамаларды ұсынды деп айту қиынырақ. Әйтсе де, А. Ақаев 1996 жылы БҰҰ аясында таулардың халықаралық жылын мерекелеу идеясын ұсынды. Идея БҰҰ Бас Ассамблеясының 1998 жылғы өзінің 54-пленарлық отырысында өз жалғасын тауып, нәтижесінде, 2002 жылы БҰҰ бойынша халықаралық таулар жылы деп жария-

ланды. Осыған орай, бұл инициатива таулы аймақтар мен таулы жазықтықтарда өмір сүретін халықтардың әл-ауқатын арттыру, экологияны қорғау, табиғи ресурстарды үнемдеу және таза, тиімді пайдалану, ластанушылықтың алдын алу сияқты мәселелерді қамтитын бағдарламаларды қамтыды.

Сонымен қатар, жоғарыда атап өткендей, А. Ақаевтың «Жібек жолы» доктринасы да Қырғызстан сыртқы саясатында егеменді актор ретіндегі ауқымдылығы аймақтық және құрлықтық деңгейдегі қарым-қатынастарды қамтитын дербес идея болып саналады. Идеяның түбірінде – Қырғызстанның Шығыс пен Батысты жалғастыратын «көпір» болу мүмкіндіктері қарастырылады. Мұндай инициативалар негізінен мемлекеттің халықаралық имиджін арттыруға бағытталғанымен шын мәнінде, авторлардың пікірінше, әлемдік саяси үдерістердегі маңыздылығы шамалы.

Қырғызстанның аймақтық және халықаралық үдерістердегі маңызды жағдайларды реалистік тұрғыдан өз мүддесін пайдаланатын мүмкіндіктері болды. Мысалы, 2008 жылы Косово тәуелсіздігін жариялағанда, НАТО-дағы Ресей өкілі Константин Тоцкий Брюссельде ТМД елдеріне Косовоның тәуелсіздігін мойындамауы туралы ұсыныс берді. Алайда, Қырғызстан өкілі бұл ұсынысты қабылдамай, Косовоның тәуелсіздігін мойындады. Женевадағы адам құқығы жөніндегі кеңесте Солтүстік Суданға қатысты резолюцияны қолдау бұйрықты түрде ұсынылды. Қырғызстандық өкіл бұл ұсынысты қолдау дауыс бермеді. Себебі, сол кезде Қырғызстан Пәкістан мен Кувейттен үлкен инвестициялық көмек туралы келісімге қол жеткізген еді. Ал, бұл мемлекеттер Солтүстік Судан туралы резолюцияға қарсы дауыс берді. Сондықтан, Қырғызстан американдық әріптестердің қолқасына қарамастан резолюцияны қолдап, дауыс беруден бас тартты. Осындай жекелеген кәйстердегі дербестік мемлекеттің өз мүддесі негізде қорғай алатындығын көрсеткенімен жалпы контексте шағын мемлекеттің инициативалылықта шектеулі екендігін аңғартады.

Керісінше, шағын мемлекеттер өзіне қарағанда қуатты орта, аймақтық державалар, ұлы державалар, супердержавалардың мүдделеріне сәйкес ұсынылатын «жалпыға ортақ» бастамалары шағын мемлекеттер тарапынан қолдау табатын жағдайлар көптеп ұшырайды. Бір Қырғызстанның өзі Орталық Азия аймағы деңгейінде, халықаралық деңгейде, әлемдік деңгейде де бірқатар инициативаларды өз мүддесіне

сәйкес келсін, келмесін, амалсыздан орындауға мәжбүр.

1993 жылы БҰҰ-ның 48-сессиясында Өзбекстан Президенті И. Каримов алғаш рет «Орталық Азиядағы ядролық қарудан азат аймақты» құру туралы инициативасын ұсынды. Өзбекстан Президенті инициативасының халықаралық-құқықтық рәсімдеу іс-шарасы 2006 жылы 8 қыркүйекте Семейде өтті. Ал, келісім-шарт 2009 жылдың 21 наурызынан бастап өз күшіне енді. Қырғызстан Президенті А. Ақаев келісімге қол қойды. Сол сияқты Қырғызстанның сыртқы саясаты айналып өте алмайтын кез-келген басты аймақтық жобалар негізінен Қырғызстаннан емес, көршілес мемлекеттерден, немесе аймақтық державалардың бастамасымен жүзеге асырылды.

3. Географиялық орналасуы

Қырғызстан – географиялық жағынан мұхитқа шыға алмайтын мемлекеттердің (land-locked countries) қатарында. Сонымен қатар, Қырғызстан реализм контекстіндегі маңызды рөл атқаратын буферлік мемлекет санатына жатпайды. Басқаша айтқанда, территориялық орналасуына қарай екі алпауыт державаны арасындағы өзара жалғастырушы мүмкіндігі жоқ. Мемлекеттің жер бедерінің 94%-ы таулы аймақ, соның ішінде, 70%-ы биік жоталы таулы аймақтарды құрайды. Ішкі табиғи ландшафт мемлекеттің әлемдік нарыққа қол жетімділігін азайтады.

Қырғызстан үшін мемлекеттің ішкі(кейбір стратегиялық маңызды мәселелер, мысалы: энергетика саласы т.б.) және сыртқы жағдайында өз мәселелерін дербес шеше алмайтындығы мәлім болса, осы мәселелерді шешуге бағытталған мемлекет тарапынан қолданылып жатқан іс-шаралардың тиімділігі төмен екендігін аңғаруға болады. Соның бірі шекара мәселесі төңірегіндегі дау. Қырғызстанның мемлекеттік шекарасының жалпы ұзындығы – 4675,17 шақырым. Соның ішінде, Өзбекстанмен – 1378,44 шақырым, Қазақстанмен – 1241,58 шақырым, Қытаймен – 1084,35 шақырым және Тәжікстанмен – 984 шақырым. Соңғы 30 жылда мемлекеттік шекараны бекіту (делимитация және демаркация) мәселесін Бішкек аталған мемлекеттердің үшеуімен толық шеше алды. Тек, Тәжікстанмен ғана бұл мәселе өз шешімін таба қойған жоқ. Аталған 984 шақырымның 40%-ы әлі күнге дейін екі мемлекеттің арасындағы саяси басшылар тарапынан өзара пікірталас бастап тіпті, шартты шекаралық аймақтарда өзара қарулы қақтығыстарға дейін баратын деңгейге жетті. Қазіргі кезде 749 шақырым бойынша екі мемлекет шекара сызы-

ғын анықтаған болса, 245 шақырымы бойынша келісімге келген жоқ. Негізгі даулы аймақ Ворух, Сох, Баткент обылысындағы Лейлек және Баткент аудандары болып отыр (Абытов, Б.К., 2023:4).

2002, 2003, 2019, 2021 жылдардағы екі мемлекет басшыларының жоғарғы деңгейдегі кездесулері аталмыш мәселені шеше алған жоқ. Оның дәлелі – 2021 жылғы 28 сәуірден – 1 мамыр аралығындағы, 2022 жылғы 14 қыркүйектен – 19 қыркүйек аралығындағы екі мемлекеттің шекара аймақтарындағы қарулы қақтығыстар. Соңғы қақтығыс екі мемлекет әскери күштері сапында қаза тапқандар санының көп болғандығымен есте қалды. Ирониялық жағдай – соңғы шекаралық қақтығыс Өзбекстанның Самарқанд қаласында ШЫҰ-ның 22-саммиті кезінде орын алды. 16 қыркүйекте В. Путиннің инициативасымен Самарқандтағы саммит кезінде Э. Рахмон мен С. Жапаров дөңгелек үстелге отырды. Үш тарапты кездесудің қорытындысы бойынша қақтығысушы екі тарап шекара дауын тек – бейбіт дипломатиялық келіссөздердің күшімен шешуге уағдаласты. Ізін ала, 19-қазанда тағы да В. Путиннің бастамасымен С. Жапаров пен Э. Рахмон кездесіп, соның нәтижесінде үкіметтік деңгейдегі комиссия құрылып, делимитация және демаркация жұмыстарын бірігіп жүргізуге келісілді. Әйтсе де, статистикалық деректерге сүйенсек, 2012-2022 жылдар аралығында шекара аумағында орын алған екі мемлекет аралығындағы қақтығыстар саны – 151 рет орын алған. (Абытов, Б.К., 2023:4-5).

Мемлекеттік шекараның бекітілмеу мәселесі түбінде қандай геосаяси катастрофаға алып келетінін Ресей-Украина соғысы көрсеткенін ескерсек, екі мемлекет үшін қазіргі геосаяси реалиялар мен сын-тегеурінді жағдайларда өзара мемлекеттік шекараны анықтау және бекіту ең маңызды ұлттық мүдде болып отырғаны анық. Ресейге аймақтағы ықпалды гегемон ретінде бұл мәселеде бір жақтың тарапына шығу тиімсіз. Себебі, Ресей Тәжікстан мен де, Қырғызстанмен де стратегиялық қарым-қатынасы позитивті нотада. Сондықтан, Қырғызстан үшін бұл мәселеде теңгерім бағанын өз пайдасына аудару қиынға соғады.

Екінші мәселе – Қырғызстандағы энергия көздеріне тапшы болуы. Мемлекет өз ішіндегі сұраныстарды қанағаттандырушы энергетикалық көздерінен махрұм. Су энергетика көздері ішкі энергия өндіру саласының үштен екі бөлігін құрайды. Бұл мәселе әсіресе қысқы мерзімде айрықша байқалады. Ішкі сұраныстарды қам-

тамасыз етуге арналған мұнай және табиғи газ өнімдерінің 90%-ы Қазақстан мен Ресейден импорт жасалынады. Ресейге энергетикалық тәуелділік және Ресейдегі қырғыз жұмысшы мигранттарының күн санап артуы Мәскеуге Бішкекпен қарым-қатынастарда үлкен басымдылық береді. Бір ғана мысал, Қырғызстан Президенті Құрманбек Бақиев Манас халықаралық әуежайындағы АҚШ әуе әскери базасын жабуға қатысты мәселені шешуден бас тартқанда сол кездегі Ресей Премьер-Министрі В. Путин Қырғызстанға ресейлік энергия ресурстары экспорттауға қатысты кедендік салық жеңілдіктерін алып тастаған болатын. Осыған байланысты, бұл Қырғызстандағы электр энергиясы тарифының бағасының өсуіне және елдегі толқулардың қайта жандануына, түбінде Құрманбек Бақиевтің өз қызметінен кетуі себептерінің бірі болды. Қ. Бақиевтің ізбасары – Алмазбек Атамбаев Ресейге Қанттағы авиабазасын жалға беру мерзімін 15 жылға ұзартуға шешім қабылдап, соның нәтижесінде Ресей Нарын өзеніндегі 4 су энергия станцияларын салуға келісті. Бұл аз дегендей, Ресейлік газ өндіру және экспорттау гиганты «Газпром» «Қырғызгаз» компаниясының 100%-ік акциясын иемдену құқығына ие болды.

Одан бөлек, Қырғызстан Қытаймен энергетика саласындағы ынтымақтастықты дамытып, Ресейге тәуелділікті азайтуға және екі жақты теңгерімділікті қалыптастыруға тырысып бақты. Қытай Ресейге қарағанда мемлекеттің ішіндегі болашағы бар металлургия саласын қаржыландыруға қызығушылық танытты. Сонымен бірге, Қытай Қырғызстанның энергетикалық инфрақұрылымын дамытуға арнаған бірқатар жобаларды жүзеге асырды. Атап айтқанда, Қырғызстанның оңтүстік аймақтарындағы электр энергияларын тасымалдау жүйелерін жаңарту мен Бішкек қаласындағы жылу энергия станцияларын күрделі жөндеуден өткізу, Датқа-Кемин электр желісі салу жобаларын іске асырды. Алайда, Қытай қаржылық қолдау жобалары міндеттемесіз қалған жоқ. Қырғыз қоғамында Қытай тау-кен өндіру компаниялары «қоршаған ортаны ластау» деңгейі жоғарылығына және өндіріс аймақтарында қытай компанияларының жұмысқа негізінен өз азаматтарын алуының нәтижесінде жергілікті тұрғындарды жұмысты қамту мәселесіне салғырт қарайтындығы сияқты пікірлер кеңінен талқыға түсті. Оның үстіне Қырғызстанның сыртқы қарызының 43% үлесі Қытайға тиесілі болуы және сол қарызды төлеу үшін Қытайдың жер мен ресурстарды сұрайды дейтін факторлар қоғамдық үрейді туғызды.

2014 жылғы Қырым түбегін аннексиялауына байланысты туындаған Ресей мен Батыс мемлекеттер арасындағы қарым-қатынастардың ушығуы Қырғызстанның көп векторлы саясатына жаңа қиындықтар алып келді. Бішкектің Мәскеуге экономикалық және қауіпсіздік салалар бойынша тәуелділігі оның сыртқы саясатта Ресеймен қарым-қатынасының одан тәрі тығыз болуын қамтамасыз етті. Қырғызстан Қырымның мәртебесіне қатысты өткен референдумның легитимділігін мойындап, Біріккен Ұлттар Ұйымының (БҰҰ) Украина территориясының біртұтастығына қатысты резолюциясына дауыс беруде қалыс қалды. Бішкектің ЕЭО-ға мүше болуы жергілікті қырғыз базарларында, әсіресе, Дордой және Қарасууда ЕЭО-ға мүше емес мемлекеттерден келген тауарларға қосымша тариф енгізуге және қырғыз базарларының арзан қазақстандық және ресейлік тауарлармен толуына, алып-сату сауда көлемінің төмендеуіне алып келді. Осы іс-шаралардан кейін Мәскеу қырғыз жұмысшы мигранттарына қатысты көші-қон амнистиясын жариялады. Қырғызстан ЖҰӨ-нің 30%-ға жуығы Ресейде жұмыс жасайтын қырғыз жұмыс мигранттар аударатын қаржыдан (remittances) тұрады.

Қырғызстанда қазіргі таңда сыртқы қаржылық инвестицияны талап ететін бірнеше энергетикалық жобалар бар. Мысалы, «Сары-Жаз өзені бойындағы ГЭС», «Жоғарғы Нарын бойындағы ГЭС», «Қамбар Ата-1 ГЭС», «Алабұға өзені бойындағы ГЭС», «Токтогул өзені бойындағы ГЭС», «Кок-Сай ГЭС» сияқты электр энергиясын өндіру мақсатындағы энергетикалық жобалар әлі күнге дейін инвестицияларды талап етеді. Бішкек, осы орайда, Ресей мен Қытай компанияларына ұсыныс жасауда. Дегенмен, де-факто жобаларды іске асыру жұмыстары қаржы тапшылығынан тоқтап тұр. Егер Токтогул өзені бойындағы ГЭС өз жұмысын жалғастырып жатқанымен, инфрақұрылым мен энергия өндіру мүмкіндіктерін кеңейту жағдайын талап етсе, «Қамбар Ата-1 ГЭС-і» батыстық экономикалық санкцияларға байланысты ресейлік компаниялардың қаржыландыру әрекеттері тоқтап қалуына орай, үкімет тарапынан екі жақты келісімдерді денонсация жасауына алып келді. Соның нәтижесінде, Бішкек энергетика тапшылығы мәселелерін өзі дербес түрде шеше алмауда. Ал, оның Ресейге тәуелділігінің артуы геосаяси контекстінде инвестициялық тартымдылығын төмендетеді. Пекин осы орайда, Қырғызстанға қатысты негізгі мүдделерін жүзеге асыруда Мәскеудің «қабағына» қарауға мәжбүр. Ал,

ішкі сұраныстарды қамтамасыз етуде – көршілес мемлекеттерден энергетикалық ресурстарды импорттауға мұқтаж. Бұл да мемлекетті сыртқы күштердің Қырғызстанға ықпалын арттыруға, дербес сыртқы саясатты жүргізуге кедергі болуға септігін тигізеді.

4. Халықаралық құқықтық-нормаларға сүйену

Қырғыз Республикасының Жоғары Кеңесі қабылдаған Тәуелсіздік туралы Декларациясы Қырғызстанның халықаралық аренадағы мәртебесін анықтаған бірінші ресми құжат болды. Оған сәйкес, Қырғызстан – қырғыз ұлтының өзін-өзі айқындау ажырас қуқығына негізделген ұлтты тәуелсіз, егеменді және демократиялық мемлекет болып табылады. Осыған байланысты, 1991 жылы 31 тамызда Қырғыз Кеңес Социалистік Республика мемлекет ретіндегі мәртебесінің заңды күші жойылды. Декларацияның 13-бабы Қырғызстан егеменді мемлекет мәртебесінде халықаралық қауымдастықтың тең құқылы мүшесі ретінде халықаралық бейбітшілік пен қауіпсіздікті тұрақты етуге белсенді түрде күш салады. Халықаралық құқықтың субъектісі ретінде Қырғызстан өзге де мемлекеттермен тікелей қарым-қатынастар орнатуға, келісім-шарттар жасауға, өзара дипломатиялық, консулдық, сауда өкілдіктерін орнатуға, халықаралық ұйымдарға мүше болуға және олардың қызметіне қатысуға құқылы. Декларацияның 14-бабы Қырғызстанның халықтар арасындағы достық және ынтымақтастықтың жалпыға бірдей танылған нормалары мен қағидаттарына, өзіне қабылдаған міндеттемелерді тұрақты түрде сақтауға және орындауға, ұлтаралық, халықаралық қақтығыстар мен текетірестерге жол бермеуге ат салысады. Осыған орай, Тәуелсіздік туралы декларация мемлекеттің сыртқы саясаты мен дипломатиялық қызметін айқындаған алғашқы құқықтық құжат болып табылады.

1993 жылы 5 мамырды Қырғызстан Парламенті мемлекеттің Ата заңын (Конституциясын) бекітті. Ата Заңға сәйкес, Қырғызстан зайырлы қағидаттар мен заң үстемділігіне негізделген егеменді, унитарлы, демократиялық мемлекет болып табылады. Тәуелсіздік туралы декларация көрсетілгендей, Қырғызстанның Ата Заңы да мемлекеттің халықаралық нормаларға адал, әрі беріктігін, халықаралық ынтымақтастық пен жалпыға ортақ әділ әлем құруға ат салысатындығын дәйектейді. Сонымен қатар, 1993 жылғы Қырғыз Ата Заңы сыртқы саяси бағытты

айқындау күзиретін Президентке жүктейді. Соның нәтижесінде, А. Ақаев Президент боп сайланғаннан кейін, мемлекеттің сыртқы саясатының негізгі бағыты ретінде – көпвекторлы саяси жүйені ұсынды. Бұл концепция Қырғызстанның өз географиялық орналасу артықшылықтарын пайдалана отырып, алпауыт державалар арасындағы теңгерімділікті сақтауға, державалардың мүдделерін біріктіруге ұмтылатындығын айқындады. Алпауыт державалар ретінде – Ресей, Қытай, дамыған Батыс (АҚШ және оның одақтастары) меңзелді. А. Ақаевтың позициясы бойынша көпвекторлы саясат – «немесе» және «немесе» қағидастарына емес, керісінше «және» – «және» қағидастарына негізделеді. А. Ақаевтың бұл идеясы оның 1999 жылғы «Жібек жолы» докторинасында (Қырғызстанның «еуразиялық құрлықтық көпір» болу мүмкіндіктерін қарастыратын идея) айқын көрсетілді. Бұл докторинаға сәйкес, Қырғызстан Шығыс пен Батысты өзара байланыстыратын кішігірім «микроғарыш» кеңістігі рөлін атқаруы тиіс болатын. А. Ақаев сыртқы бұл докторинасын сабақтау мақсатында – «Қырғызстан – біздің ортақ үйіміз» мемлекеттің ішкі саясатын тұрақтандыруға бағытталған концепциясын алға тартты. «Қырғызстан – біздің ортақ үйіміз» концепциясы – кеңестік кезеңнен мұра ретінде қалған қырғызстандық қоғамның көпұлттылығы мен көп мәдениеттілігінің өзара үндесуі, гармонияда өмір сүруін негізге алады. Сонымен А. Ақаев Қырғызстанның көпұлттылығы пен көп мәдениеттілігі негізіндегі толеранттылық және көпқырлылық тәжірибесі сыртқы саясатта Шығыс пен Батысты жақындастыруда шешуші рөл ойнайтындығына сенімді болды. Осы орайда, А. Ақаев билігінің көпвекторлы стратегиялары біріншіден, Орталық Азия аймағындағы тұрақтылық пен қауіпсіздікті күшейтуге ат салысуға; екіншіден, аймақтық интеграциялық үдерістерді қарқындету үшін географиялық көрші мемлекеттермен өзара ынтымақтастық пен достық қарым-қатынастарды нығайтуға; үшіншіден, ТМД аясындағы көпқырлы әріптестікті нығайта отырып, ұйымның саяси және экономикалық әлеуетін арттыруға ат салысуға; төртіншіден, Шығыс пен Батысты дамыған мемлекеттерімен әріптестікті қарқындетуға; бесіншіден, БҰҰ мен басқа әлемдік экономикалық-қаржылық институттармен, халықаралық және аймақтық ұйымдармен байланыстарды дамытуға; алтыншыдан, дамушы және өтпелі экономикалы мемлекеттермен тәжірибе алмасу арқылы өз даму жүйесін толықтыру мәселелерін қамтыды.

Ал, Қ. Бақиев билікке келгенде оның режимі А. Ақаевтың көп векторлы саясаты бағытын жалғастырғанымен, оның «Ұлы Жібек жолы» докторинасынан бас тартты. Оның орнына Қ. Бақиев билігі 2007 жылы 10 қаңтарда жаңа сыртқы саяси концепцияны қабылдады. Қ. Бақиев билігі үшін концепция 2005 жылғы Қырғызстандағы саяси-әлеуметтік дағдарыспен қоса пост-ақаевтік кезеңдегі туындайтын жаңа реалияларды, сол кезеңдегі әлемдік және аймақтық геосаяси өзгерістер мен үдерістерде есепке алуы керек еді. Сонымен қатар, мемлекеттің жаңа сыртқы саяси концепциясы тек президенттің ғана емес, сонымен қатар мемлекеттік және жергілікті басқару органдарының, кәсіпкерлер мен бизнесмендердің, азаматтық қоғамның да мүдделерін қамтуы керек болды. Соның нәтижесінде, құрастырылған жаңа концепция 4 бағытты негізге алды: біріншіден, ұлттық қауіпсіздікті сыртқы саяси тәсілдермен нығайту; екіншіден, ұлттық дамуды жүзеге асыру үшін тиімді сыртқы саяси орта қалыптастыру; үшіншіден, Қырғызстанның позитивті сыртқы имиджін қалыптастыру; төртіншіден, Қырғызстан сыртқы істер министрлігі басшылығы мен басқа мемлекеттік және қоғамдық институттардың қатысуымен тиімді сыртқы саясат жүйесін қалыптастыру. Оған қоса, концепцияда 3 географиялық аумақтар деңгейі айқындалды. Бірінші деңгей аймақтық деңгейді қамтиды. Бұған Қытай, Қазақстан, Өзбекстан, Тәжікстанды шекаралас мемлекеттер кірді. Шекаралас мемлекеттермен ынтымақтастықты дамыту арқылы жақын/алыс перспективада бұл мемлекеттермен аймақтық интеграциялық жобаларды (ШҰҰ, ҰҚШҰ, ЕЭҚ) дамыту шараларын жүзеге асыру көзделді. Екінші географиялық деңгей – құрлықтық деңгейге бағытталды. Құрлықтық деңгей – Ресей, Қытай, АҚШ, ЕО, Германия, Жапония, Үндістан және Түркияны қамтыды. Бұл деңгейде негізінен аймақтық және ұлы державалардың Қырғызстанмен қарым-қатынастардағы мүдделерін мемлекеттік мүдделермен ұштастыру басқа міндет болды. Үшінші географиялық деңгей – әлемдік жән халықаралық ұйымдармен өзара қарым-қатынастарды нығайтуға бағытталды. Оған сәйкес, Қырғыз билігі БҰҰ мен басқа да Әлемдік Банк, Халықаралық валюта қоры, Еуропа қайта құру және даму банкі (ЕҚҚДБ), Азия даму банкі (АДБ), Ислам даму банкі (ИДБ) сияқты әлемдік қаржылық институттармен қарым-қатынастарды одан әрі дамыту мәселелерін қарастыру көзделді. Жалпы алғанда, Қырғызстанның сыртқы саясаты мемлекеттік мүдделер мен ішкі ресурс-

тардың әлеуетіне негізделетін көпвекторлы, теңгерімді, прагматикалық саясат болу қажеттілігі туындады.

Р. Отунбаева билік еткен кезең қысқа болды. Сондықтан оның өтпелі билігі кезіндегі сыртқы саяси өзгерістер А. Ақаев пен Қ. Бақиевтің кезіндегідей қарқынды болған жоқ. Өзгеріс негізінен сыртқы саяси шешімдерді қабылдайтын мемлекеттік құрылымдарда жасалынды. Р. Отунбаеваны сайлаған референдумда Президенттің күзіреті азайтылып, негізгі күзіреттер парламентке берілді. Оның үстіне, Р. Отунбаева бұрынғы режимдердің сыртқы саясаттағы көпвекторлылықты сынап, сол арқылы мемлекеттің дәрменсіздігін жасырудың құралына айналдырды деп айыптады. Оның орнына Р. Отунбаева сыртқы саясатқа жүйелілік құруға, аймақтық және әлемдік жүйелі ось-тер мен полюстарды нақты айқындайтын қағидаттарды жасауға, режимаралық бірыңғайлықты қалыптастыруға үндеді. Жақында ғана қабылданған сыртқы саяси концепция толық өзгере қойған жоқ. Бірақ Р. Отунбаева билігі бақиевтік сыртқы саяси концепцияға бірқатар өзгерістер енгізді. Бұл «қайта қосу» тәсілі еді. Оған сәйкес, сыртқы саяси концепцияда «әлемдік қатынастардың қырғызстандық көрінісі» болуы керек. Көп векторлы саясат – Қырғызстанның негізгі ресми саяси бағыты емес, көп дискурстың бірі болуы тиіс.

5. Халықаралық ұйымдарға мүше болу басымдылығы

Қырғызстан 1992 жылы 2 наурызда басқа да пост-кеңестік мемлекеттермен бірқатарда БҰҰ-ның толыққанды мүшесі болып қабылданды. Бұл мемлекеттің сыртқы саясатындағы елеулі жетістік еді. Себебі, БҰҰ-ға мүше болу – мемлекеттің халықаралық және әлемдік саясаттағы дербес саяси субъект, жеке актор ретіндегі мәртебені береді. Ал, 1993 жылы А. Ақаевтің пен Біріккен Ұлттар ұйымының даму бағдарламасы (БҰҰДБ) жетекшісі Дж. Спетпен кездесуінен кейін БҰҰДБ Қырғызстандағы өз филиалы кеңсесін ашты. Бұл кеңсе Қырғызстан мен БҰҰ арасындағы қарым-қатынастарды іс-жүзінде жүзеге асыратын атқарушы орган қызметін атқарды.

Ал, 1998 жылы Қырғызстан Дүниежүзілік сауда ұйымына (ДСҰ) мүшелікке қабылданды. Бұл халықаралық қауымдастық және сарапшылар тарапынан мемлекеттің әлемдік процестерге интеграциялануына жеделтетін маңызды қадам ретінде бағаланды. Оның үстіне Қырғызстан ДСҰ-ға мүше болған алғашқы пост-кеңестік мемлекет еді. Бұл кезеңде Қырғызстан БҰҰ

шеңберіндегі бірнеше ұйымдарға мүшелікке қабылданды. Атап айтқанда, Біріккен Ұлттар Ұйымының Білім, Ғылым және Мәдениет жөніндегі Ұйымы (ЮНЕСКО), БҰҰ Адам құқықтары жөніндегі Жоғарғы Комиссары Басқармасы, Біріккен Ұлттар Ұйымының Балалар Қоры (ЮНИСЕФ), Біріккен Ұлттар Ұйымының Қоршаған орта жөніндегі бағдарламасы (ЮНЕП), Біріккен Ұлттар Ұйымының халық қоры (ЮНФПА), БҰҰ Дүниежүзілік азық-түлік бағдарламасы, БҰҰ Босқындар істері жөніндегі Жоғарғы комиссары басқармасы және Дүниежүзілік Денсаулық Сақтау Ұйымы (ДДСҰ) сияқты ұйымдармен байланыс орнату бір жағынан Қырғызстанның әлемдік процестерге қатысуға дайын екендігін көрсетсе, екінші жағынан әлемдік ұйым аясындағы мемлекеттің халықаралық имиджін арттыратын символикалық маңызға ие болды.

Сонымен қатар 1992 жылы 30 қаңтарда Еуропадағы қауіпсіздік пен ынтымақтастық жөніндегі кеңеске мүше ретінде қабылданып, А. Ақаев 8 шілдеді Хельсинки Актісіне қол қойды. Еуропадағы қауіпсіздік пен ынтымақтастық жөніндегі кеңестің 1994 жылы Будапешттегі кездесуіндегі қабылданған шешімімен 1995 жылдың 1 қаңтарынан бастап Кеңес Еуропадағы қауіпсіздік пен ынтымақтастық жөніндегі кеңес – Еуропадағы қауіпсіздік және ынтымақтастық ұйымына (ЕКҰҰ) айналдырылды. Алғашқыда, Қырғызстан мен Орталық Азия мемлекеттерінің бұл ұйымға мүше болуына қауіпсіздік кеңестің құрылтайшыларының бәрі келісімін бермеді. Себебі, еуропалық мемлекеттер кеңестік географиялық кеңістігінің оңтүстік және шығыс бағыттағы кеңеюіне скептикалық тұрғыдан қарады. Жаңадан пайда болған мемлекеттердің саяси-әлеуметтік сипаты, тұрақты, әлі іс-жүзінде тексерілмеген саяси жүйесі, аумақтағы геосаяси жағдай – Ресей мен Қытайдың ықпалы, Ауғанстанмен байланысты тұрақсыздық элементтері қауіпсіздік кеңес мүшелерін ойландырды. Дегенмен, АҚШ-тың инициативасымен Еуразия аймағында либералдық демократия мен еркін нарықтық экономиканы алға тарту мақсатында жаңа мемлекеттерді қабылдау – потенциалды саяси және экономикалық тұрақтылық/тұрақсыздық, ұлтаралық жанжалдарды өз бетінше қалдыруға қарағанда ұйым шеңберінде бақылауда ұстау тиімдірек болды. Дәл осы логика түбінде қауіпсіздік кеңес мүшелерінің позициясының өзгертуге алып келді. Ф. Миконың пікірінше, Вашингтон жаңа тәуелсіз мемлекеттердің қауіпсіздік кеңеске мүше болуына белсенді ат салысты. Себебі, біріншіден, КСРО ыдырағаннан кейін пост-ке-

ңестік кеңістікте либералды демократияны тарату Вашингтон билігінің негізгі миссиясы болды. Екіншіден, жаңадан пайда болған Орталық Азия мемлекеттерінің исламмен тарихи байланысын есепке алғанда, Таяу Шығыстағы радикалды саяси күштердің аймаққа ықпал ету мүдделерінің арту қауіпін болдырмау басты приоритет болды. Үшіншіден, Орталық Азия аймағындағы табиғи ресурстарды игерудегі Вашингтонның мүдделілігі де маңызды рөл атқарды (Miko, F.T., 1993:61-71).

Қырғызстанның 1998 жылы 14 қазанда ДСҰ-ның 133-шы мүшесі болып қабылданды. Келіссөздер процесі екі жарым жылға созылды. Қырғызстанның ДСҰ-ға мүшелікке ұмытлуына бірнеше факторлар әсер етті. Біріншіден, мемлекеттің әлемдік нарық кеңістігіне шығуға дайын болуы. Ұйым шеңберінде бірыңғай тарифтік базалар, сауда операцияларындағы дискриминациялық сипатының жоқ болуы тартымды болды. Екіншіден, мемлекеттің ішкі деңгейіндегі саяси элиталар арасында ұйымға кіруге қатысты қарама-қайшы позициялардың болмауы. А.Ақаев бұл саяси шешімді қабылдауда ұлттық саяси элитаны біріктіре алды. Үшіншіден, Бішкек билігі ДСҰ арқылы ішкі экономиканы жандандыруға потенциалды серіктестерден сыртқы инвестиция тартуға болады деп сенді.

Ұйымға мүше болу теориялық тұрғыдан Қырғызстанға әлемдік сауда кеңістігіне шығуға, ел экономикасындағы құқықтық-базалық нормаларды халықаралық сауда операцияларын жүргізудің стандарттарына сәйкестендіруге, көпжақты әріптестікті іске асыруға, пост-кеңестік мемлекеттермен экономикалық қарым-қатынастарда ұйым шеңберіндегі өз мүдделерін алға тартудағы артықшылықтарға мүмкіндіктерімен қамтамасыз ету керек еді. Дегенмен, іс жүзінде Қырғызстанның ДСҰ-ға мүше болып қабылдануы ұйымға мүше емес мемлекеттермен қарым-қатынастарды орнатуда көптеген қиыншылықтар алып келді. Ішкі нарықты ұйым шеңберіндегі талаптар бойынша ашу ішкі өндіріс көздерінің жұмысын тежей бастады. Қырғызстанның өз өнімдеріне басымдық беру, сыртқы нарыққа экспортқа шығару мүмкіндігі төмендей бастады. Протекционизм ДСҰ талаптарына сәйкес келмейді. Керісінше, мемлекеттің өз өндірістік тауарлары басқа да арзан альтернативалық тауарлармен бағасы мен сапасы тұрғысынан бәсекелестікке қабілетсіз болды.

Оның үстіне, А. Ақаев ДСҰ аясындағы талаптар мен шарттарды ұлттық мүддеге сай сортауы қажет еді. Басқаша сөзбен айтқанда, Бішкек

ұйым аясындағы «міндеттемені» қажет етпейтін бірқатар келісім-шарттарға «асығыс» қол қойды. Мысалы, «Азаматтық авиатехника саудасы туралы келісім-шартқа» қол қою авиатехникалық өндірісі жоқ Қырғызстан үшін қатыстық тұрғыдан қажеттілігі жоқ сала еді. Соның нәтижесінде, ДСҰ-дағы жетекші мемлекеттер Қырғызстанның ішкі экономикасын тұрақтандыруға бағытталған мемлекеттік араласу процесіне қатысты шешімдерге даулай алу мүмкіндігіне ие болды. Бұл Қырғызстанның өз мүддесіне залал келтіретін мәселелерде ДСҰ-ға жетекші мемлекеттеріне елеулі жеңілдіктер жасауға мәжбүрлейді. Бұл Қырғызстанның ұлттық экономикалық қауіпсіздігіне қауіп төндірмей ме? – дейтін сұрақтар туғызады.

Сонымен қатар Қырғызстанның ДСҰ-ға мүше болғаннан соң экономикалық тұрғыдан ТМД елдерімен қарым-қатынастары ушығып кетті. Қырғызстан экономикасы ТМД шеңберінде де-факто оқшауланып қалды. Себебі ол мемлекеттер Қырғызстан аумағынан келетін шетелдік арзан тауарлардың өз аумағына өтуін тежеу арқылы өз экономикасын қорғауға ұмтылды. Қырғызстанмен шекараласатын көрші мемлекеттер кедендік шектеу режимдерін қолданды. Нәтижесінде, Қырғызстан арзан тауарлардың алып-сатудың транзиттік зонасына айналды. Бұл ішкі өндірісті дамытуға үлкен кедергі. Қырғызстандағы өндіріс көздерін ашу шетелдік инвесторларға тиімсіз, әрі тартымсыз болды. Мемлекет өндіріс көздерін ашуға қажетті инфрақұрылымдарды жаңартуға, жаңадан құруға қабілетсіздікті көрсетті.

Қырғызстанмен НАТО құрылымдары арасындағы қарым-қатынас егемендік алған жылдардан басталды. 1994 жылы 1 маусымда А. Ақаев «Бейбітшілік үшін әріптестік бағдарламасы (Partnership for Peace)» шеңберінде НАТО-мен әріптестік келісіміне қол қойды. Бұл бағдарламаның негізгі мақсаты – әскери саладағы заманауи реформалар жүргізу, тиімді әскери институттарды құру, қарулы күштердің қызметін азаматтық қоғамдық бақылауды күшейту, әскери саладағы бейбітшілік орнату және гуманитарлық потенциалын арттыру, мемлекеттің егемендігі мен территориялық біртұтастығына тікелей қауіп төнгенде НАТО жетекші мемлекеттерімен бағдарлама аясында консультациялық әріптестікті нығайту сияқты бағыттарды қамтыды. НАТО мен Бішкектің байланысы әсіресе, 2000 жылдардың басында өз максимумына жетті. Ол бірінші кезекте АҚШ пен НАТО-ның Ауғанстанда жүргізген «Мызғымас бостандық»

операциясы аясында Бішкекетің халықаралық Манас әуежайы маңындағы әуе әскери базасын орнатуымен байланысты болды. Ал, 2014 жылы әскери базаның жабылуымен екі тарап қарым-қатынастары суып кетті. Бұл жағдайға келесі факторлар әсер етті. Біріншіден, НАТО-ның басшылығымен іске асырылған соңғы ширек ғасырдағы интервенциялық әрекеттері тиісті мемлекеттер мен аймақтардағы гуманитарлық катаклизмдерге алып келді. Мысалы, Ауғанстан, Ирак, Ливия, Сириядағы жағдайлар мұның дәлелі. Екіншіден, НАТО-ның әскери кампаниялары тиісті мемлекеттердегі авторитарлық режимдерді құлатуға және либералды демократияны орнатуға бағытталды. Әрине, бұл жағдай Орталық Азия мемлекеттеріндегі саяси режимдерге үлкен қауіп. Үшіншіден, НАТО-ның Орталық Азиядағы, соның ішінде Қырғызстанмен ресми байланысының артуы аймаққа өз ықпалдылық мүдделері бар Ресей мен Қытайдың мүдделеріне қарама-қайшы келді. Осыған орай, қос мемлекет саяси басшылары НАТО ықпалдылық аймағының кеңеюіне мүмкіндік бермеуге тырысты.

Оның үстіне, Қырғызстан НАТО-нан бөлек, қауіпсіздік шеңбері аясында өзге де аймақтық интеграциялық жобалардың құрамдас мүшесі болып табылады. Ол – ҰҚШҰ мен ШЫҰ. ҰҚШҰ НАТО сияқты БҰҰ Жарғысы қағидаттарына сүйенеді және ұйым кеңістігінде әскери базалары бар. Сонымен қатар, НАТО сияқты ұйымға мүше мемлекеттерге сырттан агрессия қауіпі төне қалған жағдайда ол ұйымға жасалған агрессия ретінде қабылданатын, ұйым шеңберінде қауіпті тойтаруға ат салысатындығы жайлы ұжымдық қауіпсіздік қағидаты бар. Сондықтан, аймақтық тұрғыда ҰҚШҰ НАТО-ның Орталық Азиядағы аналогы іспеттес. Алайда, ҰҚШҰ-ның басты қағидаттарының бірі – мүше мемлекеттердің ішкі жағдайына «араласпаушылық қағидаты». Осыған сәйкес, 2010 жылы Қырғызстанның оңтүстігіндегі Ош және Джалалабад обылыстарында ұлтаралық қақтығыс күшейгенде Қырғызстан Президенті Роза Отунбаеваның ішкі жағдайды тұрақтату мақсатындағы ҰҚШҰ-на бітімгершілік күштерді кіргізу ұсынысын жіберді. Дегенмен, ұйым бұл ұсынысты қабылдаған жоқ. Ресей Президенті Дмитрий Медведев ҰҚШҰ бітімгершілік күштерін Қырғызстан аумағына кіргізу мемлекеттің территориялық біртұтастығын екінші одақтас күштердің кіріп, бұзуымен тең деп бағалады. 2020 жылы Қырғызстан аумағындағы мемлекеттік төңкеріс орын алғанда да ҰҚШҰ бітімгершілік күштері Қырғызстанға кіргізілген жоқ.

ҰҚШҰ-ның қызметіне төленетін мүшелік жарна – Ресей 50%, Қазақстан, Қырғызстан, Тәжікстан және Армения 10%-ды құрайды. Жарнаның жартысыне төлеу – Ресейге ұйым аясындағы үстемділікті береді. Бұл Ресейге аймақтағы үстемділік ықпалын тұрақтандыруға мүмкіндікті қамтамасыз етеді. ҰҚШҰ Жарғысының 7-бабына сәйкес, ұйымға мүше мемлекет өзге мүше мемлекеттердің бірауыздан мақұлдауынсыз өз аумағында үшінші тарап мемлекеттердің әскери базасын орнатуға рұқсат ете алмайды. Ресей ұйымның қаржылық және әскери аспектілерінің негізгі қаңқасын құрап отырғандықтан, кез-келген уақытта ұйым аясында мүше мемлекеттерге әскер кіргізу немесе әскери базасын салу мәселелеріне veto құқығын пайдаланып, тежеу қоя алады. Ал, ұйым шеңберінде Ресейге ұйымға мүше мемлекеттердің аумағында әскери базасын құру және орнату – өзі географиялық тұрғыдан шектесетін ядролық державаларды тежеуге мүмкіндік береді. Қазақстан, Қырғызстан, Тәжікстан – Қытаймен, Беларусь – НАТО-ға мүше мемлекеттер Литва мен Польшамен шектеседі.

6. Бейтараптылық позицияға ұмтылу

Қырғызстанның сыртқы саяси концепциясының негізгі қағидаттары классикалық бейтараптылықты қарастырмайды. Классикалық бейтараптылық реалистік көзқарас бойынша бейтараптылық – мемлекеттің соғысуы мемлекеттерді қолдамауы, бейбіт жағдайда агрессивті әскери-саяси блоктарға қосылмауы және әскери күштері мен әлеуетін арттырмауға ұмтылуын білдіреді. Сонымен қатар, халықаралық құқықта бейтараптылық мемлекеттің сыртқы саясатындағы әрекеттерінде 3 түрлі шектеу қояды. Біріншіден, мемлекет өз әскери контингентін және әскери техникаларын соғысушы мемлекеттерге көмекке жібермеуі қажет. Екіншіден, мемлекет өз территориясын плацдарм (әскери база құру, транзит т.б.) ретінде соғысушы тараптарға пайдалануға рұқсат бермеуі керек. Үшіншіден, мемлекет қару-жарақ пен әскери мақсаттағы құрал-жабдықтарды жеткізуде тараптардың ешқайсысына бөлмеуі (дискриминация) қажет. Осы логика тұрғысынан келгенде Қырғызстан сыртқы саясатта бейтараптылыққа сәйкес келетін әрекеттерді жасаған жоқ.

Керісінше, Қырғызстан – Ұжымдасқан қауіпсіздік шарты ұйымының толыққанды мүшесі болып табылады. Оның үстіне, Қырғызстан ҰҚШҰ-ның негізін қалаушы мемлекеттердің бірі. Ол, 1992 жылы мамыр айында Ташкентте өткен ТМД мемлекеттер басшыларының кездесуінде

Ұжымдасқан қауіпсіздік шартына қол қойды. Ал, кейін, 2012 жылы Ұжымдасқан қауіпсіздік шартының тиісті мүшелері Ұжымдасқан қауіпсіздік шарты ұйымын құрғанда да ұйымның негізін салушы мемлекеттердің біріне айналды. Бұл Қырғызстанның әскери блокқа мүше екендігін білдіреді. Аймақтық гегемон – Ресей ҰҚШҰ аясындағы және екіжақты келісімдер бойынша Қырғызстанның сыртқы қауіпсіздігінің негізгі кепілі. Оның үстіне, 2003 жылы Ресей Қырғызстанмен Қант қаласында әскери базасын құру туралы 15 жылдық келісім-шартқа қол қойды. Ал, 2012 жылы ҰҚШҰ құрылғанда бұл әскери база ҰҚШҰ-ның әскери базасына айналдырылды.

Сонымен қатар, Қырғызстан 2001-2010 жылдар аралында АҚШ және одақтастарының Ауғанстандағы анти-террористік «Мызғымас бостандық» әскери операциясын жүзеге асырғанда өз территориясынан – Манас халықаралық әуежайы маңынан АҚШ-қа әскери база құруға мүмкіндік берді. Бұл әскери әуе база Ауғанстандағы әскери операцияларды жүзеге асыру үдерісінде жаңа әскери контингентті жеткізу, құрал-жабдықтарды жеткізу, әскери техникалардың жанармайын құю пункті ретінде пайдалану сияқты функцияларды атқарды.

Егер Қырғызстанның сыртқы саясаты көпвекторлы саясаты негізінен әлемдік және аймақтық гегемондық агрессивті халықаралық әскери кампанияларды қолдамаса да, оның географиялық орналасуы мен шағын мемлекет ретіндегі өзге мемлекеттерге өзара тәуелділіктің артуы оның толыққанда бейтараптылықты ұстануға мүмкіндік бермейді.

Қорытынды

Бұл зерттеу Қырғызстанның шағын мемлекет ретіндегі сыртқы саясатының сипатын реалистік көзқарас тұрғысынан талдауға бағытталды. Зерттеудің тұжырымдық бөлімінде шағын мемлекеттердің сыртқы саясатына қатысты реалистік тұжырымдарды сараптай келе, талдау мақсатында 6 түрлі реалистік концептуалдық критерийді таңдап алды.

Біріншіден, Қырғызстанның әлемдік үрдістерге пассивті (төмен деңгейде) қатысуы шағын мемлекет ретіндегі оның мүмкіндіктерінің шектеулі екенін көрсетті. Қырғызстанның әскери-саяси және әлеуметтік-экономикалық әлеуеті оның әлемдік, халықаралық және аймақтық қатынастарда шектеулі деңгейдегі дербестікті көрсетті. Тәуелсіздіктің алғашқы жылдары батыстық үлгідегі либералды-демократиялық ре-

формалар мен экономикасын либералды нарықтық жүйеге ауыстыруға тырысу әрекеттері шын мәнінде батыстық гегемондық полюске жақындау және соның қолдауына, суб-жүйесіне айналу мүмкіндіктерін бергенімен, ұлттық мүдде толығымен ақтаған жоқ. Аймаққа бірнеше полюстің (Ресей, Қытай, АҚШ) ықпалдық қарым-қатынастарға мүдделі болуы Қырғызстанның дербес мемлекет ретіндегі өз мүддесін түрлілендіруге алып келді. Бұл мемлекетті сыртқы саясатта тек қана державалық мүдделер қақтығысындағы теңгерімділікті табумен шектелуге алып келеді.

Екіншіден, Қырғызстан алға тартатын мәселелердің әлемдік қауымдастық тарапынан кең көлемде ескерілмеуі, басқаша сөзбен айтқанда, пассивті инициативалары болды. А.Ақаев пен оның ізбасарларының БҰҰ немесе аймақтық ұйымдар шеңберіндегі ұсыныстары мен бастамалары негізінен символикалық рөлді атқарды. Ис-жүзінде олар Бішкекке түбегейлі стратегиялық артықшылықтар берген жоқ. Ал, негізінде Қырғызстан керісінше, қауіпсіздік және экономикалық әл-ауқатын арттыру бағыттарында сырттан келген бастамалар мен интеграциялық жобаларды қолдау және соның жетегінде кетуден басқа мүмкіндігі болмады. Қауіпсіздік тұрғыдан Ресейге, экономикалық тұрғыдан Қытайға, саяси элиталар режимінің халықаралық легитимділігін сақтап қалудағы әрекеттері алпауыт полюстердің арасындағы маневрлік сипаттағы саяси шешімдермен шектелді. Бұл да Қырғызстанның шағын мемлекет ретіндегі өз мүмкіндіктерінің шектеулілігін көрсетеді.

Үшіншіден, бұл зерттеу мемлекеттің географиялық орналасуындағы pros/cons факторларын қарастыратын географиялық орналасуының ерекшеліктеріне геосаяси тұрғыдан тоқталды. Қырғызстан аумағының мұхитқа шыға алмаушылығы оның саяси-экономикалық мүдделерінің толығымен жүзеге асыруға мүмкіндік бермейді. Мемлекеттің табиғи байлықтардың қоры бойынша шектеулі мүмкіндіктерге ие болуы оның өз мүддесі тұрғысынан өзге акторлармен тиімді сыртқы саяси шарттарды «саудаласуға» мүмкіндікті азайтады. Оның үстіне, Тәжікстанмен әлі күнге дейін мемлекеттік шекараны өздігінен шеше алмауы, ішкі энергетикалық сұраныстарды қамтамасыз ете алмауы мемлекеттің шағындығын тағы да дәлелдейді.

Төртіншіден, мемлекеттің әлемдік үдерістерде туындайтын аймақтық немесе халықаралық мәселелерді шешуде халықаралық құқық және нормаларды алға тартуы болып табылады. Халықаралық құқықтық-нормаларға сүйену

реализм шеңберіндегі шағын мемлекеттердің халықаралық үдерістердегі өз егемендігін сақтап қалудағы негізгі стратегиялық қадам болып саналады. Қырғызстан өз егемендігін БҰҰ-ның құқықтық нормалары мен бастамалары, қауіпсіздік және экономикалық әлеуетін халықаралық бірлестіктер мен ұйымдар шеңберінде қабылданған қағидаттар мен құқықтық нормалар шеңберінде қорғауға, сақтауға, алға тартуға мәжбүр.

Бесіншіден, мемлекеттің халықаралық ұйымдар мен бірлестіктерге мүше болуға ұмтылуы – халықаралық қатынастарда өз егемендігін сақтап қалудағы ең маңызды стратегия ретінде қарастыруы. Бұл шағын мемлекет ретіндегі Қырғызстанның сыртқы саяси үдерістердегі туындайтын қауіп-қатерлер мен сын-тегеуріндерге төтеп беру, экономикалық дамуда гегемондар жетегіндегі әр түрлі халықаралық ұйымдарға мүше болуға ұмтылуын аңғару қиын емес. Егер ҰҚШҰ Қырғызстанға әскери қауіпсіздік, бойынша «қолшатыр» қызметін атқарса, ШЫҰ – терроризм, экстремизм, сепаратизмнен келетін қауіптерді тойтаруға мүмкіндік береді. Ал, ДСҰ мен ЕЭО мемлекеттің экономикалық сыртқы саясатындағы сұраныстарын қанағаттандыруға ат салысады. Дегенмен, әр ұйымның шеңбері мен нормалары универсалды сипатқа ие болған

дықтан, Қырғызстан үшін ұйымдар шеңберінде өз мүдделерін алға тарту аясы шектеуліктерге ие.

Алтыншыдан, халықаралық мүддерлер қақтығысындағы бейтараптылыққа ұмтылуына қатысты пікір әр түрлі. Қырғызстан классикалық бейтараптылыққа ұмтылмайды. Себебі, оның сыртқы саяси әрекетінде халықаралық құқықтық нормалар бойынша анықталатын бейтараптылық әрекеттері байқалмайды. Бейтараптылықты талап ететін соғысушы тарапты қолдамау, соғысушы тараптың әскери базасын кіргізбеу, әскери-саяси блокқа қосылмау сияқты қағидалар Қырғызстанның сыртқы саясатындағы әрекеттеріне сәйкес келмейді. Оған себеп, Қырғызстан аз жылдық тәуелсіз мемлекеттік тарихында өз территориясында екі блок – НАТО мен ҰҚШҰ-ның әскери базасын құруға және пайдалануға мүмкіндік береді.

Сонымен, Реализм концепциясы шағын мемлекеттердің халықаралық және аймақтық қатынастардағы өз қауіпсіздігі, экономикалық әлеуетін, өміршеңдіген сақтау үшін гегемон мемлекеттер мен блоктық жүйелердің ықпалы аясында жүзеге асады деп қарастырса, бұл концепция Қырғызстанның сыртқы саясатындағы әрекеттерінің сипатының бір қырын түсіндіруге әлеуетті екеніне көз жеткізуге болады.

Әдебиеттер

- Archer, C., Bailes, A.J.K., Wivel, A. (2014). *Small States and International Security: Europe and Beyond*, Abingdon: Routledge.
- Armstrong, H.W., Read, R. (1998). Trade and Growth in Small States: The Impact of Global Trade Liberalisation, *The World Economy*, 21(4), pp. 563–585.
- Amstrup, N. (1976). The Perennial Problem of Small States: A Survey of Research Efforts. *Cooperation and Conflict*, 11(3), pp.163–182
- Azar, E.E. (1973). *Probe for Peace: Small State Hostilities*. Minneapolis: Burgess Publishing Company.
- Baldacchino, G., Wivel, A. (2020). *Handbook on the Politics of Small States*, Edward Elgar Publishing Limited, pp. 1-446
- Baker Fox, A. (1959). *The Power of Small States: Diplomacy in World War II*. Chicago: Chicago University Press.
- Bratt, E. (1951). *Småstaterna i idéhistorien. En studie i äldre statsdoktriner*, Uppsala: Almqvist & Wiksell.
- Cappis, O.B. (1923). *Die Idee des Kleinstaats im Deutschland des 19. Jahrhunderts*. Säckingen: Buchdruckerei Fr. Mehr.
- Carvalho, B., Neumann, I.B. (2014). *Small State Status Seeking: Norway's Quest for International Standing*, Abingdon: Routledge.
- Clarke, C., Payne, T. (1987), *Politics, Security, and Development of Small States*, London: Allen & Unwin. pp. 1-238
- Corbett, J., Veenendaal, W. (2019). Why Small States are Beautiful. *Political Insight*, 10(1), pp. 4-8
- De Russett, A. (1954). Large and Small States in International Organization: Present Attitudes to the Problem of Weighted Voting, *International Affairs*, 30(4), pp. 463–474
- East, M.A. (1973). Size and Foreign Policy Behavior: A Test of Two Models, *World Politics: A Quarterly Journal of International Relations*, 25(4), pp. 556–576.
- Fazal, T. (2007), *State Death: The Politics and Geography of Conquest, Occupation and Annexation*, Princeton: Princeton University Press, pp.1-320
- Handel, M. (1981). *Weak States in the International System*. London: Frank Cass.
- Harden, Sh., ed. (1985). *Small Is Dangerous: Microstates in a Macro World*.
- Hey, J.A.K., (2003). *Small States in World Politics: Explaining Foreign Policy Behavior*, Boulder, CO: Lynne Rienner Publishers, pp. 1-240
- Höll, O., ed. (1983). *Small States in Europe and Dependence*. Vienna: Braumüller.

- Jesse, N.G. (2006). Choosing to go it Alone: Irish Neutrality in Theoretical and Comparative Perspective, *International Political Science Review*, 27(1), pp. 7–28.
- Jesse, N.G., Dreyer, J.R. (2016). Small States in the International System: At Peace and at War, Lexington Books, pp. 1-215
- Ingebritsen, Ch. (2002). Norm Entrepreneurs: Scandinavia's Role in World Politics. *Cooperation and Conflict*, 37(1), pp. 11–23.
- Ingebritsen, Ch., Neumann, I., Gstöhl, S., Beyer J. (2006). Small States in International Relations, University of Washington Press, pp. 1-341.
- Ingalls, Gerald. "Outlining and Expanding Existing Theory." In *Buffer States in World Politics*, ed. John Chay and Thomas E. Ross, 231–240. Boulder, CO: Westview Press, 1986.
- Kainazarova, Ch. (2018). «New trends in Kyrgyz foreign policy». MPRA Paper 86491, University Library of Munich, Germany.
- Katzenstein, P. J. (2003). Small States and Small States Revisited, *New Political Economy*, 8(1), pp. 9–30.
- Keohane, R. O. (1969). Lilliputians' Dilemmas: Small States in International Politics, *International Organization*, 23(2), pp. 291–310.
- Kindley, R.W., Good, F. D., eds. (1997). The Challenge of Globalization and Institutions Building: Lessons from Small European States. Boulder/Oxford: Westview Press.
- Knudsen, O.F. (2002). Small States, Latent and Extant: Towards a General Perspective, *Journal of International Relations and Development*, 5(2), pp. 182–198.
- Larsen, H. (2005). Analysing the Foreign Policy of Small States in the EU The Case of Denmark, Palgrave Macmillan: New York, pp. 1-257
- Lindell, U. & Persson, S. (1986). The Paradox of Weak State Power: A Research and Literature Overview, *Cooperation and Conflict*, 21(2), pp. 79–97
- Liska, G. (1968). Alliances and the Third World, Studies in International Affairs, 5. Baltimore: Johns Hopkins Press.
- Long, T. (2022). A Small States Guide to Influence in World Politics, Oxford University Press, pp. 1-241
- Mares, D. R. (1988). Middle Powers under Regional Hegemony: To Challenge or Acquiesce in Hegemonic Enforcement, *International Studies Quarterly*, 32(4), pp. 453–471.
- Mathisen, T. (1971). The Functions of Small States in the Strategies of the Great Powers. Oslo: Universitetsforlaget.
- Miko, F. T. (1993). American perspectives on the Helsinki Review Conference and the future role of the CSCE. In M. R. Lucas (Ed.), *The CSCE in the 1990s: Constructing European security and cooperation* (pp. 61-71). Nomos Verlagsgesellschaft.
- Morgenthau, J.H. & Thompson, K.W. (1997). *Politics Among Nations: The Struggle for Power and Peace*, 6th Edition, McGraw-Hill, Inc., pp.1-688
- Moses, J.W. (2000). *Open States in the Global Economy: The Political Economy of Small-State Macroeconomic Management*. New York: Macmillan.
- Mueller, K. (1991). *Strategy, Asymmetric Deterrence, and Accommodation: Middle Powers and Security in Modern Europe*. Princeton University.
- Neumann, I. B., Gstöhl, S. (2006). Introduction: Lilliputians in Gulliver's world?, pp. 3–36 in Ingebritsen, C., Neumann, I. B., Gstöhl, S., Beyer, J. (Eds.), *Small States in International Relations*, Seattle, WA: University of Washington Press.
- Olafsson, B.G. (1998). *Small States in the Global System: Analysis and Illustrations from the Case of Iceland* Aldershot, UK: Ashgate, pp. 1-176
- Ornston, D. (2012). *When Small States Make Big Leaps: Institutional Innovation and High-Tech Competition in Western Europe*. Ithaca, New York: Cornell University Press.
- Pace, R. (2000). Small States and the Internal Balance of the European Union: The Perspective of Small States, in: "Gower, J., Redmond, J. (ed.), *Enlarging the European Union: The Way Forward*, Burlington, VT: Ashgate, pp. 107–109.
- Partem, Michael Greenfield. "The Buffer System in International Relations." *Journal of Conflict Resolution* 27.1, (1983): 3–26.
- Rothstein, R. (1968). *Alliances and Small Powers*, New York: Columbia University Press.
- Salvatore, D., Svetlicic, M., Damijan, J.P., eds. (2001). *Small Countries in a Global Economy: New Challenges and Opportunities*, Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Schou, A., Brundtland, A.O. eds. (1971). *Small States in International Relations*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Sieber, E. (1920). *Die Idee des Kleinstaates bei den Denkern des 18. Jahrhunderts in Frankreich und Deutschland*. Basel: Verlag der Basler Bücherstube, Kobers Buch- und Kunsthandlung.
- The World Bank Statistic Data. (2000). "The World Bank In Small States", у, (Қаралған күні: 14.03.2024)
- Turmanidze, Tornike. *Buffer States: Power Policies, Foreign Politics, and Concepts*. New York: Nova Publishers, 2009.
- Vogel, H. (1983). "Small States' Efforts in International Relations: Enlarging the Scope," in Otmar Höll, ed., *Small States in Europe and Dependence*. Vienna: Braumüller, pp. 54–68
- Vital, D. (1967). *The Inequality of States: A Study of the Small Power in International Relations*. Oxford: Clarendon Press.
- Vital, D. (1971). *The Survival of Small States: Studies in Small Power/Great Power Conflict*. Oxford: Oxford University Press
- Waltz, K.N. (1979). *Theory of International Politics*, New York: McGraw Hill, pp. 1-255.
- Waltz, K.N. (2001). *Man, the State and War*, Columbia University Press, pp. 1-263
- Wivel, A., Oest, K.J.N. (2010). Security, Profit or Shadow of the Past? Explaining the Security Strategies of Microstates, *Cambridge Review of International Affairs*, 23(3), pp. 429–453.
- Абытов, Б.К. (2023). Кыргызстан и Таджикистан: корни пограничных конфликтов и пути их урегулирования. Вопросы востоковедения, (1), 1-13.
- Адылбекова Б.В., Байтиков А.Э. (2023). Стратегическое и перспективное укрепление партнерства между Кыргызстаном и Узбекистаном. *Вестник Ошского государственного университета. Медицина*, 2 (2), сс. 45-53.

- Токтобекова, М.А. (2016). Экономика Кыргызской республики в условиях интеграции в ЕАЭС: проблемы финансирования, кредитования и инвестирования. *Промышленность: экономика, управление, технологии*, 2(61), сс. 43-46.
- Арзыматова А.А., Атыканова Д.А. (2022). Некоторые аспекты истории кыргызско-узбекских межэтнических отношений в хронологический период 1990-2010. *Международный журнал гуманитарных и естественных наук*, (5-1), сс. 52-58.
- Балтабаев, Ж.Р. (2021а). Политико-экономические основы и приоритеты интеграционной политики Кыргызстана, *Евразийский Союз Ученых*, 3-4(84), сс. 42-44.
- Балтабаев, Ж.Р. (2021б). Реформирование СНГ: позиция Кыргызстана, *Евразийский Союз Ученых*, 3-4 (84), 45-48.
- Бейшеналиев, А.Б. (2018). Проблемы политического характера в отношениях Кыргызстана и США, *Азимут научных исследований: экономика и управление*, 7-3(24), сс. 349-352.
- Бостонкулова, М.Т. (2015). Развитие дипломатических отношений Кыргызстана и Казахстана в период социально-политических перемен. *Наука, новые технологии и инновации*, (3), сс. 193-195.
- Гарбузарова Е.Г. (2018). Стратегическое партнерство Кыргызстана и Китая в экономической сфере: перспективы и риски, *Universum: общественные науки*, 4 (45), сс.1-5.
- Дугин А. (2000). Основы геополитики. Геополитическое будущее России. Мыслить пространством, «АРКТОГЕЯ-центр», сс. 1-928
- Закиров, М.А. (2007). История кыргызско-американских отношений в 1991-2005 гг. (политический и культурно-гуманитарный аспект), Монография. Институт истории НАН КР, Олимп, сс. 1-147.
- Иманалиев М.С., Джоробекова А.Э. (2018). Концептуальные основы взаимоотношений Кыргызстана и Китая в свете инициативы Си Цзиньпина о совместном строительстве «Экономического пояса Шелкового пути». *Вестник Томского государственного университета. История*, (52), сс. 38-42.
- Караева, Н.Б. (2023). О развитии и перспективе отношений Кыргызстана и Казахстана. *Международный журнал гуманитарных и естественных наук*, 10-4 (85), сс. 10-12.
- Конгайтиева, Г.А. (2016). Сотрудничество Кыргызстана с КНР как стратегический приоритет внешней политики. *Наука, техника и образование*, 1(19), сс. 164-167.
- Ларюэль, М. (2013). «Внешняя политика и идентичность в Центральной Азии». *Pro et Contra*, сс. 6-20.
- Лаумулин, М.Т. (2020). Международное положение и внутривнутриполитическое развитие современного Кыргызстана. Ссылка: <https://isca.kz/ru/analytics-ru/3502>
- Макеева, С.Б. (2019) Проблемы экономических взаимоотношений между странами ЕАЭС (Кыргызстаном и Казахстаном), *Актуальные вопросы современной экономики*, (5), сс. 525-534
- Мамытов, У.Ж. (2008). Становления внешней политики Кыргызской Республики и Республики Казахстан и их внешнеполитические приоритеты, *Республиканский научно-теоретический журнал «Известия вузов Кыргызстана»*, 5(6), сс. 141-142.
- Мамытов, У.Ж. (2017). Межгосударственные отношения Кыргызстана и Казахстана (1991-1998 гг.), *Наука, новые технологии и инновации*, (5-6), сс. 250-252
- Наматбекова, Н.М. (2018а). Ресурсы внешней политики Кыргызстана. *Международный журнал гуманитарных и естественных наук*, (1), сс. 26-29.
- Наматбекова Н.М. (2018б). Кыргызско-американские политические отношения. *Международный журнал гуманитарных и естественных наук*, (1), сс. 22-25.
- Наматбекова Н.М. (2019). Участие Кыргызстана в СНГ и ЕАЭС – приоритет для Кыргызстана. *Вестник Тувынского государственного университета, Социальные и гуманитарные науки*, 2 (44), сс. 19-26.
- Новикова, И.Н. (2022). Малые страны в международных отношениях: некоторые теоретические аспекты. *Вестник Санкт-Петербургского университета. Международные отношения*, 15 (3), сс. 219-242.
- Ормонова А.А. (2014). Внешняя политика России и Кыргызстана – пути их взаимодействия. *Вестник университета*, (1), сс.120-123.
- Осмоналиев, К. (2020). О текущем состоянии внутренней и внешней политики Кыргызстана. *Международное сотрудничество евразийских государств: политика, экономика, право*, (2), 85-96.
- Осмонов С.М. (2022). Кыргызстан и Россия в XXI в. В свете обновленных внешнеполитических концепций. *Бюллетень науки и практики*, 8 (9), сс. 625-629.
- Пазилов, Б.К., Жоробеков Ж.Ж. (2019). Современные тренды внешней политики Кыргызской Республики», *Республиканский научно-теоретический журнал «Известия вузов Кыргызстана»*, (2), сс. 163-168.
- Пазилов Б.К. (2016). Киргизия в евразийском экономическом союзе: предпосылки, первые результаты и перспективы. *Власть*, (4), 209-213.
- Парамонов, В., Строков, А. (2015). Основные проблемы на пути сотрудничества в центральной Азии: прогноз внешней политики стран региона, *Центральная Азия и Кавказ*, 18 (1), сс. 68-90.
- Перская, В.В. (2016). Место и роль Кыргызстана в развитии евразийского экономического Союза, *Финансы: теория и практика*, 20(6), сс. 133-139.
- Рыжов И., Бородин М., (2019). Основные приоритеты внешней политики Кыргызстана, *Актуальная геополитика*, 44(3), сс. 142-157.
- Самадова, Ф., Чыныкеева, Г. (2022). Ключевые приоритеты внешней политики Кыргызстана и Узбекистана, *Вестник Омского государственного университета. История*, (1), сс. 77-82.
- Темирбекова А. (2019). Кыргызская Республика в стратегических планах США. *Постсоветские исследования*, 2 (3), сс. 1130-1140.

Хорак, С. (2007). Динамика российско-кыргызстанских отношений: от ситуации центр — периферия к односторонней зависимости?, *Центральная Азия и Кавказ*, 5(53), сс. 86-98.

Авторлар туралы мәлімет:

Парпиев Сырым Маратович – Ph.D., Халықаралық қатынастар факультеті, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (Қазақстан, Алматы қ., e-mail: parpiyev.syrym@gmail.com)

Мухаметжан Ақбота Ерлікқызы – 3-курс докторанты, Халықаралық қатынастар факультеті, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (Қазақстан, Алматы қ., e-mail: akbota.mukhametzhan@gmail.com)

Жекенов Думан Курмангазиевич – Ph.D., қауымдастырылған профессор, Халықаралық қатынастар факультеті, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (Қазақстан, Алматы қ., e-mail: duman.zhekenov@gmail.com)

Information about authors:

Parpiyev Syrym Maratovich (corresponding author) – Ph.D., Faculty of International Relations, Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan, e-mail: parpiyev.syrym@gmail.com).

Mukhametzhan Akbota Yerlikkyzy – 3rd year Ph.D. student, Faculty of International Relations, Al-Farabi Kazakh National University (Kazakhstan, Almaty, e-mail: akbota.mukhametzhan@gmail.com).

Zhekenov Duman Kurmangaziyevich – Ph.D., Associate Professor, Faculty of International Relations, Al-Farabi Kazakh National University (Kazakhstan, Almaty, e-mail: duman.zhekenov@gmail.com).

Сведения об авторах:

Парпиев Сырым Маратович – Ph.D., Факультет международных отношений, Казахский национальный университет им. Аль-Фараби (Казахстан, г. Алматы, e-mail: parpiyev.syrym@gmail.com).

Мухаметжан Ақбота Ерлікқызы – докторант 3 курса, факультет международных отношений, Казахский национальный университет им. Аль-Фараби (Казахстан, г. Алматы, e-mail: akbota.mukhametzhan@gmail.com)

Жекенов Думан Курмангазиевич – Ph.D., ассоциированный профессор, факультет международных отношений, Казахский национальный университет им. Аль-Фараби (Казахстан, г. Алматы, e-mail: duman.zhekenov@gmail.com)

Алғаш жіберілді: 28 мамыр, 2024 ж.

Қабылданды: 26 тамыз, 2024.

Li Xue

Harbin Institute of Technology, Harbin, China
e-mail: lixuesnow@hit.edu.cn

REASONS FOR THE FALL OF THE LIBER INTERNATIONAL ORDER FROM THE PERSPECTIVE OF WORLD POLITICS

In recent years, the gradual fall of the liberal international order, once heralded as the “end of history”, has become an indisputable fact. The world politics aims to explain changes in the nature and foundational systems of international relations, as well as global and domestic politics. Examining the decline of the liberal international order through the paradigm of world politics can comprehensively elucidate the factors affecting the development of both international relations and domestic politics simultaneously, thereby theoretically unifying the two fields. This paper examines the decline of the liberal international order from the perspective of world politics and posits that its decline is attributable to both internal and external reasons: Internally, the economic foundations, rule enforcement, and value propositions of the liberal international order harbor “the seeds of its own destruction”; externally, the influence of developing countries on the traditional value chain, the revisionist foreign policy of major powers, and the politics of striving for recognition have accelerated the decline of the liberal international order. Ultimately, this paper concludes that the decline of the liberal international order is inevitable and, with the waning of the unipolar pattern, the world order is destined to evolve towards a more equitable and fair direction.

Key words: liberal international order, world politics, value chain, internal causes, external causes, equality.

Ли Хюэ

Харбин политехникалық университеті, Харбин қ., Қытай
e-mail: lixuesnow@hit.edu.cn

Әлемдік саясат тұрғысынан либералды халықаралық тәртіптің құлдырау себептері

Соңғы жылдары бір кездері «тарихтың соңы» деп жарияланған либералды халықаралық тәртіптің біртіндеп құлдырауы даусыз факт болды. Әлемдік саясат халықаралық қатынастардың табиғаты мен іргелі жүйелерінің, сондай-ақ жаһандық және ішкі саясаттың өзгеруін түсіндіруге тырысады. Әлемдік саясат парадигмасы арқылы либералды халықаралық тәртіптің құлдырауын зерттеу халықаралық қатынастардың да, ішкі саясаттың да дамуына әсер ететін факторларды жан-жақты түсіндіре алады, осылайша екі саланы теориялық тұрғыдан біріктіреді. Бұл мақалада әлемдік саясат тұрғысынан либералды халықаралық тәртіптің құлдырауы қарастырылады және оның құлдырауын ішкі және сыртқы себептермен түсіндіруге болады деп тұжырымдайды: ішінде экономикалық негіздер, ережелерді сақтау және либералды халықаралық тәртіптің құндылық ұсыныстары «өзінің жойылуының тұқымын» ерітеді; сыртынан дамушы елдердің дәстүрлі құру тізбегіне әсері ірі державалардың ревизионистік сыртқы саясаты және тануға ұмтылу саясаты либералды халықаралық тәртіптің құлдырауын тездетті. Бұл мақалада либералды халықаралық тәртіптің құлдырауы сөзсіз және бір полярлы модельдің жойылуымен әлемдік тәртіп неғұрлым әділ және тең бағытта дамуға мәжбүр болады деген қорытынды жасалады.

Түйін сөздер: либералдық халықаралық тәртіп, әлемдік саясат, құн тізбегі, ішкі себептер, сыртқы себептер, теңдік.

Ли Хюэ

Харбинский политехнический университет, г. Харбин, Китай
e-mail: lixuesnow@hit.edu.cn

Причины упадка либерального международного порядка в контексте мировой политики

В последние годы постепенное падение либерального международного порядка, когда-то объявленное «концом истории», стало неоспоримым фактом. Мировая политика стремится объяснить изменения в природе и основополагающих системах международных отношений, а также глобальной и внутренней политики. Изучение упадка либерального международного порядка через парадигму мировой политики может всесторонне прояснить факторы, влияющие на развитие как международных отношений, так и внутренней политики одновременно, тем самым теоретически объединяя две области. В этой статье рассматривается упадок либерального международного порядка с точки зрения мировой политики и утверждается, что его упадок можно объяснить как внутренними, так и внешними причинами: внутри экономические основы, обеспечение соблюдения правил и ценностные предложения либерального международного порядка таят в себе «семена его собственного разрушения»; снаружи влияние развивающихся стран на традиционную цепочку создания стоимости, ревизионистская внешняя политика крупных держав и политика стремления к признанию ускорили упадок либерального международного порядка.

В данной статье делается вывод о том, что упадок либерального международного порядка неизбежен, и с угасанием однополярной модели мировой порядок обречен на развитие в более справедливом и равноправном направлении.

Ключевые слова: либеральный международный порядок, мировая политика, цепочка создания стоимости, внутренние причины, внешние причины, равенство.

Introduction

“The essence of supreme virtue lies in following the Tao alone. Tao, in its nature, is both vague and intangible.(kongdezhirong, weidaoshicong, daoziweiwu, huanghuanghuhu).” (Wang, 2008) The world develops according to its own law, namely “Tao.” Following the disintegration of the Soviet Union and the end of the bipolar system, the liberal international order—dominated by the US and the West, grounded in Western ideals, rule-based, and bolstered by plural international mechanisms—has progressively secured a dominant position within the international community, thereby attaining the “Tao” status of the global order. Yet, amidst a century of profound changes, the emergence of domestic economic nationalism in the US and the West, coupled with the widespread adoption of revisionist foreign policies, has prompted a diminishing willingness on their part to lead in international affairs. Shifting towards policies characterized by “America First” and “Western priority,” the US and the West have resorted to actions such as treaty withdrawals, organization exits, trade protectionism, and even warfare. Consequently, “the liberal international order, spearheaded by the US, has faced a significant crisis concerning its legitimacy, value alignment, leadership accountability, and efficacy in tackling global challenges”

(Flaherty & Rogowski, 2021; Mearsheimer, 2019; Glaser, 2019). Moreover, the global spread of the novel coronavirus and the impacts of the Russia-Ukraine military conflict and the Palestine-Israel military conflict on shared international security have highlighted the liberal international order’s limitations and conservative approach when addressing global issues.

Why did the liberal international order, once regarded as the “end of history”, encounter many challenges on a global scale? Is the dilemma of the liberal international order caused by its own structural defects or by external factors? The international community has made more in-depth research on the topic of “why the liberal international order has fallen”, but most studies have approached this topic from the perspective of international relations. The theory of international relations is an explanation of the interaction among countries and its results... It cannot fully answer the reasons and mechanisms behind the changes in the international order. This paper argues that the decline of the liberal international order is the outcome of the combined effect of internal and external factors. In order to explain the causes and mechanisms of the decline of the liberal international order in a more macro and comprehensive way and to form a complete chain of explanations, it is necessary for us to systematically reflect on the root causes, direct causes and mechanisms of

the decline of the liberal international order from the perspective of world politics.

Materials and methods

This study adopted literature analysis and comparative analysis methods.

Literature analysis method – This study adopts the theory of political realism, combined with the theories of Mearsheimer and Polanyi, to point out the internal and external factors of the decline of the liberal international order.

Comparative analysis method – This study compares the liberal international order with a more fair and equal international order, and concludes the inevitability and scientific of establishing a new international order.

Literature review

The international order is the specific norms, systems, and patterns formed by national actors in international exchanges and interactions. Its content includes not only the principles and norms of resource allocation in the international dimension, but also the decision-making, coordination procedures and power allocation at the national level. Professor Yan Xuetong, a Chinese scholar, pointed out that the overall change of the international order is the result of the change of its constituent elements. Therefore, the discussion on the reasons for the decline of the liberal international order should be carried out from the comprehensive role of the elements at both the international and domestic levels.

1. Limitations of existing theories on the study of international order

The current theory on the change of international order is based on the two core assumptions of anarchy and state centrism in the international community, which belong to the research methodology of international relations. The specific interpretation methods of the changes in the international order are mainly manifested in two ways, that is, the interpretation method with “hegemonic countries as the core” and the interpretation method with the elements of the international order as the core.

Based on political realism, hegemonic order theorists believe that the international order is a concrete manifestation of the regional and global distribution of power. “Order is actually a rule formulated and agreed to be observed by major powers” (Mearsheimer, 2019). Therefore, the stability of hegemony is the stability of the international

order. This theory contains two core propositions: “first, the order in world politics is created by the dominant state; second, the maintenance of international order requires the existence of hegemonic countries.” (Keohane, 2012) Based on this logic, hegemonic order theorists believe that the change of international order is the result of the change of the strength and will of hegemonic countries. Specifically, when the hegemonic power weakens or the hegemonic power lacks the will to rule, the international order will lack stability, or even decline, and then affect the cooperation among countries. This theory has a broad market in the international community. For example, Robert Gilpin attributed the change of the international order to “the rise and fall of those dominant countries or empires that rule a particular international order” (Gilpin, 2019). Similarly, John Mearsheimer, a master of international relations, pointed out that “the liberal international order can only be realized in the unipolar structure (led by the US)”. When the rise of China and the revival of Russia led to the end of the unipolar structure of the US, “the liberal international order is over” (Mearsheimer, 2019). These scholars believe that there is a direct correlation between hegemonic countries or empires and the international order. The change of the international order is essentially the process of emerging powers replacing old empires, and historical experience also confirms this assertion to some extent. For example, the disintegration of the Soviet Union directly led to the end of the bipolar system. Although the hegemonic order theory establishes the relationship between the international structure and the stability of the international system, and has a certain explanatory power to some extent. However, simplifying the dynamics of the international order to the changes of the hegemonic countries’ own changes cannot fully answer the reasons and mechanisms of the changes of the international order. Taking the liberal international order as an example, Mearsheimer believes that the unipolar structure of the US is the premise for the establishment of the liberal international order. After the decline of the US, the liberal international order will inevitably come to an end. But why only the US can establish and maintain a liberal international order? Why does the US establish a liberal international order rather than other types of international order? How does the US affect the liberal international order? These issues are the key issues of the international order theory, but the hegemonic order theory cannot fully respond to these issues.

The constituent elements theory holds that the international order is the result of the distribution of

power, interests, and ideas among the major actors in the international community, especially the great powers, the overall change of the international order is the result of the change of its constituent elements, so we can judge whether the international order has changed by observing the change of its constituent elements. In the view of the constituent elements theorists, the elements that affect the changes of the international order are complex, such as “national values”, “national strategy”, “international morality”, “international law and international organizations”, and so on. Although the theory of constituent elements provides a broader space for explaining the changes of international order, it still harbors the following two limitations. Firstly, some of the elements proposed by the constituent elements theorists are essentially the constituent elements of the international order, and their explanatory power focuses on the construction dimension of the international order rather than the change dimension of the international order; Secondly, the method of analyzing the changes of the international order with multiple elements often applies to the specific and one-way interpretation path. Due to the lack of a more systematic and comprehensive framework, it struggles to distinguish which is more important of the various elements, or the interaction between the various elements. The theory of constituent elements itself also recognizes that various elements are the basis for the construction of the international order. If various relevant elements cannot be integrated into a specific framework, it is inevitable that there will be a situation of prioritizing one aspect at the expense of another when analyzing the international order. Moreover, when analyzing the changes of the international order, it is necessary to understand and analyze the underlying reasons behind the changes in the distribution of power, interests, and ideas, to form a complete logical chain to explain the changes of the international order. However, the constituent elements theory evidently lacks such capability. Based on this, to explain the reasons and mechanisms of the changes of the international order more macroscopically and comprehensively, we need to explore the reasons and mechanisms of the changes of the international order from a new perspective.

2. The perspective of world politics

The above points out the defects of hegemonic order theory and constituent elements theory, which are the mainstream research paradigm of *relations*, in explaining the changes of international order. The decline and change of the international order is an extremely complex issue. The change of the interna-

tional order should cover the changes of inter state relations and international systems, and the causal relationship between inter state relations and international systems can examine many influencing factors. Therefore, this paper introduces the perspective of world politics to analyze the changes of the international order.

The perspective of world politics is a comprehensive and broad perspective, because “world politics is an all-round concept including various regions, countries, various international relations, social movements and private organizations engaged in transnational activities” (Rosenau, 2001). World politics not only analyzes the changes of the international order from the international level, but also deeply analyzes the impact of domestic politics on international politics. What it seeks is a force or action unit that can connect and integrate the world in the sense of the earth. Furthermore, as a theoretical paradigm, world politics does not merely link various problem areas together or study how international relations and domestic politics interact. Instead, it examines which factors can affect the development of international relations and domestic politics simultaneously, aiming to truly unify international relations and domestic politics in theory. The research perspective of world politics is not limited to the international level, distinguishing the theory of world politics from the theory of international relations, which takes the country as the center and thus becomes a more comprehensive and scientific research perspective.

Analyzing the decline of the liberal international order from the perspective of world politics is a systematic and holistic analysis path. By analyzing the decline of the liberal international order from the perspective of world politics, we can not only understand the way in which the changes of the international power pattern and the international concept pattern shape and change the liberal international order, but also understand the fundamental causes and mechanisms of shaping the international power pattern and concept pattern. This paper argues that the unfairness of the economic foundation of the liberal international order is the internal cause and root cause of its decline; The economic rise of developing countries and the awakening of national consciousness have led to changes in the power pattern and ideological trend pattern of world politics. Various political thoughts, such as “the global South” and “equitable development”, have shaped the international order and domestic order through international and domestic political struggles, which are the external cause and direct driving force for the

decline of the liberal international order.

Results and discussion

1. *Internal cause*

The internal cause is the fundamental reason for the change and development of things, that is, the basic and root force for the decline of the liberal international order. In the 1990s, American scholar Ikenberry called the post Cold War international order – “liberal international order”. Since the New York Times first adopted this idea in 2012, the idea of “liberal international order” has been widely accepted and popular. Mearsheimer, the master of international relations, believes that the liberal international order has been in crisis since 2019 (Mearsheimer, 2019), which is rooted in the “seeds of its own destruction” (Mearsheimer, 2019) contained in the liberal international order itself. Because Mearsheimer believes that the foundation of the liberal international order is the dominance of the US in the international order, Mearsheimer attributed the decline of the liberal international order to the decline of American hegemony, which undoubtedly falls into the nest of the hegemonic order theory. Then it cannot explain why the liberal international order has declined, or why the liberal international order dominated by the US has declined. This paper argues that Mearsheimer’s assertion is correct, that is, the liberal international order itself contains the “seeds of its own destruction”, but this seed is not due to the rise and fall of the US, but the economic order maintained by the liberal international system is unjust.

The unfairness of economic foundation

Mearsheimer pointed out that one of the foundations of establishing an liberal international order is “to establish an open and inclusive international economic order, maximize free trade and cultivate an unrestricted capital market” (Mearsheimer, 2019). This can be seen from a series of international economic organizations established by the US after the Cold War – the WTO is a typical example – and the free trade policy strongly advocated by the US. However, why should the establishment of an liberal international order be based on free trade? After China became the world factory, why did the US and the West turn to economic nationalism and implement trade protection and deglobalization policies? The fundamental reason is that the liberal international order maintains the unjust economic order established since the era of arrogant navigation. Only by maintaining this

economic order can the US and the west be in the “center” position of the world economic order and lay the economic foundation for maintaining their hegemonic position.

Since the era of navigation, with the deepening of economic globalization and international trade, different regions and cultures have been involved in a system of mutual communication and meeting different needs. It is in the continuous trade that products from different regions and cultures have formed comparative advantages, thus promoting the common growth of wealth in the continuous trade. However, in the process of such trade, due to different property values, the distribution of wealth in trade will also be different, and wealth will gradually flow to regions with higher value products. In particular, with the goods traded from natural products to industrial manufactures, the inequality of wealth distribution caused by trade continues to expand among different regions and industries, thus forming a hierarchical chain from natural raw materials to industrial products with different technological content, which is what we call the “industrial chain”. Wallerstein pointed out that “the industrial chain formed according to the different content of science and technology means that the distribution of commercial trade profits is different. It is precisely this difference in the distribution of profits and wealth that leads to the formation of a rich – poor, strong – weak, center – periphery imperial hierarchy in the global geographical space in the process of human integration”. (Wallerstein, 1998) Wallerstein emphasizes the important role of science and technology in the world system, and believes that the “center periphery” structure in the world system is based on the industrial development promoted by science and technology. Because the power of science and technology is extremely powerful, with science, in the field of man-made manufacturing, people can have the ability to turn the foul and rotten into the rare and ethereal, thus changing the way of life in the past. It is science and technology that enables human beings to have the great power to transform nature, constantly change the world, and create a new world, so as to gather human life in a new world from the scattered communities, nations, countries, and civilizations confined to the geographical and natural environment. As a result, the center of the world economy tends to shift with the transfer of scientific and technological innovation centers and trade centers in the global geographical space. For example, the center of the world economy has moved from Venice to the Netherlands and Britain, and then to the US after World War II.

The reason why the liberal international order emphasizes the importance of free trade is that the US and the West occupy a “center” position in the world economic structure and have monopoly advantages over core industries such as finances, technology and manufacturing. Only by bringing as many countries into this economic order as possible, can the US and the West have a broader market for raw materials and commodity sales to stimulate the great development of their own economy.

To sum up, the “center – periphery” economic structure is based on the absolute superiority of developed countries in science and technology, economy and finance. However, in the digital age, the convenience of information provides convenient conditions for countries to learn from the advanced technology and experience of developed countries. In addition, a large number of international students go to developed countries to study every year. Taking the US as an example, “the number of international students enrolled in top 30 universities in the US is about 30000 per year” (2023) which provides conditions for developing countries to study and catch up with the US and the West. However, when developing countries gradually achieve scientific and technological progress and industrial upgrading, and move closer to or even replace the status of the US and the West from the “periphery” zone to the “center” zone, the economic foundation of the liberal order will be in danger of implosion.

The “governance by rules” led by Western rules maintains an unjust economic order

The rule of rules is an important representation of Marx Weber’s formal rationality. Formal rational law constructs ‘stable expectation’, which is the secret of wealth. Specifically, regularization, institutionalization and orderliness are important ways to improve efficiency. First, in a highly dependent world, economic trade between countries is frequent, and the establishment of rule of law can effectively improve the efficiency of economic activities. For example, since the 1960s, countries around the world have signed more than 3000 bilateral investment agreements and free trade agreements, which have greatly promoted the development of the international economy; Secondly, the rule of rules requires the rules to have the highest authority, and the rules are equally applicable to all activities, giving the rules justice in form. In addition, as Mearsheimer pointed out, “these rules often benefit the weaker countries in the system” (Mearsheimer, 2019) which also increases the attraction of “rule of law” to developing countries. For example, the

“reverse consistency” rule established in the WTO’s understanding on dispute settlement rules and procedures makes it impossible for large trading countries to obstruct the WTO’s dispute settlement body from hearing disputes with small trading countries. These advantages of rule of rules have prompted many developing countries to actively join and maintain the concept of rule of rules put forward by western countries.

In fact, the existing international rules mostly reflect and safeguard the economic interests of developed countries, and governance by rules tends to benefit developed countries more effectively.

First, in the rule making dimension, the international rules in the liberal international order mainly reflect the will of the US and western developed countries. Because international rules often appear in the form of bilateral or multilateral agreements, and there will be multiple equilibrium problems in the process of agreement formulation. As the realist scholar Krasner believes, “the distribution of national strength can better explain the essence of institutional arrangements” (Krasner, 1991). In other words, in the process of formulating the statute, the stronger countries have stronger ability to shape the rules, while the preferences or interests of the weaker countries are often difficult to be fully reflected. For example, the US aims to curb the overseas corruption of its own enterprises and enhance its overseas law enforcement ability to maintain its economic advantage. Therefore, the US not only promulgated the overseas anti – corruption act in its own country, but also actively promoted the internationalization of the act, making it a convention accepted by the international community. But other countries soon realized that this was a legal trap: the US has a huge judicial institution and global judicial action capacity, and the internationalization of combating corruption means giving the judicial institution of the US the power to enforce the law extraterritorially. Therefore, this initiative of the US was rejected by most countries at the UN Conference, and the International Chamber of Commerce also rejected the proposal of the US. However, the US used its influence to actively lobby the organization for economic cooperation and development (OECD), which is under its control. Finally, in 1997, the organization passed the Convention on Combating Bribery of Foreign Public Officials in International Business Transactions, which can be said to essentially replicate the entire content of the US’ Foreign Corrupt Practices Act. The internationalization of the Foreign Corrupt Practices Act shows that even bills that explicitly reflect the interests of the US and are

opposed by most countries can be internationalized under its pressure and become international treaties, let alone those with “superficial” justice.

Secondly, in the field of law enforcement, many international law practices show that when rules are not in line with their own interests, powerful countries either ignore the rules or rewrite the rules. As Mearsheimer said, “the rules that are the cornerstone of order are formulated and agreed to be observed by the great powers because they believe that it is in their interests to abide by these rules... It is no surprise that the great powers formulate these rules to meet their own interests. When the rules are not in the immediate interests of the leading countries, these countries either ignore the rules or rewrite the rules”. (Mearsheimer, 2019) The most typical example is the Iraq war launched by the US in 2003. Before launching the war, George Bush, the then president of the US, made several statements: “even if the invasion of the US violates international law, the US will take necessary measures to ensure the security of our country... I will not wait for danger.”(Bush, 2022) For another example, in order to curb China’s dominant position in international trade, the US, together with Japan and the European Union, has begun to discuss the formulation of rules outside the WTO system for subsidies, public institutions, state-owned enterprises, technology transfer and “market-oriented conditions” in general. The US is aware that the current WTO rules are no longer effective in curbing China’s foreign trade, they tried to rewrite the rules to set up new trade barriers and investment barriers against China.

The rule of rules, which is dominated by Western rules, is based on the West and, more accurately, on the absolute military superiority of the US. In legal theory, the implementation of law is guaranteed by the compulsory force of the state, so as to establish a stable expectation. Similarly, the rules formulated by the West also need to be supported by its strong military strength. For example, in 2003, the US bypassed the Security Council to unilaterally launch the war in Iraq because it suspected that Iraq had weapons of mass destruction, in violation of the nuclear non – proliferation treaty signed in 1968. In addition, the rules formulated by the US and the West also reflect the interests of developing countries to a certain extent. When the new rules are only to safeguard the interests of hegemonic countries and their military strength declines, the governance by rules based on Western rules will face the danger of implosion.

One sided values of “freedom” and “democracy”

According to Mearsheimer, one of the preconditions for the emergence of the liberal international order is that the “free and democratic” US will become a unipolar leading the world. “Unipolar will expand its ideology in breadth and depth, and reshape the world according to its own vision. Since there are no major powers that need to win the war, the leading countries can carry out their missions without regard”. (Mearsheimer, 2019) David Lake, Lisa Martin and Thomas Risse believe that the values of “freedom” and “democracy” are mainly embodied in “sovereign equality, human rights protection, political rights, individual equality, freedom of belief” (Lake, Martin & Risse, 2021), etc. Freedom and democracy are important achievements of the development of human civilization and the condensation of the value of the rule of law. The values of “freedom” and “democracy” are undoubtedly legitimate. However, the values of freedom and democracy promoted by the US and the West are one-sided and premised on safeguarding the interests of the US and the West.

First, the values of “freedom and democracy” can promote the expansion of the market economy and give legitimacy to the expansion. Polanyi put forward the concept of “double movement” in his book the great transformation: the political and economic origins of our times, He believes that: “Classical liberal economics such as Adam Smith has established a market economy system based on division of labor and exchange to achieve self-regulation... However, the operation of such a market economy system increasingly requires the establishment of a ‘market society’ to adapt to it, so as to free everyone from the original social community order and place themselves in an atomized market society... Let the operation of this social community be subject to the logic of the market economy”. (Polanyi, 2007) The values of freedom and democracy have such a function. It advocates freedom of belief and individual freedom. People can freely choose economic production and behavior. Therefore, primitive and isolated countries and regions have gradually been involved in the world market dominated by the US and the west, and become a part of the world market economy. It can be said that the global free trade system, the free constitutional state and the liberal international order mentioned in the liberalism theory are all built in the process of “de – embedding” promoted by the market economy. However, because the US and the

West have unparalleled advantages in finance, science and technology, and capital, when the people of developing countries “de – embedding” from the original community, they will inevitably become vassals of the free trade system. If the value of “freedom” deconstructs the cohesion of the traditional community value system from the logic of the bottom people and justifies the expansion of the market economy dominated by the US and the west, then the value of “democracy” deconstructs the cohesion of the traditional community value system from the logic of the high-level political elites. Because in the era of globalization, the democratic transformation of any country is inevitably affected or even dominated by international political forces. For example, in the democratic elections in Ukraine in 2004, although Yanukovich, who was close to Russia, won the election, Yushchenko, who was close to the west, clashed with Yanukovich in parliament with the support of opposition forces in the US and the west, and Ukrainian political situation was in turmoil. The legal basis of democratic revolution lies in starting from higher values and completely disagreeing with the rule of law order and political order that produce political authority. In other words, under the influence of the US and western international forces, if the democratically elected government does not conform to the interests of the US and the West, the US and the West will use international influence or the value of “human rights above sovereignty” to overthrow the government.

Secondly, the values of “freedom” and “democracy” promoted by the US and the West are one-sided and based on “America first” and “Western priority”. Mr. Marx once pointed out: “in democracy... Every link is actually only the link of the whole people”. (Marx, 2002) In other words, democracy and freedom are the freedom and democracy of all people, not just the freedom and democracy of some people or some countries. In 2014, Rand Corporation pointed out that “the conflict between Russia and Ukraine, the out of the EU of the United Kingdom, the election of Donald Trump as president of the US, and the rise of the extreme right-wing parties in Europe all indicate that the international order is facing more serious risks than before 2014.” Even American scholar Ikenberry also pointed out that “western countries, which boast themselves as the model of world development, are facing the deadlock of increasing inequality, economic stagnation, financial crisis and political polarization at home, and the international order, systems, norms and decision-making procedures at the international level are also facing unprecedented challenges,

such as frequent retreat and failure of international governance.”(Ikenberry, 2019) One of the reasons for this situation is that the values of “freedom” and “democracy” promoted by the US and the West are not real values of “freedom” and “democracy”, but one-sided values based on “American priority” and “Western priority” – more directly, “capital priority”. When the values of “politics of recognition”, real “freedom” and “democracy” are accepted by the international community, the one-sided values of “freedom” and “democracy” pursued by the Western political elite are bound to face the risk of disintegration.

2. External factors promote the decline of the order

The external cause works through the internal cause, that is, influenced by factors such as technological revolution, politics of recognition and industrial transfer, the international balance of power has undergone a fundamental change. As the balance of power changes, countries in the international system will try to project the world political thoughts they support into the international order. This process is the international political struggle among countries. The international struggle is the direct driving force for the decline of the liberal international order.

Scientific and technological progress in various countries

Mearsheimer believes that the unipolar order of the US is the fundamental premise for the establishment and maintenance of the liberal international order. However, with the development of society, science and technology, as the primary productive force, plays an increasingly important role in the competition of comprehensive national strength. After the cold war, the US has an absolute advantage in the field of science and technology. However, with the deepening of economic globalization, the diffusion of science and technology is increasingly enhanced and rapid. At the moment when the fourth scientific and technological revolution is booming, many small and medium-sized countries can even occupy a place in the scientific and technological revolution. For example, in the new technological revolution, chips play a decisive role, while the lithography machine manufactured by ASME company in the Netherlands occupies more than nine layers of the world market share and has a near monopoly position. The US is also aware of the core role of technological competition in international competition, and the US has lagged behind some countries in some technical fields, so it has taken many measures

to suppress the scientific and technological progress of other countries. For example, the Trump administration in the US launched a crackdown on science and technology to China, and the Biden administration raised the competition in science and technology with China to an unprecedented level after taking office. For example, in 2023, the US and India held a meeting on “key and emerging technology initiatives” with the help of bilateral platforms, “and hope the ‘key and emerging technology initiatives’ will help the US and India compete with China in military equipment, semiconductors and artificial intelligence.” (Hunnicut, 2023) Moreover, in view of China’s world leading position in many fields of science and technology, the US united its allies and partners to build the so-called “democratic science and technology alliance” to curb China’s scientific and technological progress, which highlights the intention of the US to try to dominate the global key technology fields. A series of US policies not only reflect the important role of science and technology in modern international competition, but also reflect the gradual loss of US monopoly on advanced science and technology. This shows that in the post Cold War era when science and technology is the primary productive force, Fukuyama’s proposition of “the end of history” has not appeared, and the world order is evolving towards the trend of equality and multipolarity. China, the EU and other countries and regions can also occupy a place and play a role in the world order.

Industrial transfer promotes economic development in developing countries

The French scholar Braudel clearly pointed out in his book the dynamics of capitalism: “this is a group of privileged groups engaged in the operation and calculation that ordinary people do not know, and the most complex art is performed here. This is a monopoly world that obtains the maximum profit through financial transactions and investment”. (Braudel, 1997) Capital has the nature of chasing profits. In the era of scientific and technological progress gradually creating huge wealth, the technological composition of real economic capital continues to improve, and the profit margin of capital decreases accordingly. And in the financial field and capital market, although there are high risks, there are opportunities to obtain high returns through high leverage operations and other speculative activities, so capital with risky nature is attracted to concentrate in the financial field and capital market. While capital expands globally and flows into the financial and capital markets, and promotes transnational

corporations in developed countries to optimize the allocation of global resources, its economic contraction has also caused “industrial hollowing out” in developed countries.

With the transfer of real industries from developed countries to developing countries with lower costs, industrial transfer has promoted the economic rise of developing countries, and also promoted the transformation of the balance of power among countries. However, the development of the financial industry depends on the real economy. When developed countries transfer large-scale capital to the financial industry, because a country’s economic aggregate is fixed, its investment in the real economy is bound to shrink. Therefore, after the de-industrialization and large-scale overseas investment in the US and the West, their domestic investment in real industries has declined, and their economic prosperity is only a short-term prosperity. On the contrary, the scientific research investment of developing countries in the real industry has made rapid progress. For example, according to the statistical bulletin on national science and technology investment in 2022 issued by the National Bureau of statistics, China’s total R&D expenditure has exceeded 3 trillion yuan, an increase of 10.1% over 2021. It took eight years for China’s scientific research investment to increase from 1 trillion to 2 trillion, and only four years to increase from 2 trillion to 3 trillion, which fully reflects China’s strategy of focusing on scientific and technological innovation. Science and technology is the primary productive force, and the increase in investment in science and technology must be accompanied by rapid economic growth. Since the reform and opening up, China has taken advantage of the industrial transfer opportunity of developed countries to develop its economy. “In 2020, China has become the world’s largest manufacturing country, with the added value of manufacturing equivalent to 27% of its GDP, and the proportion of US manufacturing in GDP fell from 25.1% in 1970 to 11.8% in 2015.” (WB, 2021) According to the statistics of the International Monetary Fund, China’s GDP has increased at an average annual rate of 9.5% since the reform and opening up, and its share in the world’s GDP has also increased from 1.7% in 1980 to 18% in 2022. During this period, China not only became the world’s second-largest economy but also actively carried out industrial upgrading. For example, China’s “high-tech manufacturing industry accounts for 15.5% of the added value of industries above Designated Size, and the equipment manufacturing industry accounts for 31.8% of the added value of industries above designated size. The output of new

energy vehicles and photovoltaic has remained the world's first for many years. The transformation and upgrading of traditional industries have accelerated, and 45 national advanced manufacturing clusters have been cultivated." China has gradually become an economic power with scientific and technological innovation, which shows that the economic foundation of the liberal international order formed in history – “center – periphery” economic structure – has gradually declined.

The value pursuits of comprehensive “freedom” and “democracy” have emerged

“Liberal democracy” has always been a powerful weapon for the US and the western world to implement the liberal international order. However, the one-sided values of freedom and democracy promoted by the US and the West have not only encountered the crisis of domestic internal governance, but also encountered setbacks at the international level.

First, at the domestic level, the US and the West have one-sided emphasis on economic and capital liberalization. Under the guidance of the “Washington consensus”, the US and Western countries strongly advocated that the state should reduce its intervention in the market, which led to the disappearance of embedded liberalism. The consequences of the decline of embedded liberalism and the rise of neoliberal political economy are that the country's ability to deal with global economic problems has been greatly weakened, and the lack of restricted economic freedom has allowed the unrestricted free flow of capital, resulting in the concentration of social wealth in a small number of capital manipulation classes, and the pace of income growth and life improvement of the middle class and below is very small or no progress. Taking the US as an example, American scholar Stokes made statistics on the income distribution of American citizens after the cold war. He pointed out: “the data show that there are two main beneficiaries of globalization, one is the Asian economies that have rapidly realized industrialization after the cold war, and the other is the richest person in the world. In this 1% composition, Americans account for half (the rest are mainly from Western Europe, Japan and Oceania), and control the main wealth. Multinational corporations, financial institutions and high-tech sectors in the US earn wealth around the world. The traditional ‘blue collar’ without higher education has become the outcast of globalization, with increased unemployment and income inequality”. (Stokes, 2018) According to the calculation of economists Saez and Zucman, in 1970, the top 1% of the rich in the US had less

than 25% of the wealth in the US, and by 2020, the proportion had risen to 40%, while the latter 90% had only 30% of the wealth in the US. In the case of extremely uneven income levels, the internal governance crisis in the US has emerged. Populism and racism have become important social and even political issues. The “occupy Wall Street” and “impact on Capitol Hill” are the significant signs of political tearing, xenophobia, political polarization and populism flooding in the US.

Secondly, at the international level, the revisionist foreign policy of “American priority” has led to differences between Israel and the US and the western “Democratic Alliance”. The international order of “freedom and democracy” emphasizes rule governance, and national sovereignty is equal in form. However, the US foreign policy has always adhered to the conservative position. For example, Robert Kagan, an American strategist, said: “Europe is moving away from power. In other words, Europe is abandoning power and entering a world of self-discipline through laws, rules, transnational negotiations and cooperation... At the same time, the US is in a historical dilemma and is using power in a Hobbesian world of anarchy... In this world, international law and rules are unreliable... Americans are like from Mars, while Europeans are from Venus. They have few common views and less mutual understanding”. (Kagan, 2004) Based on political realism, the US believes that the end of the cold war does not mean that international competition does not exist, and military strength is still the most important. Therefore, after the end of the Warsaw Pact Alliance, the US still retains NATO as the backbone to maintain the “liberal Leviathan” of the US, as pointed out in the US “founding a free world under the rule of law: American national security in the 21st century”: “Reviving and expanding NATO and maintaining the military superiority and military capabilities of liberal countries are an important part of ensuring the security of the US”. (Kagan, 2004) Moreover, the US has repeatedly violated international rules, such as launching the Kosovo war and the Iraq war by bypassing the UN and constantly pursuing its hegemonic policy through war. In addition, the US also wantonly intervened in other countries' domestic affairs to safeguard its own interests on the grounds of “human rights above sovereignty” and “humanitarian intervention”, which also led to Singapore's ambassador to the United Nations angrily pointed out: “The biggest paradox of the 21st century is that this undemocratic world order is actually maintained by the most democratic nation state – the western countries”. (Coker, 2016) The

president of Zimbabwe also accused: “the US has no moral right to interfere with other countries on the grounds of safeguarding democracy”. (Democracy under Siege, 2021) The revisionist foreign policy of the US, which ignores international rules and is keen on military conquest, has led the European Union to believe that the US has deviated from the “liberal democracy”. For example, scholar Loch Johnson criticized the US’ foreign policy. He believed that the current foreign policy of the US is full of the characteristics of “isolationism, unilateralism, presidential imperialism, arrogance...” (Johnson, 2003), which also led to the gradual deviation of the values between the EU and the US, French President Macron has repeatedly stressed that the European Union should be independent and independent from the US.

The international order tends to be equal

Because there is no world government in the international community, and each country is arranged equally like the atom, but the comprehensive national strength and strength of each country are different, David Laker believes that there is a hierarchy in the international community. He pointed out: “the inequality of status between sovereign states is specifically manifested in the subordination of affiliated states to the dominant state, and the hierarchical system of sovereign states is a continuous variable, which is defined according to the authority of the ruler over the ruled. The greater the scope of the ruler’s legitimate regulation of the behavior of affiliated States, the more hierarchical their relationship will be”. (Laker, 2013) For example, the relationship between the US and Japan and South Korea is like this. Japan and South Korea are forced to act as pawns of the “Indo Pacific strategy” of the US in exchange for the political support and security commitments of the US. In other words, the order is just the “liberal hegemonic order” (Ikenberry, 2011) of the US. However, with the economic rise of developing countries, sovereign states have tried to get rid of the status of “center” countries’ affiliated countries and strive for independence and recognition.

The politics of recognition is a political struggle in which a sovereign state wants others to treat itself as independent. A sovereign state “has the legal status of a sovereign legal person when it is recognized, and is no longer regarded as an appendage of others” (Vinter, 2003). The political struggle for recognition has multiple manifestations, such as nationalism, democracy, individualism and liberalism. The collapse of the colonial system after World War II and a series of Russian policies close to the West

after the collapse of the Soviet Union are typical examples of striving for recognition.

As pointed out above, the liberal international order is an unequal order dominated by the US and the West to maintain its “center” economic status. With the development of its economy and the strengthening of its national strength, developing countries or third world countries also need to express their voice in the international community and hope to be recognized by the international community, especially the major powers. For example, after the G7 led by the US put forward the initiative of “the most powerful country bears special responsibility in maintaining the rule-based international system and international law” at the G7 summit in 2021, that immediately attracted the attention of Russia. Russia believed that the US was trying to replace international law with “rules”, and it is an attempt to “replace the universal international legal framework that requires consensus among countries with unilateral and illegitimate actions” (Lavrov, 2019). Russia, South Africa, Dominica, Mexico, Marshall Islands, Bosnia and Herzegovina and other countries oppose the initiative of the US to maintain the “center” economic status of the US and western developed countries, but strongly advocate that the international order should be centered on the UN and based on the principle of sovereign equality in the Charter of the United Nations.

China is also one of the countries pursuing international recognition. After the Opium War, China gradually became a semi colonial and semi feudal country. In order to gain recognition from the international community, China has actively integrated into the international community since the reform and opening up. For example, China joined the NPT (Nuclear non Proliferation Treaty) in 1992, and then signed CTBT (Comprehensive Nuclear Test Ban Treaty) and the Paris Agreement on climate change. At the same time, China has also joined some international organizations, such as the IMF and WB. The most symbolic is China’s accession to the WTO in 2001, which shows that China has taken a positive position and is trying to develop itself by participating in the international system and strive for recognition by the international community. When China’s economic strength has been strengthened, in order to promote the common development of the world, the Chinese government has put forward the concept of “a community with a shared future for mankind”, hoping to reform the existing unjust international order and provide an international environment for the common development of the international community.

The “community with a shared future for mankind” aims to pursue national interests while taking into account the reasonable concerns of other countries, and promote the common development of all countries in the pursuit of national development. In other words, China pursues equal recognition not only for itself, but also for all third world countries in the world. In order to build a fair and equal international order, China has actively issued national policies to promote the economic development of the third world countries. In 2013, China proposed the “B&R” plan, and then established the AIIB and the ADB to actively provide financial and technical support for the infrastructure and economic development of the third world countries. China has not attempted to subvert the current international order, because any drastic change in the international order will lead to international turbulence and endanger the security of people around the world. China hopes to promote the development of third world countries, but rejects the initiative of “improving and improving the existing international order” that any country is regarded as an affiliate of other countries.

Conclusion

The arrival of the unipolar moment after the Cold War enabled the US to lead the West to establish an order to maintain the “center” economic status of the US and the West. However, this international order did not escape the traditional great power politics and realism, making it a relatively complex composite.

The liberal international order is an international order maintained by the unipolar order of the US, based on the “center-periphery” international economic structure, guaranteed by the rules dominated by the West, and justified by Western ideology. Under the influence of the scientific and technological revolution and globalization, as well as the external effects of industrial transfer from developed countries, the rise of the economies of the Third World countries has gradually eroded the economic foundation of the liberal international order. The old liberal international order was not without merit. The formal equality and democratization it advocated also promoted the cultural consciousness of developing countries, which in turn spurred the rise of political movements in pursuit

of recognition and equality, thereby challenging the legitimacy of the freedom and democracy values advocated by the US.

The contrast of power among countries and the continuous change of political thoughts have a direct impact on the attitude of countries towards the current unequal international order. Political thoughts based on the Charter of the United Nations, such as “a community with a shared future for mankind,” “a new international economic order,” “sovereign equality,” “non-interference in internal affairs,” and “prohibition of the use of force,” have been deeply rooted in the hearts of the people. The political thought of pursuing equality and independence has become the most attractive political thought in the 21st century.

The decline of the liberal international order is a historical inevitability. However, this does not mean that the liberal international order will soon come to an end. The US, as the only superpower, still has the ability to influence the world, including the capacity to intervene in the internal affairs of other countries with its own strength, such as the Afghanistan War and interference in Taiwan initiated by the US. In addition, although the externalities of industrial transfer from “center” countries have promoted the rapid rise of “peripheral” emerging markets, causing a series of changes in the strength comparison between countries, the essence of industrial transfer from developed countries is to transfer industrial capital to developing countries with lower labor or resource costs, to expand consumer markets and obtain higher profits. Thus, at least in the short term, it maintains the control of the US and the West over the world market. However, the legitimacy crisis and value identity crisis of the liberal international order have become indisputable facts. The internal and external challenges facing the liberal international order indicate that the hierarchical and liberal hegemonic order that upholds the economic interests of the “center” country is no longer popular, and the trend of international order development is indeed towards equality. Moreover, globalization and China’s assistance to emerging countries have established a relatively solid economic foundation for an equal and equitable new international order. The construction of rules based on the United Nations Charter by countries around the world will inevitably become a trend in the international order in the future.

References

- Bi, W. (2008). Laozi Daode Jing Annotations and Annotations, Zhong Hua Book Company. p.52.(in Chinese)
- Thomas, M. F., Ronald R. (2021). Rising Inequality As a Threat to the Liberal International Order. International Organization, No.2. pp.495-523.
- John, J. M. (2019). Bound to Fail: The Rise and Fall of the Liberal International Order. International Security, No.4. pp.7-50.
- Charles, G. (2019). A Flawed Framework: Why the Liberal International Order Concept Is Misguided. International Security, No.4. pp.51-87.(in Chinese)
- Robert, G. (2012). After Hegemony: Cooperation and Disputes in World Politics and Economy, Shanghai People's Publishing House. p.30.(in Chinese)
- Robert, G. (2019). War and Change in World Politics, Shanghai People's Publishing House. p.32.(in Chinese)
- James, N. R. (2001). Governance without Government, Jiangxi People's Publishing House. p.13.(in Chinese)
- Emmanuel, W. (1998). Modern International System, Higher Education Press. p.462.(in Chinese)
- Stephen, D. K. (1991). Global Communications and National Power: Life on the Pareto Frontier. World Politics, No.3. pp.336-366.
- President, George W. B. (2022). State of the Union Address. <https://georgewbush-whitehouse.archives.gov/news/releases/2002/01/20020129-11.html>
- Joint Statement on Trilateral Meeting of the Trade Ministers of the US, Japan, and the EU. September 25, 2018.
- David, L., Lisa M. & Thomas R. (2021). Challenge to the Liberal Order: Reflections on International Organization. International Organization, No.2. pp.229-30.
- Karl, P. (2007). The Great Transformation: The Political and Economic Origins of Our Era, Zhejiang People's Publishing House. pp.25-39. (in Chinese)
- John, I. (2019). The End of Liberal International Order? International Affairs, No.1. pp.7-8.
- Trevor, Hunnicutt. (2023). U.S., India Partnership Targets Arms, AI to Compete with China. <https://www.reuters.com/technology/us-india-partnership-targets-arms-ai-compete-with-china-2023-01-31/>
- Fernand Braudel. (1997). The Power of Capitalism, Life, Reading, and New Knowledge Triple Bookstore. p.45.(in Chinese)
- Tom, L. (2018). Latin America and the Liberal International Order: an agenda for research. International Affairs, No.6. pp.1379-1390.
- Doug, S. (2018). Trump, American hegemony and the future of the Liberal International Order. International Affairs, No.1. pp.145-146.
- Robert, K. (2004). Paradise and Power: The US and Europe under the New World Order, Xinhua Publishing House. pp.1-2. (in Chinese)
- Christopher, C. (2016). The Logic of Great Power Conflict: How to Avoid War between China and the US, Xinhua Publishing House. p.85.(in Chinese)
- Loch, K. J., Kiki C. (2003). The Seven Sins of American Foreign Policy. Political Science and Politics, No.1. pp.5-10.
- David, L. (2013). Hierarchy in IRs, Shanghai People's Publishing House. p.62.(in Chinese)
- John, I. (2011). Liberal Leviathan: The Origins, Crisis, and Transformation of the American World Order, Princeton University Press. p.169.
- Alexander, W. (2003). The emergence of world countries is an inevitability of history – teleology and anarchic logic. World economy and politics, No.11. pp.57-62.(in Chinese)
- Sergei, V. L. (2019). The World at a Crossroads and a System of IRs for the Future. Russian Global Affairs, No.4. pp.11-12.

Information about author:

Li Xue – Professor of the Department of Humanities and Social Science, Harbin Institute of Technology (China, Harbin, e-mail: lixuesnow@hit.edu.cn)

Автор туралы мәлімет:

Ли Хюэ – Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар кафедрасының профессоры, Харбин технологиялық институты (Қытай, Харбин, e-mail: lixuesnow@hit.edu.cn)

Сведения об авторе:

Ли Хюэ – профессор кафедры гуманитарных и социальных наук Харбинского технологического института (Китай, Харбин, e-mail: lixuesnow@hit.edu.cn)

Previously sent June 25, 2024.

Reregistered July 29, 2024.

Accepted June 3, 2024.

A.A. Altynbek *, Z.K. Karimova

Turan University, Almaty, Kazakhstan
*e-mail: a.altynbek@turan-edu.kz

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL APPROACHES TO THE STUDY OF MIGRATION FROM CHINA TO KAZAKHSTAN

The migration process from China to Kazakhstan is complex, poorly understood, and requires a variety of theoretical and methodological approaches to fully understand its dynamics. For this purpose, this paper applies theories of international migration to gain a better understanding of the movement of migrants between the two countries.

The study focuses on macro-level migration theories to identify the political and economic implications of migration in the context of Kazakhstan-China relations. The study highlights the need for integrated methods, including both qualitative and quantitative approaches such as surveys, interviews, and case studies, to capture the multifaceted nature of migration. It also highlights the need for improved data collection methods and suggests that a combination of administrative data, expert assessments, and sample surveys can provide a more accurate understanding of illegal migration. The paper pays particular attention to irregular migration, given the high numbers of migrants from PRC to Kazakhstan, primarily for economic reasons. Thus, the paper attempts to map out the dynamics of Chinese-Kazakh migration by highlighting its history, development, sources, and factors, using findings from Western and domestic scholars.

Key words: migration, neoclassical theory, macro-level theory, theory of new economics of migration, theory of migration networks, global migration.

A.A. Алтынбек*, З.К. Каримова
Тұран Университеті, Алматы қ., Қазақстан
*e-mail: a.altynbek@turan-edu.kz

Қытайдан Қазақстанға көші-қонды зерттеудің теориялық және әдістемелік тәсілдері

Қытайдан Қазақстанға көшу процесі күрделі, аз зерттелген және оның динамикасын толық түсіну үшін әртүрлі теориялық және әдістемелік тәсілдерді қолдануды талап етеді. Осы мақсатта мақалада екі ел арасындағы көші-қон қозғалысы процесін жақсырақ түсіну үшін халықаралық миграция теориялары қолданылады.

Зерттеу Қазақстан мен Қытай арасындағы қарым-қатынастар контекстінде көші-қонның саяси және экономикалық салдарын анықтауға мүмкіндік беретін макродеңгейлік миграциялық теорияларға назар аударады. Зерттеу көші-қонның көп қырлы сипатын түсіру үшін сауалнамалар, сұхбаттар және жағдайлық зерттеулер сияқты сапалық және сандық әдістерді қамтитын интеграцияланған әдістердің қажеттілігін көрсетеді. Сондай-ақ, деректерді жинау әдістерін жетілдіру қажеттілігін көрсетеді және әкімшілік деректердің, сараптамалық бағалаулардың және іріктеме сауалнамаларының үйлесімі тұрақты емес көші-қонның себебін дәлірек түсінуді қамтамасыз ете алатынын ұсынады. Мақалада Қытайдан Қазақстанға негізінен экономикалық себептерге байланысты мигранттардың көп болуына байланысты заңсыз көші-қонға ерекше назар аударылған. Осылайша, жұмыста батыстық және отандық ғалымдардың зерттеулері барысында алынған нәтижелерді пайдалана отырып, оның тарихын, дамуын, көздері мен факторларын көрсету арқылы қытай-қазақ көші-қонының динамикасын құруға әрекет жасалды.

Түйін сөздер: миграция, неоклассикалық теория, макродеңгейлік теория, жаңа экономика миграциясы, миграциялық желілер теориясы, жаһандық көші-қон.

А.А. Алтынбек*, З.К. Каримова
Университет Туран, г. Алматы, Казахстан
e-mail: a.altynbek@turana-edu.kz

Теоретико-методологические подходы к изучению миграции из Китая в Казахстан

Процесс миграции из Китая в Казахстан сложен, малоизучен и требует применения разнообразных теоретических и методологических подходов для полного понимания его динамики. С этой целью в статье используются теории международной миграции для более полного понимания процесса передвижения мигрантов между двумя указанными странами.

Исследование сосредоточено на миграционных теориях макроуровня, позволяющее выявить политические и экономические последствия миграции в контексте отношений между Казахстаном и Китаем. Исследование подчеркивает необходимость комплексных методов, включая как качественные, так и количественные подходы, такие как опросы, интервью и тематические исследования, для охвата многогранной природы миграции. Также подчеркивается необходимость улучшения методов сбора данных и предполагает, что сочетание административных данных, экспертных оценок и выборочных обследований может обеспечить более точное понимание нелегальной миграции. В статье особое внимание уделяется нелегальной миграции ввиду высоких показателей численности мигрантов из КНР в Казахстан преимущественно по экономическим причинам. Таким образом, в работе была предпринята попытка выстраивания динамики китайско-казахстанской миграции путем выделения ее истории, развития, источников и факторов с применением результатов, полученных в ходе исследований западных и отечественных ученых.

Ключевые слова: миграция, неоклассическая теория, теория макроуровня, теория новой экономики миграции, теория миграционных сетей, глобальная миграция.

Introduction

The economic growth of the People's Republic of China (PRC) has profoundly reshaped its political and social landscape, fueling both domestic and international migration. This shift is largely driven by the increasing global economic and political influence of the PRC.

Since the independence of Central Asia, China has emerged as a major power, significantly bolstering its presence in the region. China continues to apply a variety of tools to expand its influence, such as economic, social, cultural, and geopolitical strategies. Kazakhstan, with its strategic location and abundant natural resources, attracts Chinese investment, leading to significant infrastructure projects and joint ventures. These developments strengthen bilateral relations and create a dynamic environment for collaboration.

Historically, China has been a major source of international migrants, and the movement of people to Kazakhstan and other Central Asian nations persists, fueled by the resurgence of historical, trade, economic, and ethnocultural connections.

Movement of people between China and Kazakhstan is a significant social and economic trend impacting both nations. However, the influx of migrants also brings challenges. China's expanding economic influence and the increasing number of Chinese nationals in Kazakhstan continually raise

concerns about its powerful neighbor. Today, Chinese migration can be seen as a political tool of Beijing. Most members of the Chinese diaspora do not assimilate; they preserve their identity and maintain strong connections to their homeland.

Migration between PRC and Kazakhstan remains a complex and poorly understood phenomenon, despite considerable efforts by both domestic and foreign researchers. In their scientific work, researchers employ various theoretical and methodological approaches to understand the influx of Chinese migrants to Kazakhstan. Currently, there is no unified theory of international migration. Instead, multiple approaches and theoretical models exist to explain the motivations behind why migrants move from one country to another. Each major migration theory offers unique concepts and explanations to identify the driving forces behind international migration.

To study this issue in depth, it is necessary to use different theories and methodological approaches. A comprehensive analysis should take into account the advantages and limitations of each theory. The number, composition, and location of migrants from China influence the demographic indicators of Kazakhstan and the labor market, and they also cause problems of social and cultural integration. The study of migration flows between China and Kazakhstan is important in the context of geopolitical changes in Central Asia. In such a situation, a com-

prehensive study of migration processes from China to Kazakhstan is vital for shaping the country's domestic stability and foreign policy. Problems such as insufficient data and low data quality are emerging in migration research. Therefore, it is important to improve the research methodology and increase the reliability of the data.

The objectives of this article include: analyzing existing theoretical approaches to migration from China to Kazakhstan and their applicability; identifying key concepts and models that are used in studies of migration processes; and evaluating the effectiveness of various data collection and analysis techniques in the context of migration from China to Kazakhstan.

Description of materials and methods

Methodologically, the study examines macro-level theories including neoclassical economics, migration dynamics, dual labor market theory, new economics of migration theory, and migration chain theory. The main emphasis is on the economic factors driving movement between the two researched countries, as these are pivotal. Given that most migrants hold a working status, special attention is paid to international labor mobility. This study uses both quantitative and qualitative methods. Quantitative methods include surveys and questionnaires to gather data on Chinese migrants and analyzing government data to understand larger trends. Qualitative methods involve interviews, focus groups, and observations to capture personal stories and social interactions.

Results

The research highlights the limitations of world system theory in understanding international migration, particularly in light of the increasing migration flows between developed and developing countries. This theory traditionally views international migration as primarily a movement from peripheral to developed nations. However, current trends indicate that the dynamics of migration are influenced not only by the global capitalist market structure but also by international economic policies, labor mobility, and globalization (Massey et al, 1993). While labor shortages in destination countries and surpluses in origin countries are still central reasons for migration, variations in educational attainment, quality of life, and socioeconomic opportunities also significantly contribute to migration patterns.

Moreover, shifts in the economic and social conditions of developing countries, along with fluctuations in the international labor market, influence China's migration policy. The significance of these countries to China is closely tied to its foreign policy strategy, which prioritizes strengthening relationships with developing nations (Oganessian, 2020).

There are five main types of migration from China to Central Asia (CA): labour, entrepreneurial, transit, educational and marriage (Vazirov, 2019). Most Chinese temporarily residing in Kazakhstan are long-term migrants. The main groups among them include those employed in small family businesses and trade, as well as contract workers. So, economic factors are a significant driver of migration from China (Sarqyqan et al, 2021).

A major factor driving the deepening of Kazakhstan's collaboration with China is the significant funding directed toward infrastructure development, including railways, road networks, power generation, and telecommunications. These financial contributions have played a crucial role in accelerating Kazakhstan's modernization and boosting its economic progress. By leveraging strategic partnership agreements, China is consolidating its presence and expanding its influence and capital share in Kazakhstan. Additionally, this dynamic has led to an influx of Chinese labor into the region, making labor migration a significant aspect of the investment policy in Kazakhstan.

Theories of international labor migration are examined from both macro and micro perspectives. Macro-level theories analyze migration between countries by examining the political, economic, and cultural structures of both the sending and receiving countries. In contrast, micro-level theories focus on the individual motivations that drive the decision to migrate (Melkonyan, 2015).

The most prominent model of international migration, which encompasses both macro and micro-oriented theories, was developed to explain labor movement in the context of economic development. According to Todaro (Todaro, 1976), a representative of the neoclassical model based on macro theory, disparities in the availability of labor and job opportunities between countries drive migration. Workers from low-wage, labor-abundant countries move to high-wage, labor-scarce countries, equalizing wages until only migration costs account for the wage gap. Similarly, capital flows from wealthy to poorer countries seeking higher returns, including skilled workers moving to maximize their earnings. Recognizing the difference between general labor migration and skilled professional movement is crucial.

In poorer countries, the potential for high returns makes capital investments attractive, drawing not only financial resources but also human capital. This process helps reduce economic imbalances, boosting employment and educational opportunities in developing regions. Skilled workers migrate to take advantage of high returns in areas lacking human capital, which often results in the movement of managers and technicians as well. Therefore, it's essential to differentiate international labor migration from human capital flows, acknowledging the diverse skill levels of migrants, even in macroeconomic models (Massey et al., 1993).

According to data from the Ministry of Labor and Social Protection of the Population of the Republic of Kazakhstan, as of March 2023, only 14,400 foreigners were working in the country. Of these, 3,500 were Chinese citizens, making up approximately one-quarter of the foreign workforce (MLSPP RK, 2023).

For Chinese people considering migrating to Kazakhstan, this may include expected income, such as average wages, employment, and career opportunities, as well as expected expenses, including relocation, adaptation, housing, and health care costs. China has high population density and competition for jobs, while Kazakhstan, with its lower population density, may offer job openings in the agriculture, construction, and manufacturing sectors. The model acknowledges that decisions can be made even in the face of uncertainty, including the risk of adaptation difficulties, language barriers, and cultural differences. Trust in Kazakhstan's economic stability and long-term growth significantly alleviates uncertainty for migrants. To streamline migration processes, it's essential to account for both economic factors and the social and political conditions that foster favorable employment opportunities. This includes strong diplomatic relations between nations, safeguarding migrant rights, and promoting cultural and social integration. Moreover, Kazakhstan's investment appeal and infrastructure improvements act as additional motivators for migrants.

When exploring theoretical frameworks for analyzing migration between the given countries, Michael Piore's dual labor market theory (Piore, 1972) offers valuable insights into the social and economic inequalities driving such migration. This theory divides the labor market into two key categories: the high-wage sector, which is known for job security and opportunities for career growth, and the low-wage sector, which is marked by job instability and limited chances for professional advancement. The core premise of the theory is that structural barriers

— such as skill requirements, discrimination, and access to education — impede workers' movement from the secondary to the primary sector. The theory highlights that these two distinct labor market segments contribute to social and economic inequality. Furthermore, it underscores the importance of government policies and regulations in reducing these barriers and mitigating inequalities between the sectors, making it pertinent for developing policies aimed at improving working conditions and opportunities for all workers.

The migration theory, which introduced by Oded Stark and David Bloom (Stark et al, 1991), provides a framework for analyzing migration flows from China to Kazakhstan. Unlike earlier theories, this approach shifts the focus from individual decision-making about migration to collective choices made by households. This change in focus highlights the role of families working together to send a member abroad to diversify income sources and manage risks.

Despite the overall well-being of developed countries, rural parts often lack access to insurance and social welfare. By sending a relative to work in another country, households secure alternative income through remittances, providing a financial safety net in times of crisis. This model suggests that migration isn't driven solely by absolute poverty but by the desire to improve one's status compared to others in the community. When families see their neighbors benefiting from remittances sent by relatives working abroad, they feel relatively deprived and motivated to send their own family members abroad to achieve similar benefits.

This is especially important in rural China, where economic instability may prompt people to seek better opportunities abroad. One reason for their migration could be the families' wish to enhance their economic conditions. For example, some family members may remain in China to work or conduct business, while others move to Kazakhstan to access the resources and opportunities available there. This allows the family to share risks and sources of income, which is consistent with the approach of the new economy of migration.

Douglas Massey's "migration network" theory explains the process of migration as a self-reinforcing mechanism, where early migrants facilitate the path of subsequent migrants through the creation of social networks and the provision of information and resources (Massey, 1988). This migration model covers both broad and detailed levels of analysis. It explains how social networks and connections between migrants and their family and friends back

home stimulate and support the migration process. The theory emphasizes the importance of social networks and personal connections in the migration process, providing insight into why people decide to migrate and how they do so. Migration chains mitigate the risks and expenses associated with migration, making it more feasible for newcomers and ensuring a steady stream of migrants. Over time, it can lead to the institutionalization of migration, with sustained migration flows between specific regions.

The theory of migration networks provides a comprehensive understanding of how diasporas influence migration patterns. As the connections between countries grow, migration processes become self-sustaining. Consequently, migration rates between countries are increasingly driven by the presence of migration networks and diasporas, rather than economic factors such as wage or employment differences. Maintaining links to the country of origin helps create social networks that facilitate job finding and quick adaptation in host countries (Walmsley, 2015), thus accelerating migration rates. Thus, countries with significant or established diasporas usually see a higher influx of new migrants.

In this research, the authors aim to apply new methodologies to explore the relatively under-researched area of China-Kazakh migration. A new approach to the study of the process of migration from China to Kazakhstan in the 20th century is the introduction of an innovative approach through the oral history method (Clark et al., 2004). This method was used by W. Clark and A. Kamalov presented in his research, in particular, it allows for an in-depth exploration of migration processes via the personal memories and experiences of the migrants themselves. This new approach complements the traditional methods of historical data collection and analysis and allows for a comprehensive consideration of the migration process. While oral history originated in post-war America and was initially regarded as unreliable in post-Soviet countries, it has recently gained recognition in Russia as a valuable academic tool. The strength of oral history lies in its ability to provide insights into historical events through individual perspectives.

Among Kazakhstani scholars, G. Mendikulova and B. Atantayeva have significantly advanced the understanding of migration between Kazakhstan and China (Mendikulova et al, 2008). Their research delves into migration patterns across different historical periods. N. Ablazhey's work is also vital, as it examines the movement of the Kazakh population between Kazakhstan and Xinjiang, covering emigration during famines, return migration,

and various aspects of migration such as the migration policies of Russia and the USSR, as well as issues related to repatriation and migrant adaptation (Ablazhey, 2015). E. Sadovskaya provides a fresh perspective by outlining the migration events of the 1960s and 1970s. S.B. Kozhirova has also made a notable contribution by providing a detailed analysis of migration processes in the mid-20th century (Kozhirova, 2017).

Discussion

The largest community of Kazakhs outside Kazakhstan is found in China. Furthermore, E. Sadovskaya has discovered that the majority of those migrating from China are Kazakh repatriates, known as oralmans – ethnic Kazakhs who are coming back to Kazakhstan from abroad (Sadovskaya, 2008). The historical context significantly influences this migration, as ethnic Kazakhs move from China to Kazakhstan permanently due to the country's repatriation policy. Many of these migrants are motivated by the desire to return to their ancestral homeland and believe that their children will have better opportunities in Kazakhstan compared to China.

Table 1 – Immigration of Chinese Citizens to Kazakhstan. January-December | Thousand People

Year	Total	Kazakhs
2017	3.02	3.00
2018	1.36	1.34
2019	1.49	1.46
2020	1.55	1.53
2021	0.25	0.24
2022	0.42	0.40

Source: *Ranking.kz* based on data from the Bureau of National Statistics of ASPR RK (*Ranking.kz.*, 2023)

The peak of Chinese migration to Kazakhstan occurred in 1993-1994, when about 40-50 thousand Chinese traders lived permanently even in Almaty itself (Sadovskaya, 2008). Due to the restrictions of their commercial visas, which prohibited employment, many of them had to leave

According to data from the National Statistics Agency of Kazakhstan, the majority of migrants from China to Kazakhstan are ethnic Kazakhs, who are actively encouraged to return to their homeland by both relatives and the state. For this purpose, special government programs have been developed to

support the Kandas, which corresponds to the concept of “pull” factors, when the existing diaspora attracts new migrants.

Kazakhstan frequently and re-enter the country on a short-term basis. However, some oralmans prefer not to change citizenship after moving to Kazakhstan in order to save their other half, to be able to return back to China or to freely engage in a joint business or visit relatives. The formation of informal migration networks has facilitated the further movement of Chinese citizens to Kazakhstan, where established migration channels already operate and fraternities and communities are developing. These networks are highly effective in connecting Chinese communities within a single city, across different cities, and between China and other regions. They are based on interpersonal and familial relationships. While most interactions occur among people within the same locality, these networks can also span across various geographic areas. The formation of these migration networks is driven by the self-organization of migrants or the help of intermediaries. Chinese migrants seeking economic opportunities often rely on intermediaries who have expertise in local business practices and are knowledgeable about commercial transactions and job placements. This arrangement not only helps them gain entry and settle in new areas but also assists in navigating local systems and establishing successful careers.

These networks operate effectively both within Chinese communities in individual cities and across different cities, as well as between China and other places. They are built on personal and family ties. Although interactions are generally more common among those in the same locality, these networks can extend to individuals from various geographic areas. The creation of these migration networks is due to either the self-organizing efforts of migrants or the support provided by intermediaries. Chinese migrants, primarily looking for economic opportunities, frequently turn to intermediaries who possess local business knowledge and are familiar with commercial transactions and job opportunities.

To apply world systems theory to migration flows between China and Kazakhstan, it is necessary to consider how the international capitalist framework influences migration processes. World systems theory, originally developed by Immanuel Wallerstein and expanded by other scholars, views international migration as a result of the global capitalist system. This theory suggests that when capitalist economic systems are introduced into non-capitalist and peripheral societies, it results in increased population mobility and a greater tendency toward

migration. Essentially, the integration of capitalist changes into a society with a different economic framework drives people to move in search of improved economic prospects (Wallerstein, 1974).

The same capitalist processes that displace workers in peripheral regions simultaneously generate labor demand in core countries. Improvements in transportation and communication systems facilitate the movement of goods, capital, and people, which in turn supports migration. Cultural ties, often legacies of colonialism, further promote migration by fostering familiarity with the languages and lifestyles of core countries.

Most of the migrants who came to Kazakhstan, especially migrant workers from China, come to the country without an official contract. Kazakh researchers have shown in their works that statistical data in Kazakhstan about Chinese business are controversial. Illegal work of small and medium-sized businesses complicates this situation. In most cases, these enterprises are not registered and are closed in a short time without submitting a tax declaration (Sadovskaya, 2008).

These problems in the migration process can be determined by conducting sociological surveys. However, proper monitoring of migration is important for the actual implementation of this survey. Typically, this information is compiled based on visa and border statistics, as well as opinions from industry experts. Combining information from different sources helps to fight against illegal migration, to apply effective measures, and also to legalize migrants (Zayonchkovskaya, 2007).

Conclusion

Despite ongoing research, there is no unified theory of international migration. This problem shows the importance of using not only one theory but several to fully understand the issue of migration between China and Kazakhstan. This study highlights the importance of using different theoretical and methodological approaches to gain a deeper understanding of Chinese migration to Kazakhstan. The most important factor in the issue of migration between the two countries is the economy. That is why the analysis of economic theories of international migration was carried out. In particular, neo-classical economics, migration chain theory, double labor market theory, new economic theory of migration.

Although economic and investment opportunities are a great help to Kazakhstan, they have negative consequences. The increase of Chinese migrants

in the country is alarming, and their illegal work in the country threatens the stability and security of the labor market. To prevent and solve this problem, a comprehensive analysis of data collection methods is necessary.

It can be said that the China-Kazakhstan migration situation is an important socio-economic process affecting both countries. Effective management

of migration requires a comprehensive approach that contributes to solving problems affecting the development and stability of Kazakhstan.

This research is funded by the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (project "Migration Factor in the Kazakhstan-Chinese Relations", IRN AP 19679244).

References

- Clark, W., & Kamalov, A. (2004). Uighur migration across Central Asian frontiers. *Central Asian Survey*, 23(2), 167-182.
- Massey, D. A. (1988). A synthetic theory of international migration and economic development in comparative perspective. *Population and Development Review*, 14, 383-414.
- Massey, D., Arango, J., Hugo, G., Kouaouci, A., Pellegrino, A., & Taylor, J. (1993). Theories of international migration: A review and appraisal. *Population and Development Review*, 19(3), 431-466. <https://doi.org/10.2307/2938462>
- Piore, M. J. (1972). Notes for a theory of labor market stratification (Working paper no. 95). Massachusetts Institute of Technology, Department of Economics.
- Stark, O., & Taylor, E. (1991). Migration incentives, migration types: The role of relative deprivation. *The Economic Journal*, 101, 163-178.
- Todaro, M. (1976). *Internal migration in developing countries: A review of theory, evidence, methodology and research priorities*. Geneva: International Labor Office.
- Vazirov, Z., Ryazantsev, S., Pismennaya, E., & Delovarova, L. (2019). China in Central Asia: Geopolitical, economic and sociocultural vectors of influence. *Central Asia and the Caucasus*, 20(4), 18-31.
- Wallerstein, I. (1974). *The modern world system I: Capitalist agriculture and the origins of the European world economy in the sixteenth century*. New York: Academic Press.
- Walmsley, T. L., Aguiar, A., & Ahmed, S. A. (2015). Labour migration and economic growth in East and South-East Asia. *World Economy*, 40(1). <https://doi.org/10.1111/twec.12334>
- Zayonchkovskaya, Z., Molodikova, I., & Mukomel, V. (Eds.). (2007). *Methodology and methods for studying migration processes*. Center for Migration Research.
- Аблажей, Н. Н. (2015). *Казахский миграционный журнал «Казakhstan–Синьцзян». Эмиграция. Репатриация. Интеграция*. Новосибирск.
- Кожирова, С. Б. (2017). *Миграция из Китая в Казахстан: история и современность*. Алматы: Мир.
- Мелконян, В. А. (2015). Главные теоретические обоснования и подходы к международной миграции рабочей силы. ЭТАП(3). <https://cyberleninka.ru/article/n/glavnye-teoreticheskie-obosnovaniya-i-podhody-k-mezhdunarodnoy-migratsii-rabochey-sily>
- Мендикулова, Г. М., Атантаева, Б. Ж. (2008). *История миграции между Казахстаном и Китаем в 1860-1960-е годы*. Алматы: Saga.
- Министерство труда и социальной защиты населения Республики Казахстан. Более 14,5 тыс. иностранные граждане осуществляют трудовую деятельность в Казахстане.
- Оганесян, А. Л. (2020). Участие КНР в современных миграционных процессах: особенности и основные направления. *Вестник Пермского университета. Серия: Политология*(2). <https://cyberleninka.ru/article/n/uchastie-knr-v-sovremennyh-migratsionnyh-protsessah-osobennosti-i-osnovnye-napravleniya>
- Садовская, Е. (2008). Китайская миграция в Казахстане: причины, основные тенденции и перспективы. *Центральная Азия и Кавказ* (1), 55. <https://cyberleninka.ru/article/n/kitayskaya-migratsiya-v-kazahstane-prichiny-osnovnye-tendentsii-i-perspektivy>
- Садовская, Е. Ю. (2014). *Китайская миграция в Республику Казахстан: традиции шелкового пути и новые векторы сотрудничества*. Алматы: Раритет.
- Сарқытқан, Қ., Қадыролла, М., Оспан, Н. В. (2021). Қытай қазақтарының қоныстану географиясы және Қазақстан-Қытай арасындағы көші-қон мәселелері. Абай атындағы Казак ұлттық педагогикалық университетінің хабаршысы. *География сериясы*, 1(60).
- Численность иммигрантов из Китая в Казахстане за пять лет сократилась в разы. (2023, 9 мая). *Ranking.kz*. <https://ranking.kz/digest/socium-digest/chislennost-immigrovov-iz-kitaya-v-kazahstan-za-pyat-let-sokratilas-v-razy.html>

References

- Ablazhey, N.N. (2015). Kazakhskiy migratsionnyy mayatnik «Kazakhstan–Sinyjan». Emigratsiya. Repatriatsiya. Integratsiya. Novosibirsk.
- Chislennost' immigrantov iz Kitaya v Kazakhstane za pyat' let sokratilas' v razy. (2023, May 9). Ranking.kz. Retrieved from <https://ranking.kz/digest/socium-digest/chislennost-immigrovov-iz-kitaya-v-kazakhstan-za-pyat-let-sokratilas-v-razy.html>
- Clark, W., & Kamalov, A. (2004). Uighur migration across Central Asian frontiers. *Central Asian Survey*, 23(2), 167-182.
- Kozhirova, S. B. (2017). Migratsiya iz Kitaya v Kazakhstan: istoriya i sovremennost'. Almaty: Mir.
- Massey, D. A. (1988). A synthetic theory of international migration and economic development in comparative perspective. *Population and Development Review*, 14, 383-414.
- Massey, D., Arango, J., Hugo, G., Kouaouci, A., Pellegrino, A., & Taylor, J. (1993). Theories of international migration: A review and appraisal. *Population and Development Review*, 19(3), 431-466. <https://doi.org/10.2307/2938462>
- Melkonyan, V. A. (2015). Glavnye teoreticheskie obosnovaniya i podkhody k mezhdunarodnoy migratsii rabochey sily. ETAP(3). Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/glavnye-teoreticheskie-obosnovaniya-i-podhody-k-mezhdunarodnoy-migratsii-rabochey-sily>
- Mendikulova, G. M., & Atantaeva, B. Zh. (2008). Istoriya migratsiy mezhdru Kazakhstanom i Kitayem v 1860-1960-e gg. Almaty: Sa-ga.
- Zayonchkovskaya, Z., Molodikova, I., & Mukomel, V. (Eds.). (2007). Methodology and methods for studying migration processes. Center for Migration Research.
- Ministerstvo truda i sotsial'noy zashchity naseleniya Respubliki Kazakhstan. Bolee 14,5 tys. inostrannykh grazhdan osushchestvlyayut trudovuyu deyatel'nost' v Kazakhstane.
- Oganesyan, A. L. (2020). Uchastie KNR v sovremennykh migratsionnykh protsessakh: osobennosti i osnovnye napravleniya. Vestnik Permskogo universiteta. Seriya: Politologiya(2). Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/uchastie-knr-v-sovremennykh-migratsionnykh-protsessakh-osobennosti-i-osnovnye-napravleniya>
- Piore, M. J. (1972). Notes for a theory of labor market stratification (Working paper no. 95). Massachusetts Institute of Technology, Department of Economics.
- Sarqyqan, Q., Qadyrolla, M., & Ospan, N. B. (2021). Qytay qazaqtarının qonystany geografiyası zhıne Qazaqstan-Qytay arasyndagy kósi-qon máseleleri. Abay atyndagy Qazaq ulttyq pedagogikalyq universitetiniń habarshysy. Geografiya seriyası, 1(60).
- Sadovskaya, E. Yu. (2014). Kitayskaya migratsiya v Respubliku Kazakhstan: traditsii Shelkovogo puti i novye vektory sotrudnichestva. Almaty: Raritet.
- Sadovskaya, E. (2008). Kitayskaya migratsiya v Kazakhstane: prichiny, osnovnye tendentsii i perspektivy. Tsentral'naya Aziya i Kavkaz(1), 55. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/kitayskaya-migratsiya-v-kazakhstane-prichiny-osnovnye-tendentsii-i-perspektivy>
- Stark, O., & Taylor, E. (1991). Migration incentives, migration types: The role of relative deprivation. *The Economic Journal*, 101, 163-178.
- Todaro, M. (1976). Internal migration in developing countries: A review of theory, evidence, methodology and research priorities. Geneva: International Labor Office.
- Vazirov, Z., Ryazantsev, S., Pismennaya, E., & Delovarova, L. (2019). China in Central Asia: Geopolitical, economic and sociocultural vectors of influence. *Central Asia and the Caucasus*, 20(4), 18-31.
- Wallerstein, I. (1974). The modern world system I: Capitalist agriculture and the origins of the European world economy in the sixteenth century. New York: Academic Press.
- Walmsley, T. L., Aguiar, A., & Ahmed, S. A. (2015). Labour migration and economic growth in East and South-East Asia. *World Economy*, 40(1). <https://doi.org/10.1111/twec.12334>

Information about authors:

Altynbek Aygerim (corresponding author) – Senior lecturer, Turan University, (Kazakhstan, Almaty, a.altynbek@turan-edu.kz)
Karimova Zulfiya – candidate of historical sciences, associate professor Turan University, (Kazakhstan, Almaty, e-mail: z.karimova@turan-edu.kz)

Авторлар туралы мәлімет:

Алтынбек Айгерім Асылханқызы (корреспондент автор) – сениор-лектор, Тұран университеті, (Қазақстан, Алматы қ., a.altynbek@turan-edu.kz)
Каримова Зульфия Каримовна – тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Тұран университеті, (Қазақстан, Алматы қ., e-mail: z.karimova@turan-edu.kz)

Сведения об авторах:

Алтынбек Айгерим Асылхановна (корреспондент-автор) – старший преподаватель, университет Туран, (Казахстан, г. Алматы, a.altynbek@turan-edu.kz)
Каримова Зульфия Каримовна – кандидат исторических наук, ассоциированный профессор, университет Туран, (Казахстан, г. Алматы, e-mail: z.karimova@turan-edu.kz)

Previously sent May 24, 2024.

Reregistered June 26, 2024.

Accepted August 27, 2024.

2-бөлім
**АЙМАҚТАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ:
ТҰРАҚТЫ ДАМУ**

Section 2
**CURRENT ISSUES OF REGIONAL STUDIES :
SUSTAINABLE DEVELOPMENT**

Раздел 2
**АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ РЕГИОНОВЕДЕНИЯ:
УСТОЙЧИВОЕ РАЗВИТИЕ**

A. Medeu*, **M. Gubaidullina**

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

*e-mail: aygerim.medeu@mail.ru

HYDROPOLITICS OF CHINA TOWARDS KAZAKHSTAN: ROLE OF TRANSBOUNDARY ILE AND ERTIS RIVER BASINS

The issue of shared water resources has a political context as touches upon the national interests of riparian states. In recent history, there have only been a few instances of violent or hostile disputes. In the transboundary river basins of Ile, Ertis, Brahmaputra, and Mekong, China, as the upstream country, possesses a significant role in their power dynamics. Most of the transboundary rivers originate from Tibet and neighboring mountainous regions of China. Achieving a consensus on water distribution and quality management continues to pose a significant hurdle for countries. The Ertis and Ile rivers stand out as the most significant among all. The trend for our neighbor is to withdraw water from these basins for a purpose of developing the oil and gas fields, as well as cotton production in Xinjiang region.

In recent years, sharp reduction in flow along the Ile River has been observed during vegetation season, which is fraught with big problems, primarily to environment and hydropower of Kazakhstan. In fact, China is not a member of any international water-related conventions. China's plans for a grandiose construction of mega-dams and water transfer projects from transboundary rivers with neighboring countries like India, Mekong states and Kazakhstan is causing political tension and misunderstandings. The article examines China's transboundary water management strategies using "hydro-hegemony theory" to provide comprehensive analysis of its hydropolitics.

Key words: transboundary rivers, Ili River, Irtysh River, water security, water politics, hydro-hegemony.

А. Медеу*, М.Ш. Губайдуллина

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан

*e-mail: aygerim.medeu@mail.ru

Қытайдың Қазақстанға қатысты гидросаясаты: Іле және Ертіс трансшекаралық өзен бассейндерінің рөлі

Елдер арасындағы трансшекаралық өзен бассейндерінің су ресурстарын бірігіп басқару үлкен саяси мәселе болып табылады. Жаңа тарихта мұндай келіспеушіліктер зорлық-зомбылыққа немесе әскери әрекеттерге әкелген жағдайлар аз емес. Қытайдың Орталық Азиядағы Іле мен Ертіс трансшекаралық өзендеріне, сондай-ақ Қытай өзендердің жоғарғы ағысында орналасқан ел болып табылатын Оңтүстік және Оңтүстік-Шығыс Азиядағы Брахмапутра мен Меконгке қатысты гидросаясаты, халықаралық су құқығының бір өзен бассейніндегі елдер арасындағы қатынастардағы билік рөлін әлі де жете бағаламайтынын көрсетіп отыр.

Тибет пен Қытайдың Оңтүстік-Шығыс Азияға іргелес басқа таулы аймақтарында көптеген трансшекаралық өзендер, соның ішінде Іле мен Ертіс бастау алады. Суды бөлу және сапасын бақылау бойынша қанағаттанарлық келісімге қол жеткізу ұлттық мемлекеттер үшін үлкен мәселе болып қалуда. Қазақстан мен Қытайдың жағдайы осындай, олар 1700 шақырымдық шекара бойында 24 өзенді бөліседі, олардың ішінде Ертіс пен Іле ең ірі және маңызды болып табылады. Көршіміздің бұл бассейндерден мұнай мен газ кен орындарын игеру, сондай-ақ Шыңжаң ауданында мақта өндірісі мақсатында су алу үрдісі жыл сайын артып келеді.

Соңғы жылдары вегетация кезеңінде Іле өзенінің ағысы күрт азайғаны байқалады, бұл үлкен проблемаларға, ең алдымен экология мен гидроэнергетика үшін қауіпті. Шын мәнінде, Қытай 1997 жылғы БҰҰ-ның халықаралық су ағындарын кеме жүзбейтін пайдалану туралы конвенциясына қарсы дауыс берген әлемдегі үш елдің бірі болып табылады. Нәтижесінде Қытайдың бүкіл әлемде теңдесі жоқ мега-бөгеттерді салу жөніндегі ұлы жоспарлары, трансшекаралық өзендерден су бұру жобалары өзен бассейндері елдері арасындағы шиеленіскен қатынастардың көзіне айналуда, Меконг, Үндістан, соның ішінде Қазақстан сияқты көрші елдер арасында жанжал әлеуетінің туындауына алғышарттар жасайды. Осыған байланысты мақалада Қытайдың гидросаясатын егжей-тегжейлі түсіну үшін оның трансшекаралық су ресурстарын басқаруға қатысты тәсілі «гидро-гегемония» теориясы тұрғысынан талданған.

Түйін сөздер: трансшекаралық өзендер, Қазақстан мен Қытай, су қауіпсіздігі, су саясаты, гидро-гегемония.

А. Медеу*, М.Ш. Губайдуллина

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан

*e-mail: aygerim.medeu@mail.ru

Гидрополитика Китая в отношении Казахстана: роль трансграничных бассейнов рек Иле и Ертыс

Интегрированное управление водными ресурсами трансграничных бассейнов рек между странами, является огромной политической проблемой. В новейшей истории было немного случаев, когда такие разногласия приводили к насилию или военным действиям. Гидро-политика Китая в отношении трансграничных реках Или и Иртыш в Центральной Азии, а также Брахмапутры и Меконга в Южной и Юго-Восточной Азии, в которых Китай является страной, расположенной в верховьях рек, наглядно демонстрирует, как международное водное право недооценивает роль власти в отношениях между странами одного речного бассейна. В Тибете и других горных регионах Китая, прилегающих к Юго-Восточной Азии, берут начало большинство трансграничных рек, в том числе Или и Иртыш. Достижение удовлетворительного соглашения по распределению воды и контролю качества остается большой проблемой для национальных государств. Так обстоит дело Казахстана с Китаем которые разделяют 24 реки вдоль их 1700-километровой границы, из которых реки Иртыш и Или являются самыми крупными и значительными. Тенденция забора воды с этих бассейнов со стороны нашего соседа с целью разработки месторождений нефти и газа, а также хлопкового производства в районе Синьцзян с каждым годом возрастает.

В последние годы в период вегетации отмечается резкое сокращение стока по реке Или, что чревато большими проблемами, прежде всего для экологии и гидроэнергетики. Фактически, Китай является одной из трех стран в мире, которая проголосовала против Конвенции ООН о ненавигационном использовании международных водотоков от 1997 года. В результате планы Китая по грандиозному строительству мега-плотин, не имеющих себе равных по всему миру, проектов диверсии воды из трансграничных рек, становятся источником напряженных отношений между странами бассейнов рек, создавая предпосылки для возникновения конфликтного потенциала между соседними странами Меконга, Индии, в том числе и Казахстана. В этой связи, в статье проанализирован подход Китая в отношении управления трансграничными водными ресурсами через призму теории "гидро-гегемонии" для более детального понимания его гидро-политики.

Ключевые слова: трансграничные реки, Казахстан и Китай, водная безопасность, водная политика, гидрогегемония.

Introduction

Currently, water is an indispensable resource and affects every aspect of life. More than 263 international basins cover almost half of the Earth's surface. In addition, more than 145 riparian states share one or more river basins. Because 263 river basins around the globe are transboundary, international cooperation on water between neighboring states becomes more complex as national borders push water issues to the political level. Transboundary water resources affect the national interests of the states sharing the river basin, giving upstream countries greater power, thereby creating the preconditions for political misunderstandings and conflict potential between countries.

In Southeast Asia, the Mekong and Brahmaputra Rivers as well as in Central Asia's Ile and Ertis river basins highlights China's superior control and influence over downstream nations. Currently, Sino-Kazakh relations are characterized as a comprehensive strategic partnership. In addition, the issue of transboundary water resources, which requires a

fair solution, is of strategic interest. However, one should take into account the fact of obvious gap between the economies of two countries. China as the world's second largest economy, significantly influences Kazakhstan in various arenas, including trade, economic relations and water resources. Accordingly, this situation makes it much more difficult to put forward any definitive proposals or conduct a win-win dialogue with a powerful upstream country. Rising China as a hydro-hegemon in the context of water scarcity remains out of the main field of view. China has completed more than half of the world's 50 largest dams. China's dam construction impacts interest of riparians (Lee, 2006). Asian transboundary rivers of great significance originate in China (Chellaney, 2011). The Tibetan Plateau, being the largest source of fresh water in the world, provides essential water resources to major Asian rivers. Transboundary rivers such as Ertis, Ile and the Amur River originate in China, which flow to Kazakhstan and Russia. Ten major rivers originate in China and flow to 11 countries. No river flows into China from outside, which gives China a unique

property of being an upstream state and a hydro-hegemon for all neighboring states (Chellaney, 2011).

Materials and research methods

This study's approach is grounded in the perspectives of international and domestic scholars specializing in China's water diplomacy and management. The research utilized content analysis of the 1997 UN Convention, Chinese Water Code, strategies, and agreements, specifically those between China and Kazakhstan, in its examination of transboundary river cooperation. Major characteristics of China's water diplomacy were identified using the method of comparative analysis of China's water policy towards neighboring riparian states with which it shares a transboundary water basin, namely the Brahmaputra, Mekong, as well as Ertis and Ile. General scientific research methods, in which the authors use analysis, synthesis, induction and deduction were applied.

In the theoretical aspect, scientific research and concepts of foreign authors on hydro-hegemony were of great importance for a more detailed understanding of China's hydropolitics.

Literature review

Mark Zeitoun and Jeroen Warner (2005) introduced the concept of hydro-hegemony to elucidate transboundary hydro politics. The outcome of hydro-political relations between riparian countries ranges from benefits derived from hegemonic cooperation to unfair and unequal aspects of domination. Consequently, the outcome of control over water resources directly depends on the form of hydro-hegemony established by the hydro-hegemon, usually in favor of the most powerful actor. The upstream state, without formal agreements, implements projects affecting the resource's flow and quality, as described by Waterbury (1997) as 'active unilateralism' (Waterbury, 1997: 279). In addition, this strategy allows for sole control with the annexation of land or construction of large-scale hydraulic works. Containment strategy requires consideration of the demands of other downstream countries, understanding and acceptance of generally accepted norms regarding the sharing of cross-border resources, as well as obligations to cooperate with competitors (Zeitoun, Warner, 2005).

According to Zeitoun & Warner, hegemony can manifest positively or negatively. Positive hegemony contributes to effective water management and international stability for weaker nations. (Zeitoun,

Warner, 2005). Downstream states may face adverse effects despite favorable hydro-political gains for upstream states. According to Katz D., (2011), director of the Institute of Business and the Environment at Tel Aviv University, power asymmetries occur "when riparian neighbors have unequal political power, lack of control over decisions, and inequitable distribution of shared water resources" (Katz, 2011). The negative form is associated with asymmetry in the water issue, which causes increased tensions and the potential for conflict of higher intensity. The "Results and Discussion" section analyzes China's unilateral/exploitative approach to water resources of the transboundary Ile and Ertis rivers, which establishes a dominant one.

Hydro-hegemon can establish any control over transboundary water resources and can choose any strategy it prefers, regardless of whether it is positive or negative. The analysis of China's hydro-politics in the Ile and Ertis river basins was based on the conceptual framework of hydro-hegemony in order to test this theory. Importance of cooperative water management for sustainable regional development, stability, and security in Central Asia cannot be overstated. A new interstate compromise is needed to resolve existing contradictions (Janusz-Pawletta B., Gubaidullina M., 2015).

However, law, dialogue and cooperation is a beneficial tool to resolve critical situations. According to Stephen Conolley McCaffrey, one of the recognized authorities in the field of international water law, a human right to water is recognized as a right by the UN in 2010. He has also advanced critical ideas linking water law to politics, permission conflicts, benefit-sharing and environmental protection, calls for dialogue as a way out of conflict regarding water resources (McCaffrey S.C. & M. Sinjela, 1997).

Results and discussion

China's power lies significantly in controlling the sources of most transboundary watercourses. Ertis, Ile, Tekes, and Khorgos rivers are Kazakhstan's most significant fresh water sources, flow from China to Kazakhstan. In Xinjiang over the past decade, around 130 hydraulic structures and 13 reservoirs have been constructed on transboundary rivers, including new canals, dams, reservoirs and energy sources. The use of transboundary river resources between Kazakhstan and China remains unresolved. Forty major cross-border watersheds that China shares with neighboring states are the source of accusations toward China due to its domestic hy-

dropower dam building, industrial, and agricultural development policies. This article sheds light on China's water policy and its impact on relationships with Central, South, and Southeast Asian nations regarding shared water resources.

China's hydropolitics in South and Southeast Asia is aimed at hydropower potential of the transboundary water basins of the Brahmaputra and Mekong rivers, which are an important link for development and well-being of Chinese economy. China's hydropower development on the Brahmaputra and Mekong rivers, crucial for its economy, leads to ecological and economic concerns downstream in India, Bangladesh, and other non-hegemonic countries (Hanas, 2014). India and Bangladesh, being downstream, consider China's water project towards diverting water resources as a direct threat to a water security of these states. Water shortage in Brahmaputra will increase these problems to dangerous levels. Indian side is concerned about implementation of this project, considering Chinese water project as a de facto declaration of war against South Asia (Chelleney, 2011). China, having established operational control of the Brahmaputra River basin, does not even fulfill its obligations under the Agreement on the exchange of information regarding hydrological data on water flows with India (Hu, 2010).

Construction of eleven huge dams on the Mekong River has negative impact on downstream riparians. The long Mekong River originates in the Tibetan Plateau and flows through China to Myanmar, Laos, Cambodia, Vietnam and Thailand. According to Pradhan S., D., Chairman of the Joint Intelligence Committee of India, the Mekong River provides food security for approximately 60 million people living in its lower basin. In 2019, the Mekong River began to dry up, causing enormous damage to the lower riparian states (India Times, 2023).

Vietnam, Cambodia, Laos and Thailand cooperate over shared water resources under the Mekong River Commission with the UN support. The Agreement on Cooperation for the Sustainable Development of the Mekong River Basin was signed by the four countries. China and Myanmar, despite being excluded from the initiative, cooperate through bilateral agreements. China's water diversion projects and mega dam construction on transboundary rivers are creating tensions and straining relationships with its neighbors, most notably India, the Mekong countries, and Kazakhstan along the Ile and Ertis rivers. China's hydro-hegemony and the power asymmetry in the 2001 agreement facilitate ineffective formal negotiations for a more equitable water distribution

for Kazakhstan. The credibility of China's cross-border decisions hinges heavily on their context.

By implementing large-scale water transfer projects and constructing mega dams on transboundary rivers, China engendering political tension between its riparian neighbors. Particularly, power imbalance between China and Kazakhstan hinders fair distribution of water resources through formal negotiations, as stipulated in the 2001 agreement's clause safeguarding former hydro hegemony in the Xinjiang.

It should be noted that China abstained from voting for the 1997 UN Convention on the Non-Navigational Uses of International Watercourses (UN International Watercourses Convention, 1997). As a result, China is one of three countries that voted against the 1997 UN Convention on the Non-Navigational Uses of International Watercourses. Due to gaps in international water law, China as an upstream state, manages water resources from the shared rivers unilaterally.

China's hydro-policy on transboundary water resources is contrary to international water law and multilateral cooperation with delta countries at the institutional level. Either water remains a result/consequence of political tensions with its neighbors such as India, Russia, Kazakhstan and Nepal. Harman Doctrine assumes China's full control and discretion over shared waters originating within its territory, regardless of downstream states' interests. The Harman Doctrine has a conflicting origin, as a result of which it was not accepted by the international community. The doctrine is named after the US Secretary of Justice, who substantiated the position of the American side in the dispute with Mexico over the waters of the Rio Grande, Colorado, and Tijuana rivers, which originate in the United States.

Water relations between countries largely depend on their general political relations. American lawyer McCaffrey uses the example of two well-known cases of dispute over transboundary water issues between the explosive states of South Asia – India and Pakistan, proved the viability of consultations and involvement of recognized organizations as an arbitrator, namely the World Bank. Pakistan protested against the construction of Ratle and Kishanganga hydroelectric power stations on the Chenab River, arguing that the projects might negatively impact the rivers' flow. The World Bank facilitated negotiations between India and Pakistan for a water treaty (McCaffrey S.C., 1995).

Water relations between China and Central Asian countries is complicated as the parties

cannot come to a common agreement for a long time. Although China is one of the top five countries with the largest freshwater resources, its per capita water availability is only one-fourth of the world average, making it one of the most water-stressed countries in the world. China's water problems are exacerbated by extremely uneven spatial distribution. Northern China, which accounts for 65% of the country's territory and 45% of the total population, has only 17% of China's total freshwater resources, while Southern China has 83% of China's freshwater resources (Li & Wu, 2016). China has sought to harness the water resources of major rivers that cross Chinese borders to prevent a looming water crisis, in addition to spending billions of dollars on domestic water transfer projects such as the Mega South-North

Water Diversion Project, as well as water conservation and pollution control.

Water allocation issue of the transboundary rivers Ili and Irtysh

The issue of water allocation from the Ili and Ertis rivers is currently preventing a strategic partnership between Kazakhstan and China due to China's unilateral control of the transboundary rivers. 1,700-kilometer border between Kazakhstan and China is home to Ertis and Ili, the two largest and most significant rivers. The Ili and Ertis rivers originate in China, one from the Tien Shan Mountains and the other from the Altai Mountains. The 5000-km Ertis River is the world's second longest, running through three major countries, including China and Kazakhstan and Russia.

Data source: Food and Agriculture Organization of the United Nations: AQUAmaps Regional and Global River Layers.

Map 1 – The Ili and Irtysh Rivers.

Source: Indicative Overview of Irtysh and Ili Rivers (1:126,600,000 approx.)

Xinjiang is oil and cotton in China, experiences significant development and modernization fueled by the country's control over water resources in both rivers. China's western development strategy relies on the utilization of water resources from trans-

boundary rivers. Unilateral approach to managing transboundary rivers causes concern for Kazakhstan. Implementation of China's development strategy for the western will inevitably lead to economically and environmentally negative consequences

for Kazakhstan (Zonn I.S., Zhiltsov S.S., Semenov A.A., Kostyanoy A.G., 2018). In 2000 Chinese government order to identified large-scale development of Western, particularly Xinjiang Autonomous region, as a crucial near-future strategy for reducing development gap with the West. This strategy aims to advance underdeveloped western areas, covering 6 regions (Gansu, Guizhou, Xinhai, Shaanxi, Sichuan, and Yunnan), 5 autonomous regions (Guangxi, Inner Mongolia, Ningxia, Tibet, and Xinjiang), and one municipality (Chongqing) (Fan, M., Xu, J., Yaning, C., Li, D., & Tian, Sh. (2020). Projected population growth from 20 to 100 million in Xinjiang by 2030 is integral to anticipations of rapid development there, driven by ethnic Chinese resettlement efforts to assimilate Uighur population. In order to address water scarcity in Xinjiang's growing population, industry, agriculture via water transfer from the transboundary rivers.

Black Irtysh-Karamai and the Irtysh-Urumqi operate in the XUAR. Two hundred square kilometers of the Lake Ulyungur's surface area have been expanded via the transfer of Black Irtysh water through the Black Irtysh-Karamai canal. The Irtysh-Urumqi canal is designed for distributing water to the Tarim Basin, which holds significant oil and gas resources. In particular, Xinjiang's oil and gas development is a key element in development strategy of the western regions for industrial and rapid economic growth. Xinjiang ranks second in the country in terms of oil production, surpassing the Shandong region. The Xinjiang Uyghur Autonomous Region is the most promising territory from a geological point of view. XUAR contains 40% of all coal in China, and in terms of crude oil production (22.6 million tons), XUAR has been ranked first among all other territories of the country for 15 years (Lee, 2006). The Black Irtysh-Karamay canal was constructed to transport water from the upper Irtysh to the Karamay oil field region. In addition, agriculture in western China, especially cotton production of the Xinjiang, is a key area for development of this region. However, implementation of the western development strategy, in particular the Xinjiang Uyghur Autonomous Region, requires additional water supply for industrial growth and the economy as a whole. Xinjiang's population has a tendency to grow from 18 billion to 20 with a potential for further increase has water resources of only, which can provide water to 18 million people [Medeu, Malkovsky, Toleubaeva, 2012].

Currently, Chinese side for Xinjiang development and its oil industry around the city of Karamay, transfers about 800 million m³ of water from

the Ertis basin annually [Medeu, Malkovsky, Toleubaeva, 2012]. Subsequently, if China increases water intake from Ertis by at least half a cubic meter, then existence of the Lake Zaysan in Eastern Kazakhstan will be threatened, as well as the ecological balance of the region as a whole. Ertis River provides water to population, is a source for agricultural and industrial development not only within its basin, but also through the canal named after K. Satpayev a vast territory of low-watered Central Kazakhstan [Medeu, Malkovsky, Toleubaeva, 2012].

Eastern Kazakhstan with the largest industrial potential in Kazakhstan is the only region of the republic that does not face water shortage. Water of Ertis system is used in an area with a population of more than 4 million people. Reduced water availability in China which will impact the Black Irtysh's flow, Bukhtarma reservoirs inflow, the Lake Zaysan's status, Ertis water quality, among other consequences heightens complexity of environmental situation of the region as a whole.

Ertis is a source of fresh water for about four million people in Kazakhstan. Experience of the Syrdarya River shows that it is also possible to reduce capacity of the main water artery [Medeu, Malkovsky, Toleubaeva, 2012]. The river also supplies drinking water to the capital Astana, as well as three other main cities – Karaganda, Semey and Pavlodar.

Another transboundary river of strategic importance for Kazakhstan is the Ile River. Ile River is a major tributary to the largest in Kazakhstan the Lake Balkhash providing up to 80% of the water inflow. In addition, Ile River plays a significant role in the country's economy. About 70% of the Ile River flow is generated in China. Ile River provides up into the Lake Balkhash, thanks to which the level of the lake, the third largest endorheic reservoir on the planet, was in an environmentally stable state and prevented desertification processes in arid region of Central Asia. And if China exceeds the current level of water intake by 15%, then the Lake may repeat the fate of the Aral (Sarsembekov T.T., A.N. Nurushev, Kozhakov A.E., Ospanov M.O. (2004). Since it is a very shallow reservoir ecosystem of the Lake Balkhash is very vulnerable. Total volume of the lake approximately 11 times less than the volume of the Aral Sea before it dried out.

China's large-scale development of Xinjiang and the distribution of water resources from transboundary Ile and Ertis rivers will cause serious and far-reaching damage to the national economy in East Kazakhstan, significantly affecting the economy of Omsk region of Russia. Currently Ertis and Ili Rivers are the subject of negotiations between

Kazakhstan and China. Kazakhstan considers solving the problem of transboundary rivers as one of its priorities in water security. Since 1998, Kazakhstan and China have continued negotiations on the legal status of transboundary rivers. Negotiation process on cooperation over transboundary water resources are held in the framework of the Bilateral Cooperation Committee. Since 2003 when first meeting of the Kazakh-Chinese Joint Commission on the Use and Protection of Transboundary Rivers took place, have already been held 17 meetings.

China prefers to cooperate over transboundary water resources with its riparian neighbors separately and on a bilateral format, even if the river crosses the border of more than two states. Consequently, negotiation process over Ertis River has been held on a bilateral level despite the fact that the river concern three countries at once – China, the Russian Federation and Kazakhstan. Water level in the Ertis River in 2023 was one of the lowest in the last several generations. Although drought has been identified as a contributing factor, Kazakh experts have accused China in exacerbating the problem by diverting excessive amounts of water from the Ertis basin.

Accordingly, the intergovernmental Kazakh-Russian basin agreement regulates water use of the Ertis River between Kazakhstan and Russia. Since 2009 Kazakhstan has managed to take water issue to a new level in order to sign a long-waiting Agreement on water allocation and protection of transboundary rivers. Currently, work on the approval of a draft agreement on water allocation is being carried out with variable results. However, reaching a satisfactory agreement on the use of transboundary rivers with China will not be easy, as China used to delay the process of adopting the agreement and continues to divert the river's flow in favor of its national interests.

Agreement between Kazakhstan and China on construction of a hydroelectric complex on the transboundary Khorgos River was the most significant result for the entire work of the commission. According to the Agreement, which can serve as a model for similar mechanisms on other waterways, automatized water sharing allows the use of water resources in equal volumes for both sides.

The study demonstrates the costs of inaction and benefits of cooperation on water management among countries in the region. The risks and costs of insufficient water cooperation are significant, and the extent and quality of water cooperation will have a profound impact on the future development and political stability of the region.

Risks of inefficient water collaboration in Central Asia are significant. At the same time, in order to promote cooperation in the field of transboundary water management, Central Asian states should outline partnership mechanisms at various levels that can be strengthened. In addition, intensification of political and water dialogue is necessary. There are practically no regions in the world where water diplomacy does not play an important role, including for ensuring security. In addition, fundamental principles of international water law, such as (1) principle of equitable and reasonable water use, (2) principle of “no significant harm” and (3) principle of cooperation are prerequisite in signing agreement on water sharing between riparian states. Via the exchange of information and consultations, as well as creation of joint bodies riparian states promote cooperation over transboundary water resources (Janusz-Pawletta B., Gubaidullina M., 2015). Currently, countries continue to develop legislative support for all reforms in a water sector. Common methodology and cooperation tools are required to improve the legislative framework to improve and strengthen transboundary water cooperation.

Conclusion

Since transboundary rivers cross the national borders of different states, issues related to them acquire an international and political character (Zeitoun & Warner, 2005). Upstream are given more extensive rights in the field of water use than downstream riparian, whose interests are infringed as a result of dominant control over transboundary rivers.

China's hydro-policy on the transboundary Ile and Ertis rivers, where China is a hydro-hegemon, clearly demonstrates how international water law underestimates the role of power in relations between delta countries (Zeitoun & Warner, 2005). China, being an upstream country has established unilateral control over transboundary rivers in its favor. In addition, Xinjiang intakes water resources from the transboundary Ile and Ertis Rivers in the framework of China's western development strategy to facilitate its economy sectors to the detriment of Kazakhstan. In fact, China voted against the 1997 UN Convention on the Non-Navigational Uses of International Watercourses. As a result, China's water policy regarding transboundary rivers is becoming a source of tension between countries, creating the preconditions for conflict potential.

The issue associated with water depletion and pollution is of strategic importance as, out of the

eight water basins of the republic of Kazakhstan seven are transboundary, part of their catchment area is located outside the country, (Medeu A.R., Malkovsky I.M., Toleubaeva L.S., 2012). Problems of regulating interstate water relations are of strategic importance for Kazakhstan. Inconsistency in cooperation over transboundary water resources with neighboring states, like China, Russia, Kyrgyzstan, Uzbekistan is one of the main threats to the water security of the Republic of Kazakhstan

The issue of transboundary cooperation between China and Kazakhstan in the Ile and Ertis river basins is a main priority area of Kazakhstan's water policy. For further cooperation it is recommended:

1. Accelerate a signing of fundamental documents on legal issues of water allocation and protection of transboundary rivers based on international law.

2. It seems appropriate to bring a consideration of the problem of transboundary rivers to the level

of the SCO and trilateral negotiations (Russia, Kazakhstan, China).

3. It is necessary to continue a construction of joint waterworks on transboundary rivers, which will prevent massive water intake from the Chinese side.

4. Modernization of water management infrastructure, introduction of advanced water-saving technologies and digitalization of water metering and distribution in transboundary rivers of the Republic of Kazakhstan.

5. The Lake Balkhash as an important geographical in accordance with the Helsinki Rules of 1997 and the principles proclaimed there should be declared as object of international law.

6. The "One Belt, One Road" program is beneficial to China, and within the framework of this program, Kazakhstan must put forward a requirement to resolve transboundary water allocation. As water issue over transboundary rivers is of strategic significance for Kazakhstan's security.

References

- Chellaney, B. (2011). The water hegemon. *Project Syndicate*. <http://www.project-syndicate.org/commentary/chellaney20/English>
- China Flood Control and Management (中国防洪与管理). (2005, August). <http://www.cws.net.cn>
- India Times. (2023). China building a dam in Tibet: Aims at acquiring hydro-hegemony. *The Times of India*. <https://timesofindia.indiatimes.com/blogs/ChanakyaCode/china-building-a-dam-in-tibet-aims-at-acquiring-hydro-hegemony/?source=app&frmapp=yes>
- Fan, M., Xu, J., Yaning, C., Li, D., & Tian, S. (2020). How to sustainably use water resources: A case study for decision support on the water utilization of Xinjiang, China. *Water*, 12, Article 3564.
- Hanas, P. (2014). Hydrogemony and water conflicts in South Asia. *Security issues*, 10(3), 95–112.
- Ho, S. (2017). China's transboundary river policies towards Kazakhstan: issue-linkages and incentives for cooperation, *Water International*, 42(2), 142-162
- Hu, Y. (2010). Foreign Investment in China's Water Infrastructure: A Strategy for National Security. *China Security*, 6(1), 39-48.
- Janusz-Pawletta, B., & Gubaidullina, M. (2015). Transboundary water management in Central Asia. *Cahiers d'Asie centrale*, 25, 195–215. <http://journals.openedition.org/asiacentrale/3180>
- United Nations Convention on the Law of Non-Navigational Uses of International Watercourses (1997).
- U.S. Department of State. (2011). *Investment climate statement – Kazakhstan* (Bureau of Economic, Energy and Business Affairs). Diplomacy in Action.
- Katz, D. (2011). Hydro-Political Hyperbole: Examining Incentives for Overemphasizing the Risks of Water Wars. *Global Environmental Politics*, 11(1), 12-35.
- Lee, S. (2006). China's water policy challenges (*Discussion Paper No. 13*). China Policy Institute, University of Nottingham.
- McCaffrey, S. C. (1995). The International Law Commission Adopts Draft Articles on International Watercourses. *The American Journal of International Law*, 89(2), 395–40
- Warner, J., Mirumachi, N., Farnum, R., Grandi, M., Menga, F., & Zeitoun, M. (2017). Transboundary 'hydro-hegemony': 10 years later. *Wiley Interdisciplinary Reviews: Water*, 4(6), 1–13.
- Waterbury, J. (1997). Between unilateralism and comprehensive accords: Modest steps towards cooperation in international river basins. *Water Resources Development*, 13(3), 279–289. <https://doi.org/10.1080/07900629748940>
- Zeitoun, M., & Warner, J. (2006). Hydro-hegemony: A framework for analysis of trans-boundary water conflicts. *Water Policy*, 8(5), 8.
- Зонн, И. С., Жильцов, С. С., Семенов, А. А., & Костяной, А. Г. (2018). Трансграничные реки Казахстана и Китая. *Вестник Московского университета имени С. Ю. Витте. Серия 1. Экономика и управление*, (4), 27.
- Медуе, А. Р., Мальковский, И. М., & Толубаева, Л. С. (2012). Водная безопасность Республики Казахстан: Проблемы и решения. *Вопросы географии и геоэкологии*, 4, 7–17.
- Сарсембеков, Т. Т., Нурушев, А. Н., Кожакоев, А. Е., & Оспанов, М. О. (2004). *Использование и охрана трансграничных рек в странах Центральной Азии*. Алматы: Из-во Атамур. 272.

References

- Chellaney, B. (2011). The water hegemon. *Project Syndicate*. <http://www.project-syndicate.org/commentary/chellaney20/English>
- China Flood Control and Management (中国防洪与管理). (2005, August). <http://www.cws.net.cn>
- India Times. (2023). China building a dam in Tibet: Aims at acquiring hydro-hegemony. *The Times of India*. <https://timesofindia.indiatimes.com/blogs/ChanakyaCode/china-building-a-dam-in-tibet-aims-at-acquiring-hydro-hegemony/?source=app&frmapp=yes>
- Fan, M., Xu, J., Yaning, C., Li, D., & Tian, S. (2020). How to sustainably use water resources: A case study for decision support on the water utilization of Xinjiang, China. *Water*, 12, Article 3564.
- Hanas, P. (2014). Hydrogemony and water conflicts in South Asia. *Security issues*, 10(3), 95–112.
- Ho, S. (2017). China's transboundary river policies towards Kazakhstan: issue-linkages and incentives for cooperation, *Water International*, 42(2), 142-162
- Hu, Y. (2010). Foreign Investment in China's Water Infrastructure: A Strategy for National Security. *China Security*, 6(1), 39-48.
- Janusz-Pawletta, B., & Gubaidullina, M. (2015). Transboundary water management in Central Asia. *Cahiers d'Asie centrale*, 25, 195–215. <http://journals.openedition.org/asiacentrale/3180>
- United Nations Convention on the Law of Non-Navigational Uses of International Watercourses (1997).
- U.S. Department of State. (2011). *Investment climate statement – Kazakhstan* (Bureau of Economic, Energy and Business Affairs). *Diplomacy in Action*.
- Katz, D. (2011). Hydro-Political Hyperbole: Examining Incentives for Overemphasizing the Risks of Water Wars. *Global Environmental Politics*, 11(1), 12-35.
- Lee, S. (2006). China's water policy challenges (*Discussion Paper No. 13*). China Policy Institute, University of Nottingham.
- McCaffrey, S. C. (1995). The International Law Commission Adopts Draft Articles on International Watercourses. *The American Journal of International Law*, 89(2), 395–40
- Warner, J., Mirumachi, N., Farnum, R., Grandi, M., Menga, F., & Zeitoun, M. (2017). Transboundary 'hydro-hegemony': 10 years later. *Wiley Interdisciplinary Reviews: Water*, 4(6), 1–13.
- Waterbury, J. (1997). Between unilateralism and comprehensive accords: Modest steps towards cooperation in international river basins. *Water Resources Development*, 13(3), 279–289. <https://doi.org/10.1080/07900629748940>
- Zeitoun, M., & Warner, J. (2006). Hydro-hegemony: A framework for analysis of trans-boundary water conflicts. *Water Policy*, 8(5), 8.
- Medeu, A.R., Malkovskiy I.M., Toleubayeva L.S. (2012). Vodnaya bezopasnost' Respubliki Kazakhstan: problem i resheniya. *Voprosi geografii i geoecologii*. 4, 7-17. (In Russian)
- Sarsembekov, T.T., Nurushev, A.N., Kozhakov, M.O. & Ospanov, M. O. (2004). *Ispol'zovanie i okhrana transgranichnih rek v Tsentral'noi Azii*. Almaty: Iz-vo Atamura. 272. (In Russian)
- Zonn, I.S., Zhiltsov, S.S., Semenov, A.A., & Kostyanoyi, A.G. (2018). Transgranichnye reki Kazakhstana i Kitaya. *Vestnik Moskovskogo universiteta imeni S.Yu. Vitte. Seriya 1. Ekonomika i upravlenie*, (4), 27. (In Russian)

Информация об авторах:

Medeu Айгерім (корреспондент автор) – докторант 2 курса, Казахский национальный университет им. Аль-Фараби (Казakhstan, г. Алматы, e-mail: aygerim.medeu@mail.ru)

Губайдуллина Мара Шаукатовна – доктор исторических наук, директор центра германских исследований, Казахский национальный университет им. Аль-Фараби (Казakhstan, г. Алматы, e-mail: maragu@mail.ru)

Information about the authors:

Medeu Aigerim (corresponding author) – 2nd year PhD student, Al-Farabi Kazakh National University (Kazakhstan, Almaty, e-mail: aygerim.medeu@mail.ru)

Gubaidullina Mara Shaukatovna – doctor of historical sciences, Director of the Center for German Studies, Al-Farabi Kazakh National University (Kazakhstan, Almaty, e-mail: maragu@mail.ru)

Авторлар туралы мәлімет:

Medeu Әйгерім (автор-корреспондент) – 2-курс докторанты, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан (Қазақстан, Алматы қ., e-mail: aygerim.medeu@mail.ru)

Губайдуллина Мара Шаукатовна – тарих ғылымдарының докторы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Германдық зерттеулер орталығының директоры (Қазақстан, Алматы қ., e-mail: maragu@mail.ru)

Previously sent May 4, 2024.

Accepted August 26, 2024.

A. Shapkin , **E. Varpahovskis** *National Research University Higher School of Economics, Moscow, Russian Federation
*e-mail: evarpahovskis@hse.ru**GRAPHIC ARTS (MANGA) AS A COMPONENT
OF JAPANESE CULTURAL DIPLOMACY DETERMINING RUSSIAN
AND KAZAKHSTANI CONSUMERS' BEHAVIORAL INTENTIONS
AND PERCEIVED COUNTRY IMAGE OF JAPAN**

Japanese graphic arts, particularly manga novels, have developed into a global cultural phenomenon, functioning both as a source of entertainment and as a means of influencing perceptions. The majority of research conducted in this field addresses the topic of manga through the lens of soft power and in the context of globalization discourse. This study, however, is focused on determining whether the consumption of Japanese cultural products contributes to the perceived image of Japan, as well as the intentions of people from Russia and Kazakhstan to either travel to Japan or to engage in learning the Japanese language. To estimate the results, the paper employs a computer-based survey to collect descriptive statistics from a sample of 535 individuals. To analyze the data, the authors employed descriptive statistics and a logistic regression model to ascertain the correlation between the respondents' perceptions of Japan, their consumption of manga, and their likelihood of intending to travel to Japan or to learn the Japanese language. The logistic model evaluation demonstrated that the intention to learn Japanese, the intention to visit Japan, and positive attitudes towards Japan are at least partly shaped by primary Japanese cultural awareness, the amount of money spent on manga-related attributes, and the volume of comics read. Furthermore, the intention to visit Japan is influenced by occupational level, while positive attitudes towards Japan are influenced by the reader's gender. The positive attitude was primarily based on the emotional dimension, as people on average rated the beauty of Japan higher than its political or economic competitiveness and its social values and norms.

Key words: consumption of Japanese graphic arts, manga, youth, Russia, Kazakhstan, country image, Japanese culture.

А. Шапкин, Э. Варпаховскис*

«Экономика жоғары мектебі» Ұлттық зерттеу университеті, Мәскеу қ., Ресей Федерациясы
*e-mail: evarpahovskis@hse.ru**Графикалық өнер (манга) ресейлік және қазақстандық тұтынушылардың
мінез-құлық әрекеттерін және Жапония бейнесін қабылдауды анықтайтын
жапон мәдени дипломатиясының құрамдас бөлігі ретінде**

Жапондық графикалық өнер – манга, негізінен, ойын-сауық көзі ретінде де, имиджді қабылдау құралы ретінде де әрекет ететін жаһандық мәдени құбылысқа айналды. Осы саладағы зерттеулердің басым көпшілігі манганы жұмсақ күш пен жаһандану дискурсы контекстінде қарастырады. Бұл зерттеу жапон мәдени өнімдерін тұтыну тұтынушыға Жапонияның имиджін қалыптастыруға, соның ішінде Қазақстан мен Ресей азаматтарының жапон мәдениетіне қызығушылық танытуына, жапон тілін үйренуіне, Жапонияға баруға ықпал ететіндігін/етпейтіндігін анықтауға бағытталады. Зерттеу жұмысын жүзеге асыру үшін 535 адамға онлайн түрде сауалнама жүргізілді. Деректерді сараптау үшін зерттеу авторлары респонденттердің Жапония имиджін қабылдауы, манганы қолдану/тұтынуы Жапонияға бару немесе жапон тілін үйрену ниеті арасындағы өзара байланысты орнату үшін сипаттамалық статистикалық және логистикалық регрессия талдауын қолданды.

Логистикалық модельді талдаудың қорытындысы бойынша жапон тілін үйрену ниеті, Жапонияға бару ниеті және Жапонияның позитивті имиджі туралы көзқарасы ең алдымен жапон мәдениеті туралы бұған дейінгі білетін ақпараттарына, мангаға қатысты өнімдерге жұмсалған қаржыға, оқылған манганың көлемін және оқудың жиілігінен алатын әсеріне байланысты қалыптасады. Сонымен қатар, Жапонияға бару ниеті жұмыспен қамту деңгейіне байланысты, ал, Жапонияға деген позитивті көзқарас оқырманның жынысына байланысты анықталады. Позитивті көзқарас негізінен эмоционалды аспектке негізделген, өйткені адамдар орташа есеппен

нияның сұлулығы мен эстетикалық сипаттамаларын оның саяси немесе экономикалық бәсекеге қабілеттілігі мен әлеуметтік нормалары мен құндылықтарынан жоғары бағалады.

Түйін сөздер: жапон өнерін тұтыну, Манга, жастар, Ресей, Қазақстан, Жапония бейнесі, Жапония мәдениеті.

А. Шапкин, Э. Варпаховскис*

Национальный исследовательский университет «Высшая школа экономики», г. Москва, Россия

*e-mail: evarpahovskis@hse.ru

Графическое искусство (манга) как компонент японской культурной дипломатии, определяющий поведенческие намерения российских и казахстанских потребителей и восприятие образа Японии

Японское графическое искусство, в частности манга, стало глобальным культурным феноменом, выступая как источником развлечения, так и средством влияния на восприятие. Большинство исследований в этой области рассматривает мангу через призму мягкой силы и в контексте дискурса глобализации. Однако данное исследование сосредоточено на определении того, способствует ли потребление японских культурных продуктов формированию образа Японии, а также намерениям людей из России и Казахстана либо посетить Японию, либо изучать японский язык. Оценка результатов в работе основана на онлайн опросе для сбора описательной статистики с выборкой из 535 человек. Для анализа данных авторы применили описательную статистику и логистическую регрессию, чтобы установить взаимосвязь между восприятием Японии респондентами, их потреблением манги и вероятностью намерений посетить Японию или изучать японский язык. Оценка логистической модели показала, что намерение изучать японский язык, намерение посетить Японию и положительное отношение к Японии в первую очередь формируются под воздействием первичной осведомленности о японской культуре, финансов, потраченных на связанные с мангой атрибуты, объема прочитанной манги и регулярности чтения. Кроме того, намерение посетить Японию зависит от уровня занятости, в то время как положительное отношение к Японии связано с полом читателя. Положительное отношение в основном основывалось на эмоциональном аспекте, поскольку в среднем люди оценивали красоту и эстетические характеристики Японии выше, чем ее политическую или экономическую конкурентоспособность и социальные нормы, и ценности.

Ключевые слова: потребление японского искусства, манга, молодежь, Россия, Казахстан, образ Японии, культура Японии.

Introduction

The contemporary tourist is more knowledgeable, mobile, and adventurous than their predecessors (Wang et al., 2014). This shift has implications for their future development and destination choices. The decision-making process is influenced by a number of factors, including a preference for international products (Kyriakaki et al., 2020). For example, Budi et al. (2022) emphasized the significant correlation between literature and travel, noting that locations featured in popular media, such as Marvel comics, gain prominence (Budi, 2022). Moreover, Phillips et al. (2013) discovered that perceptions of Korea's image and familiarity with its cuisine can stimulate interest in visiting South Korea. Consequently, even positive perceptions of foreign cuisines can impact travelers' destination preferences.

In the case of a paper related to Japanese graphic arts, it can be hypothesized that after reading a piece of Japanese graphic arts, specifically manga comic books, a consumer will be excited to explore famil-

iar venues and experience the essence of the country of origin.

Japanese manga novels, which are specifically Japanese-style comic books, have evolved into a global phenomenon over the last twenty years. They have touched not only the hearts of people from a variety of cultures and audiences in terms of age and ethnicity throughout the world, but also continued to grow and influence foreigners' interest in Japanese goods. The evolution of manga has been shaped by Japan's lengthy history, which has reflected the social, political, and economic conditions of the day.

The manga industry has experienced significant growth, evolving from local magazines to global comic books (Allison, 2000) that are being consumed both offline and online. In the present era, a flourishing global community of manga enthusiasts exists, unified by a common set of interests, including the consumption of the same titles¹, the accu-

¹ **Title** in regards to Japanese graphic arts refers to the unique name of anime or manga. For example, "Hunter x Hunter", "Naruto", "One Piece".

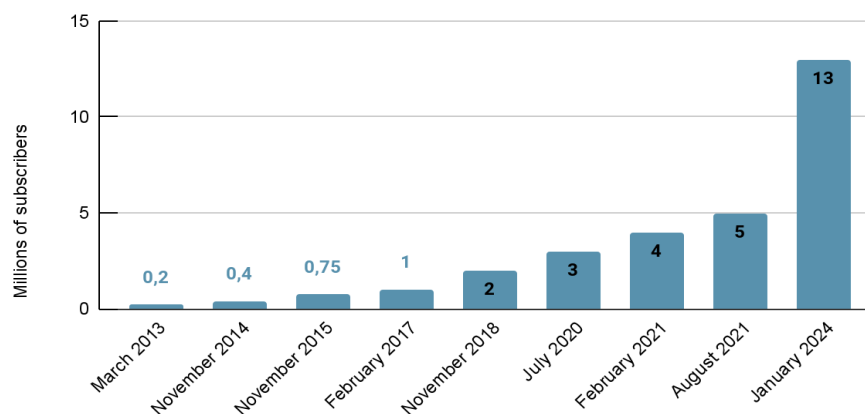
mulation of character trading cards, and even the practice of cosplay, wherein individuals assume the attire and persona of their favorite characters.

In 2022, the global manga market reached a value of USD 11.45 billion (Spherical Insights, 2023).

Crunchyroll, the leading international platform for manga subscriptions, has seen a significant growth in its reader base, with 13 million (Media Play News, 2024) paying subscribers in January 2024 compared to just 200 thousand in 2013 (Figure 1).

Number of Crunchyroll paying subscribers worldwide

(2012-2024, in millions)

Source: composed by authors based on data from Crunchyroll Media Play News (2023) | Statista

Figure 1 – Number of Crunchroll paying subscribers worldwide, 2012-2024

Some scholars argue that its specific visual style and technical quality attract readers worldwide (Kowner, 2008). Others blame the variety of topics (Mikhailova, 2008) including stories written to be the subject of attraction: basically optimistic views on life and human nature, heroic adventures, eternal struggles, romantic dreams of teenagers. Alternatively, the “qualities of empathy and deep diving psychology” can be considered as a factor (Melnikova, 2008) that has made it an especially popular form of entertainment worldwide.

In the observed countries, namely Russia and Kazakhstan, the Japanese manga industry has recently demonstrated a gradual increase in mass approval, particularly among teenagers and pre-adults. This is despite the pervasive belief that comics, regardless of whether they are American or Japanese, are perceived as “children’s literature” (Alaniz, 2010). During the early 1990s, as Russia began to embrace global culture, there was a notable fascination with Japanese anime and manga, as evidenced by Mikhailova and Torchinov (2008). A considerable number of young people, who had recently acquired a newfound sense of autonomy, became

fervent adherents of Japanese popular culture. Subsequently, the popularity of Japanese exports to Russia has increased steadily, resulting in the emergence of a dynamic youth subculture that draws inspiration from Japan. According to the statistics of SimilarWeb¹, in both Russia and Kazakhstan, the most readable manga-focused website is mangalib.me, sharing half (SimilarWeb Identity, 2024) of the market of online platforms for reading manga with more than 10 million visits per month in Russia, while in Kazakhstan, it shares 62% with almost 3 million readers per month. Acknowledging the trend of manga getting popular in Russia and Kazakhstan the authors suggest exploring the phenomenon in detail.

This paper has three principal objectives. The initial objective is to examine the principal factors that have contributed to the pervasive consumption of Japanese manga series in two post-Soviet states, namely Russia and Kazakhstan, during the 21st century. Secondly, through the use of descriptive statistics, the authors seek to identify the key char-

¹ SimilarWeb Identity provides web analytics, data mining, and business intelligence services to international corporations.

acteristics of manga consumption among Russian and Kazakhstani manga readers. Finally, the paper aims to quantify the extent to which these factors influence the intention to engage with Japan, either through learning the Japanese language or traveling to Japan, as well as to examine the relationship between manga consumption patterns and the perceived image of Japan.

In light of the aforementioned considerations, the research questions posed in this paper are as follows:

RQ 1. What factors contribute to the popularity of Japanese comic books (manga series) in Russia and in Kazakhstan in the 21st century?

RQ 2. What is the relationship between the consumption of Japanese graphic art, specifically manga, by enthusiasts based in Russia and Kazakhstan and their subsequent intention to engage further with Japan through language learning and travel?

RQ 3. To what extent does the consumption of Japanese graphic art, specifically manga, influence the formation of the image of Japan in the eyes of Russian and Kazakhstani readers?

The findings of this study have the potential to inform further research in both sociological and economic domains. A comprehensive analysis of the factors that significantly influenced the popularity and dissemination of Japanese graphic arts, at least in part, demonstrates how the products of Japan contribute to the distinctiveness of Japanese culture. In conclusion, this research offers at least partly novel perspectives on the economic, educational, and cultural value of manga. The analysis of the contributing factors can also be applied to the fields of marketing and cultural policy.

The research paper covers etymological meaning, historical development, current trends in the industry, and cultural discourse related to manga firstly. Secondly, it discusses previous scholarly contributions, outlines the concepts and theories shaping the study, and explains the research methodology and limitations. The paper delves into the observed cultural product development trends, followed by presenting the research findings in the respective sections with tables and graphs for analysis of potential patterns. Final part of the paper discusses results and new research avenues that the paper suggests.

Literature review

The subjects addressed in this paper have previously been the subject of investigation from a variety of perspectives. A substantial proportion of

the literature on the cultural exports of Japan views these exports as a means of exerting soft power. In general, previous studies on related matters can be classified into several interdisciplinary fields.

For example, Norris (2010) and Lam (2007) contend that the soft power of Japan is not contingent on popular culture, including anime and manga, video and computer games, fashion trends, and cuisine. The authors sought to determine whether Japan truly employs its popular culture as a tool of soft power. While Norris (2010) endeavors to quantify the evidence of Japan's appeal by examining factors such as the extent of cultural exports, the emergence of the otaku subculture, and the growth in the number of foreign Japanese language students, Lam (2007) primarily assesses whether the popularity of Japanese cultural products genuinely impacts the dynamics between Japan and other Asian and Western countries, taking into account the constraints and opportunities inherent in state's diplomacy.

Norris (2010) examined attitudes in South Korea and China in conjunction with Japan's historical militaristic tendencies, ultimately concluding that Japanese popular culture serves to reinforce Japan's image as a "Cool Japan" (McGray, 2002) rather than as a conduit for soft power. Lam (2007) offers a similar perspective, emphasizing the distinction between admiration for Japan's cultural image and the country's political entity. A review of the literature revealed a paucity of studies devoted to the role of manga in fostering interest in Japan.

The thesis by Dalil (2016) explores the phenomenon of Japanese animation and manga as a source of interest in Japanese culture. The author posits that manga and anime serve as a gateway to Japanese culture, rather than merely a source of entertainment (Dalil, 2016). The study employed a mixed-methods approach, integrating video diaries, observation, interviews, and thematic content analysis, to examine the popularity of manga and anime in Morocco. The research drew on the theoretical frameworks of cultural transnationalism (Iwabuchi, 2002) and cultural proximity (Straubhaar, 2014) to examine the global circulation of cultural products and the tendency of audiences to prefer media from their own or neighboring cultures.

Dalil's (2016) thesis examined the portrayal of Japanese culture in animation. In order to situate the subsequent examination of manga in a broader cultural context, it is first necessary to consider its origins in the Edo period, which lasted from 1603 to 1868. The author posits that over time, the content of scrolls evolved from mere humor to encompass a range of subjects, including demons, ghosts, and

highly imaginative forms of pornography (Dalil, 2016).

A mounting corpus of studies seeks to ascertain the influence of country image variables, particularly past travel experience, attitude toward revisiting, subjective norms, tourist motivation, and travel constraints, on the intention to visit Japan (for example, a study on intention to revisit Japan among Indonesian nationals by Josephine et al., 2023). The principal objective of the analysis by Josephine and colleagues was to ascertain the interrelationships between the aforementioned variables. The authors employed a questionnaire for the collection of data and utilized Structural Equation Modeling (SEM) (Bollen, 1989) for its analysis.

Josephine et al. (2023) illustrate the correlation between specific factors that exert a considerable influence on individuals' attitudes toward revisiting Japan. Such factors include travel constraints, past travel experience, and tourist motivation. In contrast, the intention to revisit is found to be significantly influenced by past travel experience and subjective norms. This indicates that the decision of Indonesians to revisit Japan is significantly shaped by their prior experiences in the country and the opinions or recommendations of their immediate social circle, who play a pivotal role in influencing their intention to visit Japan again (Josephine et al., 2023).

Another significant block of literature is attempts to concentrate on manga. To illustrate, Robin E. Brenner's (2007) publication presents a conceptual framework for understanding manga and anime as significant global phenomena. She examines the appeal of these art forms while addressing stereotypes surrounding them, such as perceptions of adult content and harmful values, which are often held by older generations. While adults may find the unfamiliar stories and customs confusing (Brenner, 2007), younger readers are drawn to manga for its freshness and sophistication, appreciating its complexity beyond their parents' comprehension (Brenner, 2007).

In terms of target audience, Brenner (2007) notes that Japanese comic books are enjoyed by people of all ages, from children to adults. This can be attributed to the narrative style of manga, which is more complex than the typical Western comic book. The myth that comics are too juvenile for adults is not applicable to Japanese manga, as there are works within the genre that exhibit complexity beyond the grasp of children. She highlights the intricate plots, multi-level characters, and expertly drawn visuals in manga that transcend traditional narratives.

“Berserk”¹ (*jap.* ベルセルク) by Miura Kentaro perfectly fits in Brenner's statements.

Mangakas² provide international audiences with a diverse array of genres, including drama, horror, fantasy, and adult themes, thereby appealing to a broad spectrum of demographic preferences. A noteworthy illustration of this phenomenon is “Vinland Saga” by Makoto Yukimura. While the narrative is centered on Vikings, it delves into more profound themes such as friendship, betrayal, and the pursuit of peace after conflict. This work challenges conventional stereotypes associated with Norse warriors (Danesin, 2017).

The popularity of manga abroad can at least partly be associated with the increase of professional and fan translations into English by enthusiasts. The rise of interest in manga in Russia and Kazakhstan can also be partly linked to the contribution of volunteer translators in Russian (Magera, 2018) and to a lesser extent in Kazakh, as the translation of manga into Kazakh is a relatively new trend, and initially manga readers were exposed to translations of manga to Russian (Ninomiya, 2020).

The final factor contributing to the widespread acceptance of manga is the existence of global, strongly connected fan communities (Brenner, 2007). Such communities are full of passionate enthusiasts of both manga and anime, and are commonly referred to as “fandoms” (Alt, 2008). The genesis of this phenomenon can be traced back to the 1970s, when the science fiction anime series “Space Battleship Yamato” (Japanese title: 宇宙戦艦ヤマト, also known as CosmoShip Yamato and Star Blazers) was banned from Japanese television. This prompted fans to unite and advocate for its reinstatement (Starblazers, 2008). Currently, the anime and manga fandom operates on a global scale through conventions held worldwide (Guo & Zeng, 2020). These events provide a platform for otaku members to engage in cosplay, discussions, compe-

¹ “Berserk” (*jap.* ベルセルク) by Miura Kentaro narrates the story focuses on the protagonist Guts, a lone swordsman driven by a revenge on the antagonist of Griffith, the commander of a mercenary band known as the “Band of the Hawk”. Griffith's betrayal of Guts and his sacrifice of comrades to attain limitless demonic power form the core conflict of the story. As this manga is set in a dark fantasy realm inspired by medieval Europe, it delves into intense physical and psychological violence, eroticism, moral and religious beliefs, and brutality of warfare between the kingdoms.

² **Mangaka** (*jap.* 漫画家): the Japanese word for a comic artist or cartoonist. This term may be used to describe any number of artists who work to create a comic book, from those who oversee every element of the production to those who merely contribute a portion.

titions, and interactions with fellow enthusiasts from around the world.

From geographical perspective it appears that extensive amounts of studies devoted to the Japanese graphic arts tend to be discussed within a context of “soft power” of Japan and focused on mostly the North America and Europe (e.g., Ma, 2023; Bouissou, 2013; Iwabuchi, 2018), leaving other countries like Russia and other post-Soviet states relatively aside (e.g., Mikhailova, & Torchinov, 2008; Pashchenko, & Kyrlyova, 2020).

To address the above mentioned gap the authors aim at exploring Russian and Kazakhstani manga readership trends and inquire whether existing features contribute to manga readers’ perception of Japan and their intentions to learn Japanese language and visit Japan.

One of the major factors that may explain a will to transform reading experience to learning language and traveling is the unique Japanese culture deeply rooted in manga (Norris, 2009). Fans often have a strong interest in experiencing the country that inspired their favorite stories or authors. By traveling to Japan, they can immerse themselves in the distinctive cultural elements depicted in manga, such as traditional festivals, historical landmarks, and local customs. Hence the authors interpret the independent variable as the amount of manga consumed.

Secondly, numbers of manga enthusiasts partake in a phenomenon referred to as an “otaku pilgrimage” (Okamoto, 2014) where they engage in visiting actual locations depicted in their preferred stories. These locations could be distinct neighborhoods, notable landmarks, or even entire urban areas. By walking in the footsteps of beloved characters, fans are able to relive memorable scenes and feel a closer connection to the narratives that resonate with them. Thus the hypotheses suggest that greater consumption of Japanese culture, illustrated in this study in the amount of consumed manga by readers from Russia and Kazakhstan would impact their motivations, hence manga consumers will be more likely to express intention get closer to the cultural origins of favorite stories via traveling to Japan (H1) or learning the Japanese language (H2). The assumption about the impact on the language learning motivations is inspired by the work of Armour and Iida (2013), who explored the relationship between manga and anime consumption by Australians and the intention to join formal Japanese language education. Unlike Armour and Iida, in the given study the authors do not distinguish between formal and informal Japanese language education.

The third hypothesis was inspired by statements made by Otmazgin (2012) suggesting that despite Japanese governments’ efforts to spread the positive and updated image of Japan the outcomes are debatable. Hence, in the hypothesis (H3) the authors would like to inquire whether the amount of consumption of Japanese cultural products has any relationship with how Japan is perceived by Russia- and Kazakhstan-based manga readers.

Among above mentioned factors other factors and demographic features are tested as well. Nevertheless, the primary set of hypotheses is the following:

H1. Higher levels of Japanese manga consumption correlate with a greater intention to study Japanese language by Russians and Kazakhstanis.

H2. Higher levels of Japanese manga consumption correlate with a greater intention to visit Japan by Russians and Kazakhstanis.

H3. Higher levels of Japanese manga consumption correlate with a more positive perception of Japan by Russians and Kazakhstanis.

Theoretical and conceptual framework

In order to fulfill the objectives of the study, the authors apply the following concepts: the push and pull factors theory (Ravenstein, 1885) to determine which drivers motivate people to visit Japan; the nation branding concept (Anholt, 2008; Kaneva, 2011) and the ‘Cool Japan’ concept (McGray, 2002) to explain the reasons for the perceived image of Japan.

In addition, authors operate with a term “cultural awareness level” that is defined as the sensitivity to unfamiliar differences or similarities between one’s native and foreign cultures (Raines, 2023). It entails “enhancing people’s comprehension of the impact of our culture (or a foreign one)” (Raines, 2023) has on our conduct in the corporate setting, dietary habits, and communication with others.

With regard to cultural products originating from Japan, the term “awareness level of Japanese culture” denotes the extent of an individual’s knowledge, comprehension, and familiarity with diverse aspects of Japanese culture. This encompasses a comprehensive understanding of traditional practices, customs, history, art, cuisine, language, popular culture, and social norms in Japan (Lugina et al., 2019). A higher level of awareness is indicative of a more profound tolerance and appreciation for Japanese culture, whereas a lower level may be indicative of limited exposure.

In this paper, the term “Japanese graphic arts” or “graphic novels” refers to manga novels, which

are painted digitally or by hand by artists known as mangakas (Cohn, 2010). As it has become a universal phenomenon, it is currently a nascent form of art that has been evolving over decades and distinguished from Western-styled comic books (Steen, 2016). This storytelling form, through its imaginary dialogues and pictures, allows readers and viewers to imbue the scenes with meaning based on their own passions and life experiences.

The Japanese word “manga” (*kanji*: 漫画; *hiragana*¹ まんが) refers to comics and cartoonings. Outside Japan, this term refers to the comics originally published in Japan by the Japanese mangakas. Usually, manga stories are issued within several chapters in by-number-ordered books for readers to collect all of the episodes of a story. It is published as a black-and-white comic book, read from top to bottom and from right to left, but, commonly, readers can find chapters’ introductions and, sometimes, several pages to be in color at the end of a book. Its current form emerged shortly after World War II, making it a particularly young kind of graphic art. Developed from ancient genre of woodblock paintings called Ukiyo-e (*kanji*: 浮世絵) – originated in Edo period (between 1603 and 1868) – and then mixed with the western drawing styles during globalization.

Methodological framework

In the present study, the authors employed two principal methods to achieve the above-mentioned research aims: descriptive statistics analysis and logistic regression. The latter is a model for binary classification tasks, wherein the outcome variable is categorical and comprises two classes (Lerche, 2012). The authors utilized logistic regression as a quantitative method for assessing the correlation between graphic arts consumption and the independent variables of intentions to travel and to learn the Japanese language, as well as country image perception. The results of this model were instrumental in elucidating the influence of predictors on the probability of the outcome (Greene, 2003).

The results of the independent variables’ impact on the dependent variables were interpreted and average marginal effects (AME) were subsequently

estimated. The average marginal effect (AME) represents the average change in the probability of the outcome variable for a one-unit change in the independent variable, with all other variables held constant (Norton et al., 2019).

To ascertain the extent to which respondents were drawn to Japan as a country, the authors partly employed a 4D model of the country image (Buhmann, 2016; Ayhan & Gouda, 2021). The original model illustrates the influence of four primary dimensions (functional, aesthetic, normative, and emotional) on decision-making behavior. The model has been demonstrated to be reliable and efficient in studies of South Korea country image (e.g., Varpahovskis & Ayhan, 2020) and of German and Swiss country images (Ingenhoff et al., 2018). In order to evaluate the factors that contribute to the attitudes of manga consumers towards Japan, the adjusted version of the questionnaire was employed in the course of this study.

Data Collection

This study collected data through a self-administrated computer-based questionnaire with 38 close-ended questions in Russian and Kazakh languages for representatives reading manga on the regular basis. An online survey was conducted using GoogleForms. A pilot survey was conducted on April 2, 2024. Responses from the primary group helped to improve the validity of the survey. On April 5, 2024, a revised questionnaire was distributed to the administration of targeted communities on social media (mainly in VK.com and telegram). On April 10, 2024, the survey started and was open until May 3. All the participants took part in the survey voluntarily.

The questionnaire was distributed mostly via group chats, communities, and channels posting anime- and/or manga-related content, like language learning techniques, fanarts, manga explanations, merchandise selling, and those focused on oriental studies. Most of them (6) were found in the Russian segment, while only one was found in the Kazakh one. A summary of groups through which the survey was distributed is presented in Table 1.

The survey questions regarding the factors of attraction to Japanese graphic arts are based on the results of interviews conducted by Dalil (2016). She points out seven major aspects of Japanese culture mentioned by the enthusiasts who read manga on a regular basis, including history, traditions, attire, eating habits, Japanese behavior, martial arts, and traditional festivals. The current study took these major categories with the additional details.

¹ **Hiragana** is one out of three phonetic lettering systems in Japanese language used for originally Japanese words. Hiragana, as well as Katakana, can be seen as a set of Japanese syllabic symbols. These are phonetic letters representing one of the 46 unique syllables without representing specific connotes as kanji do.

Table 1 – Survey distributors' profiles

Community name	Social media	Number of subscribers
Nihongooyopta	Telegram	10,3 thousand
Rabashi	Telegram	9 thousand
Манга на японском языке 日本語の漫画	VK	4 thousand
Японский клуб ИСАА МГУ	VK	2,9 thousand
Каз клуб НИУ ВШЭ	Telegram	416
Экономика и политика в Азии '20	VK	104
Экономика и политика в Азии '21	VK	61

Source: composed by authors

Sample

As this research aimed to examine only manga audiences from Russia and Kazakhstan, the re-

sponses of participants of other foreign states were excluded from the analysis. Overall, 682 responses were received of which 535 were complete and useful for further analysis.

Table 2 – Summary of respondents' profile

Country	Number of cases for analysis	Gender
Russia	478	Males: 222
		Females: 256
Kazakhstan	57	Males: 32
		Females: 25

Source: composed by authors

Limitations

Firstly, this study focused primarily on the two post-Soviet states, Russia and Kazakhstan. Future studies into the field should focus on different post-Soviet countries, for example, Belarus, Ukraine to broaden insights on Japanese cultural impact in the post-Soviet region.

Second, it was found that although there are plenty of works discussing the current issue in terms of Russia, however, the research regarding the influence of Japanese manga on the Kazakhstani youth is not covered. Lack of the communities related to Japanese graphic arts in Kazakhstan have limited the opportunities for the research analysis. Limited data also hinders correlation analysis, urging more specific research in Kazakhstan in future.

Lastly, this research has collected the responses regarding manga series, while Japanese graphic arts also includes animation (anime) as it is also a crucial part of Japanese cultural export. Therefore, ad-

ditional analysis of the Russian and the Kazakhstani audiences who consume anime on a regular basis is needed.

Initial goal of this study aimed to deliver a full-scale comparison of Russia-based and Kazakhstan-based Japanese graphical arts consumers but the amount of verified respondents turned out to be less than expected and some statistical operations appeared to be impossible because of too few cases. For further studies the authors suggest using some advanced techniques to collect responses from Kazakh-speaking manga consumers.

Research results

The results examination starts with descriptive statistics analysis, based on the survey composed by authors. The analysis was estimated on responses of individuals who participated in the survey (N=535). The study delivers research results for a joint sample of Russia-based and Kazakhstan-based manga con-

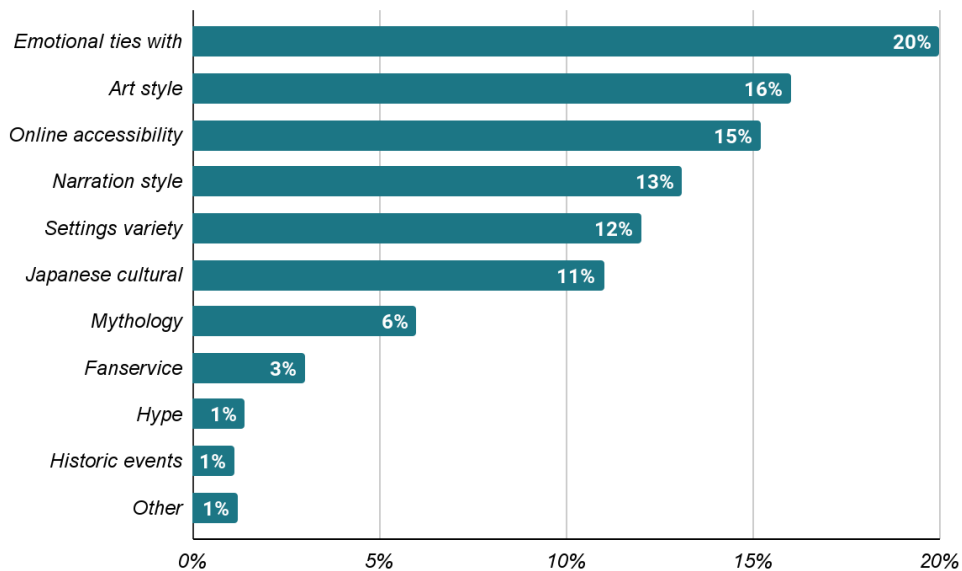
sumers. Preliminary studies demonstrated minimal differences between groups. The respondents were offered to take a survey in Russian and Kazakh languages, and only one person completed the survey in Kazakh. The remaining 534 responses were submitted in Russian. This fact hints that both studied groups tend to consume manga either in Russian language or from Russian-language based online communities. Moreover this fact suggests that the majority of Kazakhstani manga readers under investigation in this project felt comfortable with the Russian language as a means of communication in the text context of filling out the questionnaire. Besides a limited amount of responses from Kazakhstan-based audiences, the factor that urged authors to treat respondents from Russia and Kazakhstan as a joint group is that Kazakhstan and Russia have in-

tensive migration flow. It became especially active in 2022 and 2023 especially (IOM, 2024), while our surveying technique did not allow pure identification of Kazakhstani and Russian manga-consumers.

Further the section is divided into two major blocks: descriptive statistics-based results and results obtained as an assessment of logistic regressions.

Descriptive statistics-based results

Absolute majority of respondents (from the whole sample 535) highlighted that they started reading manga at the age of 14-16 – 80,7%. The manga followers also highlighted Telegram and VK as the two most popular social media for studying the patterns of Japanese language and culture.

Source: composed by authors

Note: 535 responses

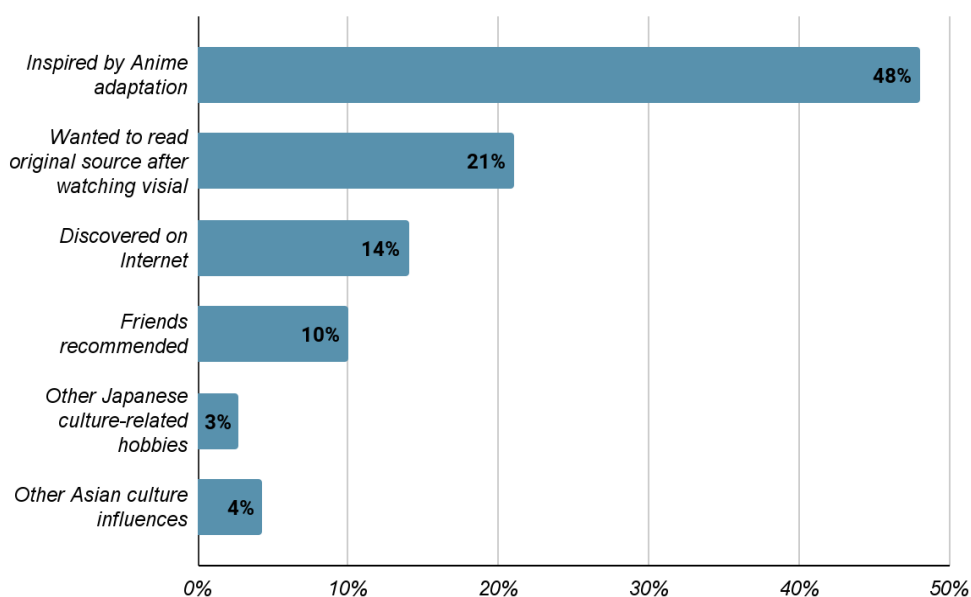
Figure 2 – Factors driving Japanese graphic arts consumption

Descriptive statistics suggest that factors driving Japanese manga consumption as reported by respondents themselves include emotional ties with characters (20%), artstyle (16%), accessibility via online platforms (15,2%), narration style (13,1%), and variety of settings (12%). Moderate factors include cultural elements incorporated in artworks (cuisine, landscapes, attire) (11%) and mythology (6%). The least influential factors include interest in

historic events (1,1%), hype (1,4%), and fanservice¹ (3%). (Figure 2).

Availability of manga on online platforms is seen by 84,5% of respondents as a crucial factor in sustaining their interest in manga consumption.

¹ Fanservice in Japanese artworks is mostly represented by erotic content, usually demonstrated by female characters, and is not contributing to the story development but for attracting the audience.

Source: composed by authors
Note: 535 respondents

Figure 3 – The primary motives contributed to manga reading

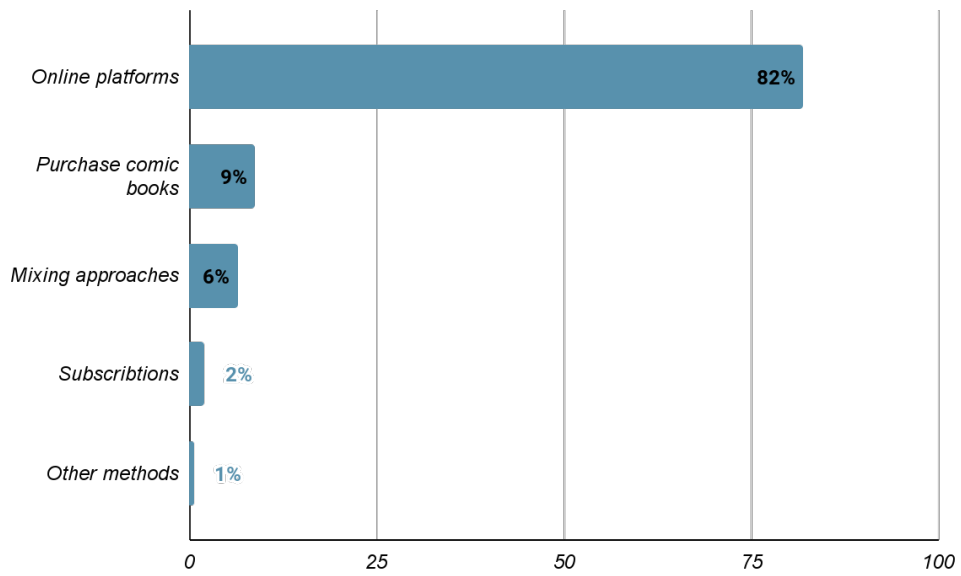
The respondents indicated major driving motivations to read manga were the following: 48% were inspired by anime adaptations, 25% chose to delve into the original source material after watching the anime, and 14% were driven by content discovered on the Internet. Only 10% cited friends as their primary source, and merely 3% expressed interest in cultural elements from other countries, like Chinese manhua. (Figure 3).

Additionally, 48% of manga followers have read less than 90 titles, on the average reading at least five volumes per month. Almost 34% already consumed 100-200 titles, reading on the average 10-30 volumes per month. A bit less than 15% have read 300-400 titles, on the average reading 40-60 volumes per month. The least proportion of 3% goes to readers who have read 400 and more original manga titles.

Among the respondents, 82% prefer to read manga online, while almost 9% buy it in bookstores. The rest of 6% mix these consumption methods. Just 2% have subscriptions to platforms such as Crunchyroll and merely 1% prefer other ways of manga consumption. (Figure 4).

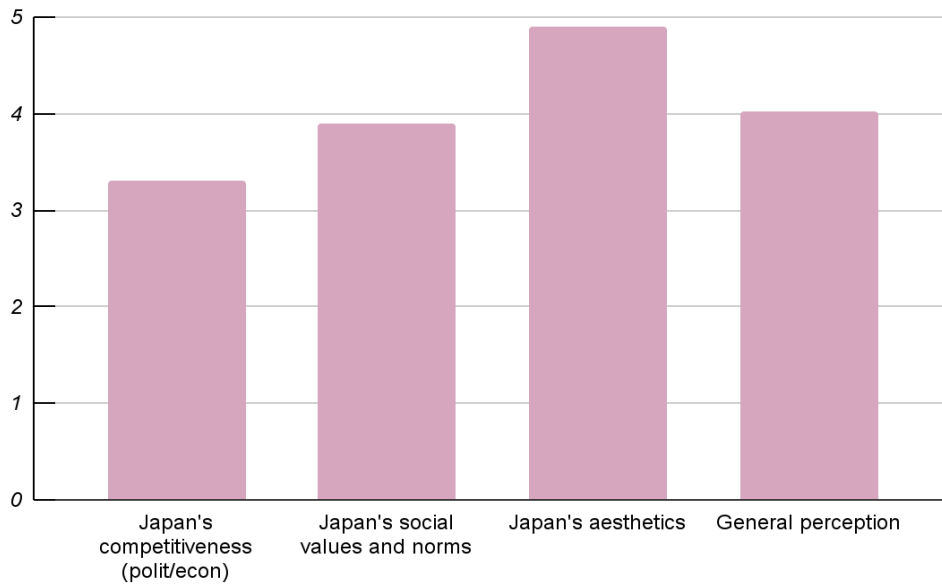
Analysis of perceptions towards Japan, based on the adjusted 4D model of country image¹, demonstrated that Japan is mostly viewed as a state with an attractive cultural uniqueness and beauty, reaching the highest average of 4,9 (out of 5). Japan's integrity accounted for 3,9 on average. Less agreement is demonstrated by the respondents about Japan's political and economic competitiveness. (Figure 5).

¹ Buhmann, Alexander. "Measuring Country Image. Theory, Method, and Effects." ResearchGate, January 1, 2016. https://www.researchgate.net/publication/306280000_Measuring_Country_Image_Theory_Method_and_Effects

Source: composed by authors

Figure 4 – Preferences in graphic arts consumption ways

Source: composed by authors

Note: 535 respondents

Figure 5 – Perception of Japan's country image based on 4D model

Logistic regression results

The authors used logistic regression to analyze how manga consumption-related behavioral patterns and demographic indicators impact individuals' likelihood of visiting Japan, learning Japanese, and having a positive image of Japan. Six factors appeared statistically significant (fan_cost_perc_cat – percentage of income respondents spend per month on purchasing manga-related products (merchandise included); lang – initial level of self-reported Japanese language proficiency; culture_inf – how respondents rate their knowledge of Japanese culture on a scale 1 to 5 Likert scale; exp_before_manga – experience in learning the Japanese language or culture before reading manga; age_regular_m_cat – age when a respondent began manga reading on a regular basis; vol_month – amount of volumes of manga consumed per month) for determining the likelihood of learning Japanese intentions among respondents reading manga at a significance level of 10%.

The calculations demonstrated that the intention to visit Japan is driven by four factors: occupation level (whether the respondent holds a status of a full-time employed professional, a student, combining work and studying duties or is currently unemployed and not enrolled in education programs at the moment of taking research); expenditures on manga-related products; self-perceived awareness and knowledge level about Japanese culture; the amount of consumption of manga volumes per month). Hence increase in occupation level towards full-time employment, amount of expenditures on manga, self-perceived level of knowledge about Japanese culture and amount of monthly consumed manga corresponds with increase in reported intention to visit Japan (Table 4).

The attitude towards Japan is also determined by four statistically significant factors (gender with females tend to perceive Japan more positively; amount of expenditures on manga, self-perceived level of knowledge about Japanese culture and amount of monthly consumed manga) among tested ones (Table 4).

Table 4 – Logistic Regression Assessment Results 1

	(1)	(2)	(3)
VARIABLES	int_to_lang_m	int_to_visit_m	image_pos_m
age	-0.0307 (0.0355)	0.00473 (0.0345)	-0.00314 (0.0323)
1.gender	-0.282 (0.226)	0.205 (0.225)	0.499** (0.216)
educ	0.199 (0.153)	0.0804 (0.150)	0.0777 (0.142)
occupation	0.0826 (0.138)	0.274** (0.135)	0.165 (0.128)
income_cat_rub	-0.0225 (0.0898)	-0.124 (0.0884)	-0.0815 (0.0839)
income_cat_tg	-10.47 (453.4)	-12.08 (378.7)	-13.18 (823.4)
fan_cost_perc_cat	0.138* (0.0808)	0.217** (0.0905)	0.122* (0.0783)
lang	0.332** (0.135)	-0.160 (0.135)	-0.0836 (0.128)
culture_inf	0.357** (0.167)	0.485*** (0.168)	0.389** (0.158)
prefer_manga	0.0875 (0.155)	-0.00596 (0.148)	0.0114 (0.143)

Continuation of the table

	(1)	(2)	(3)
exp_before_manga	0.449*	0.118	-0.233
	(0.249)	(0.255)	(0.242)
fst_manga_age	0.00574	0.000393	0.00415
	(0.0106)	(0.00867)	(0.0102)
age_regular_m_cat	0.345*	0.234	0.0562
	(0.183)	(0.197)	(0.175)
hours_day_cat	0.225	-0.0808	-0.107
	(0.141)	(0.141)	(0.137)
vol_month	0.139*	0.150*	0.200***
	(0.0748)	(0.0802)	(0.0755)
all_manga_cnt_cat	-0.0217	-0.0761	-0.0466
	(0.0609)	(0.0580)	(0.0557)
Constant	-3.262***	-1.988**	-1.807**
	(0.908)	(0.911)	(0.835)
Observations	535	535	535

Standard errors in parentheses
 *** p<0.01, ** p<0.05, * p<0.1

Discussion & Conclusion

The study attempted to deliver a description about manga consuming patterns and demographic features of manga consumers from Russian and Kazakhstan, and attempted to figure out determining factors for intentions to study Japanese language and to visit Japan, as well as tried to inquire about factors determining country image perception by manga readers.

The examined data indicated that the most significant factors positively contributing to all the three dependent variables (here the authors treated as dependent variables intention to visit Japan, intention to study Japanese and self-reported perceived country image of Japan) are general cultural awareness level, amount of finances spent on manga novels, and amount of volumes read per month. Even if a person has superficial knowledge of Japanese culture, this still has a positive impact on both the desire to travel to Japan and learn the language, and also associates with a positive attitude towards the image of Japan, at least on an emotional level.

According to a study's descriptive statistics, online platforms are by far the most popular way to explore Japanese comics. However, the authors did not look into the platforms' accessibility and rise in

numbers of manga read by followers, hence further studies can address this issue.

The intentions to study Japanese are influenced by existing language and cultural awareness, finances spent, age of initial exposure, manga volumes per month consumed, and frequency of manga reading. It is noticed that not only the number of artworks consumed positively contributes to the desire of learning Japanese, but also its estimated consistency. If a person does not read manga regularly, interest in Japanese language education is going to fade away. Therefore, hypothesis 1 (H.1) is confirmed as there is a correlation between consumption of Japanese manga and intentions to learn Japanese. However, the influence of regularity has to be investigated further.

The intentions to travel to Japan are mostly influenced by a person's occupation, cultural awareness, money spent, and volumes read per month. As the logit showed, the higher levels of manga comics consumed by a person from both states, the more a person wants to visit Japan, confirming hypothesis 2 (H.2).

The results of the logistics model also clarified the impact of manga consumption on positive perception of Japan. Respondents who share higher Japanese culture awareness and manga pieces read have an increasing likelihood of a positive percep-

tion of Japan. Additionally, spending money on graphic arts fans may serve as proxies for those who are tolerant of Japan and its products as readers are already consuming its exports.

Although the studied community of manga enthusiasts do not express strong positive attitudes towards Japan's integrity and competitiveness, they do express a clear positive attitude towards Japan as a culturally rich and aesthetic place. This leads to the conclusion that the attraction to Japan and its cultural exports is based mainly on the emotional component. This emotional linking to Japan as a motivator to read manga should be explored in further studies. The calculations demonstrated the correlation between increase in manga consumption amounts and positive perception of Japan confirming the hypothesis 3 (H.3).

The design of the study did not allow authors to trace statistically differences between manga consumers from Russia and Kazakhstan mainly due to the limited amount of responses among Kazakhstan-base manga consumers, hence further studies may attempt revealing manga consumption patterns as well as determinants of manga consumption of intentions to visit Japan, study Japanese language, and attitude towards Japan.

Broadness of the study and exploratory nature of some parts of it, with the limited amount to write, left authors with some assumptions that could not be tested, however, they deserve to be explored. Our study suggested the model where the country image appeared as a dependent variable, however, as it was highlighted by multiple studies before, the country image itself may appear as determining factor of consumers' intentions (e.g., Cho, Lee & Rha, 2017; Varpahovskis & Ayhan, 2020; Buhmann, 2016), hence for further studies the authors suggest to have at least two tests that would explore the role of perceived country image as an independent variable and as intervening variable in relation to such intentional like visiting Japan and studying Japanese language.

Future research into the field of Japanese graphic arts consumption should delve deeper into this subculture in Kazakhstan and Russia separately as current study lacks extensive literature on Japanese cultural exports in Central Asia. Additionally, investigating the motivations for travel to Japan and the impact of public diplomacy on cultural awareness is essential. Lastly, examining cultural awareness of Japan in other post-Soviet states can provide insights into regional perceptions of Japanese culture.

References

- Alaniz, J. (2010). *Komiks: Comic art in Russia*. University Press of Mississippi. <https://mississippi.universitypressscholarship.com/view/10.14325/mississippi/9781604733662.001.0001/upso-9781604733662>
- Allison, A. (2000). A challenge to Hollywood? Japanese character goods hit the US. *Japanese Studies*, 20(1), 67–88. <https://doi.org/10.1080/10371390050009075>
- Anholt, S. (2008). From nation branding to competitive identity—The role of brand management as a component of national policy. *Nation branding: concepts, issues, practice*, 22–23.
- Ayhan, K. J., & Gouda, M. (2021). Determinants of Global Korea Scholarship students' word-of-mouth about Korea. *Asia Pacific Education Review/Asia Pacific Education Review*, 22(1), 15–29. <https://doi.org/10.1007/s12564-020-09648-8>
- Armour, W. S., & Iida, S. (2016). Are Australian fans of anime and manga motivated to learn Japanese language?. *Asia Pacific Journal of Education*, 36(1), 31–47. <https://doi.org/10.1080/02188791.2014.922459>
- Bollen, K. A. (1989). *Structural Equations with Latent Variables*. <https://doi.org/10.1002/9781118619179>
- Bouissou, J. M. (2013). Popular culture as a tool for soft power: myth or reality?: manga in four European countries. In *Popular Culture and the State in East and Southeast Asia* (pp. 46–64). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203801536>
- Brenner, R. E. (2007). Understanding manga and anime. In *Greenwood Publishing Group Inc. eBooks*. <https://doi.org/10.5040/9798216029595>
- Buhmann, A. (2016). Measuring Country Image. Theory, Method, and effects. *ResearchGate*. https://www.researchgate.net/publication/306280000_Measuring_Country_Image_Theory_Method_and_Effects
- Cho, E., Lee, J. M., & Rha, J. Y. (2017). Effect of country image on product evaluation and purchase intention of Korean products: Evidence from Vietnam, Indonesia, and Malaysia. *Family and Environment Research*, 55(2), 153–166. <https://doi.org/10.6115/fer.2017.012>
- Cohn, N. (2010). Japanese Visual Language: The Structure of manga. In *manga: An Anthology of Global and Cultural Perspectives* (pp. 187–203). A&C Black. https://visuallanguagelab.com/P/japanese_vl.pdf
- Dalil, Z. (2016). Manga and Anime: a gateway to the Japanese culture. *Academia.edu*. https://www.academia.edu/29793501/manga_and_Anime_a_gateway_to_the_Japanese_culture
- Danesin, M. (2017). Beyond Time & Culture: The Revitalisation of Old Norse Literature and History in Yukimura Makoto's Vinland Saga. *Mutual Images*, 2, 185–217. <https://doi.org/10.32926/2017.2.dan.beyon>
- Greene W. H. (2003). Nonlinear, Semiparametric and Nonparametric Regression Models. In *Econometric Analysis*.

- Guo, C., & Zeng, C. (2020). Anime and manga fandom in the 21st century. In *Advances in marketing, customer relationship management, and e-services book series* (pp. 480–496). <https://doi.org/10.4018/978-1-7998-1048-3.ch023>
- Ingenhoff, D., Zhang, T., Buhmann, A., White, C., & Kioussis, S. (2018). Analyzing value drivers and effects of 4D country images on stakeholders' behavior across three different cultures. In *Bridging Disciplinary Perspectives of Country Image Reputation, Brand, and Identity* (pp. 267-296). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315271224>
- International Organization for Migration (IOM). (2024). DTM Kazakhstan – Quarterly Compilation Report 5 (October – December 2023). IOM, Kazakhstan.
- Iwabuchi, K. (2002). *Recentering Globalization: popular culture and Japanese transnationalism*. <https://www.degruyter.com/view/title/582392>
- Iwabuchi, K. (2018). Pop-culture diplomacy in Japan: Soft power, nation branding and the question of 'international cultural exchange'. In *Cultural Diplomacy: Beyond the National Interest?* (pp. 65-78). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315617985>
- Josephine, N., Utama, B. W., & Gunadi, W. (2023). Factors that Influencing Revisit Intention to Japan towards Japanese Culture Enthusiast. *European Journal of Business Management and Research*, 8(6), 155–165. <https://doi.org/10.24018/ejbm.2023.8.6.2126>
- Kaneva, N. (2011). *Nation Branding: Toward an agenda for critical research*. Kaneva | International Journal of Communication. <https://ijoc.org/index.php/ijoc/article/view/704/514>
- Kowner, R. (2008). Japan's 'Fifteen Minutes of Glory': Managing world Opinion during the War with Russia, 1904–1905. In *BRILL eBooks* (pp. 47–70). <https://doi.org/10.1163/ej.9781905246427.i-274.26>
- Kyriakaki, A., Stavrinoudis, T., & Daskalopoulou, G. (2020). Investigating the key factors influencing the international Tourists' Decision-Making on choosing a destination. In *Springer proceedings in business and economics* (pp. 335–352). https://doi.org/10.1007/978-3-030-36342-0_27
- Lam, P. E. (2007). Japan's quest for "Soft Power": attraction and limitation. *East Asia*, 24(4), 349–363. <https://doi.org/10.1007/s12140-007-9028-6>
- Lerche, L. (2012). *Quantitative Methods*. Elsevier.
- Lugina, N., Rudiana, D., Budiman, A., & Taufiq, A. R. (2019). The Role of Awareness in Creating Cultural Brand Through Identity (Case of Indonesian Batik). *International Journal of Business and Administrative Studies*, 5(3), 119. <https://doi.org/10.20469/ijbas.5.10002-3>
- Ma, S. (2023). The politics of curating Japonisme: International art exhibition and soft power in contemporary Japanese cultural diplomacy. *Journal of Japonisme*, 8(1), 31-66. <https://doi.org/10.1163/24054992-08010001>
- McGray, D. (2002). Japan's Gross National Cool. *Foreign Policy*, 130, 44–54. <https://doi.org/10.2307/3183487>
- Media Play News. (2024). Number of Crunchyroll paying subscribers worldwide from 2012 to 2024 (in millions) [Graph]. In Statista. Retrieved July 25, 2024, from <https://www.statista.com/statistics/594952/crunchyroll-users/>
- Melnikova, I. (2008). Constructing the screen image of an ideal partner. In *BRILL eBooks* (pp. 112–133). <https://doi.org/10.1163/ej.9781905246427.i-274.50>
- Mikhailova, Y. (2008). Japan's place in Russian and Soviet national identity: From Port Arthur to Khalkhin-Gol. In *BRILL eBooks* (pp. 71–90). <https://doi.org/10.1163/ej.9781905246427.i-274.32>
- Mikhailova, Y., & Torchinov, E. (2008). Images at an Impasse: Anime and manga in contemporary Russia. In *BRILL eBooks* (pp. 175–191). <https://doi.org/10.1163/ej.9781905246427.i-274.79>
- Magera Yu.A. (2018). Istoriya poyavleniya pervykh yaponskikh komiksov na russkom yazyke [The history of the first Russian language publications of Japanese comics], *Yaponskiye issledovaniya* [Japanese Studies in Russia], 2018, 4: 6–23. (In Russian). <https://doi.org/10.24411/2500-2872-2018-10025>
- Ninomiya, T. (2020). An analysis of manga translated from Japanese to Russian: based on descriptive translation studies. *Journal of Oriental Studies*, 92(1), 96–107. <https://doi.org/10.26577/JOS.2020.v92.i1.11>
- Norris, C. (2009). manga, anime and visual art culture. In *The Cambridge Companion to Modern Japanese culture*. Cambridge University Press eBooks. <https://doi.org/10.1017/ccol9780521880473>
- Norris, M. J. (2010). Exploring Japanese popular culture as a soft power resource. *Inquiries Journal*, 2(05). <http://www.inquiriesjournal.com/articles/253/exploring-japanese-popular-culture-as-a-soft-power-resource>
- Norton, E. C., Dowd, B. E., & Maciejewski, M. L. (2019). Marginal Effects—Quantifying the effect of changes in risk factors in logistic regression models. *JAMA*, 321(13), 1304. <https://doi.org/10.1001/jama.2019.1954>
- Okamoto, T. (2014). Otaku tourism and the anime pilgrimage phenomenon in Japan. *Japan Forum*, 27(1), 12–36. <https://doi.org/10.1080/09555803.2014.962565>
- Otmazgin, K. N. (2012). Japan imagined: popular culture, soft power, and Japan's changing image in Northeast and Southeast Asia. *Contemporary Japan; Journal of the German Institute for Japanese Studies Tokyo*, 24(1), 1-19.
- Pashchenko, B., & Kyrlyova, O. (2020). Globalization of manga: rationale of its popularity in the world in comparison with Ukraine. *State and Regions. Series: Social Communications*, (3 (39)), 56-62.
- Phillips, W. J., Asperin, A., & Wolfe, K. (2013). Investigating the effect of country image and subjective knowledge on attitudes and behaviors: U.S. Upper Midwesterners' intentions to consume Korean Food and visit Korea. *International Journal of Hospitality Management*, 32, 49–58. <https://doi.org/10.1016/j.ijhm.2012.04.003>
- Raines, M. (2023). *What is Cultural Awareness? The Importance of Becoming Culturally Sensitive and Aware*. Evolve Communities Pty Ltd. Retrieved July 25, 2024, from <https://www.evolve.com.au/what-is-cultural-awareness/>
- Ravenstein, E. G. (1885). The laws of migration. *Journal of the Statistical Society of London*, 48(2), 167. <https://doi.org/10.2307/2979181>

SimilarWeb Identity. (2024). manga-focused websites ranked. https://pro.similarweb.com/#/digitalsuite/websiteanalysis/overview/website-performance*/999/3m?webSource=Total&key=mangalib.me,readmanga.live,remanga.org,com-x.life,ranelib.me

Spherical Insights. (2023). Global manga Market Size, Share, Growth, Forecast -2032. *Spherical Insights*. <https://www.sphericalinsights.com/reports/manga-market>

Starblazers (2008). *From Out of the darkness*. . . Internet Archive. Retrieved July 25, 2024, through Wayback Machine. https://web.archive.org/web/20090531042519/http://starblazers.com/html.php?page_id=260&PHPSESSID=a517f630dab6ea69371c4eae5e6c756d

Steen, J. (2016). *Study of manga, Animation and Anime as an Art Form*. International Journal on Recent and Innovation Trends in Computing and Communication. Retrieved July 25, 2024, from <https://ijritcc.org/index.php/ijritcc/article/view/2352/2352>

Straubhaar, J. (2014). Choosing National TV: cultural capital, language, and cultural proximity in Brazil. In *Routledge eBooks* (pp. 77–110). <https://doi.org/10.4324/9781410607041-6>

Varpahovskis, E., & Ayhan, K. J. (2020). Impact of country image on relationship maintenance: a case study of Korean Government Scholarship Program alumni. *Place Branding and Public Diplomacy*, 1-13.

Wang, D., Xiang, Z., & Fesenmaier, D. R. (2014). Adapting to the mobile world: A model of smartphone use. *Annals of Tourism Research*, 48, 11–26. <https://doi.org/10.1016/j.annals.2014.04.008>

Information about authors:

Artyom Shapkin – master's student of the educational program «Strategic Financial Management of Firms», National Research University Higher School of Economics (Russian Federation, Moscow e-mail: evarpahovskis@hse.ru).

Eriks Varpahovskis (corresponding author) – Ph.D., Associate Professor, National Research University Higher School of Economics (Russian Federation, Moscow e-mail: evarpahovskis@hse.ru).

Авторлар туралы мәлімет:

Шапкин Артем – «Фирмалардың қаржысын стратегиялық басқару» білім беру бағдарламасының магистранты, «Жоғары Экономика мектебі» Ұлттық зерттеу университеті (Ресей Федерациясы, Мәскеу қ. e-mail: evarpahovskis@hse.ru).

Эрикс Варпаховскис (корреспондент автор) – Ph.D., доцент, «Жоғары Экономика мектебі» Ұлттық зерттеу университеті (Ресей Федерациясы, Мәскеу қ. e-mail: evarpahovskis@hse.ru).

Previously sent June 17, 2024.

Accepted August 28, 2024.

А.А. Шонай¹ , О.А. Моргунова² , А.К. Курмангали^{1*}

¹Казахский Национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, Казахстан

²Российский университет дружбы народов (РУДН), г. Москва, Россия

*e-mail: aymena@mail.ru

ВЛИЯНИЕ КЛИМАТИЧЕСКИХ ИЗМЕНЕНИЙ НА МЕЖДУНАРОДНУЮ ТОРГОВЛЮ И ЭКОНОМИКУ: ВЫЗОВЫ И ВОЗМОЖНОСТИ

В представленной научной статье осуществляется глубокий анализ многоаспектного воздействия климатических изменений на международную торговлю и мировую экономическую систему. Исследование акцентирует внимание на комплексном изучении прямых и опосредованных последствий климатических факторов, таких как экстремальные погодные явления, которые приводят к значительным нарушениям в логистических цепях, производственных процессах и инфраструктуре. Работа подчеркивает критическую связь между экологическими изменениями и международной экономической деятельностью, обосновывая, как изменения климата могут вызывать флуктуации на глобальных рынках за счет убытков в сельском хозяйстве и повреждений инфраструктуры. В статье предлагается методологический подход, направленный на формирование стратегий адаптации и минимизации отрицательных последствий климатических изменений, пригодных для реализации на национальном и международном уровнях. Разработанные авторами стратегии включают в себя предложения по улучшению экологической устойчивости и экономической эффективности, способствующие устойчивому развитию и стабильности в условиях изменяющегося климата. Такой подход предполагает активное включение международных кооперативных инициатив, а также развитие новых технологий и инноваций для адаптации международной торговли к новым экологическим реалиям. Данная научная статья будет полезна для академических исследователей, политических аналитиков и практиков в области международной торговли и экономики, предоставляя теоретические и практические основы для разработки стратегий адаптации к климатическим изменениям.

Ключевые слова: климат, торговля, экономика, устойчивость, стратегии.

A.A. Shonai¹, O.A. Morgunova², A.K. Kurmangali^{1*}

¹Kazakh National Pedagogical University named after Abai, Almaty, Kazakhstan

²Russian Peoples' Friendship University (RUDN), Moscow, Russia

*e-mail: aymena@mail.ru

Impact of climate change on international trade and economy: challenges and opportunities

The presented research article provides an in-depth analysis of the multidimensional impact of climate change on international trade and the global economic system. The study focuses on a comprehensive examination of the direct and indirect effects of climatic factors, such as extreme weather events, which lead to significant disruptions in supply chains, production processes and infrastructure. The paper emphasises the critical link between environmental change and international economic activity, justifying how climate change can cause fluctuations in global markets through agricultural losses and infrastructure damage. The article proposes a methodological approach aimed at generating strategies for adapting to and minimising the negative impacts of climate change that are suitable for implementation at national and international levels. The strategies developed by the authors include proposals to improve environmental sustainability and economic efficiency, contributing to sustainable development and stability in a changing climate. This approach involves the active inclusion of international co-operative initiatives as well as the development of new technologies and innovations to adapt international trade to new environmental realities. This research article will be useful for academic researchers, policy analysts and practitioners in the field of international trade and economics, providing a theoretical and practical framework for developing climate change adaptation strategies.

Key words: climate, trade, economics, sustainability, strategies.

А.А. Шонай¹, О.А. Моргунова², А.К. Құрманғали^{1*}

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан

²Ресей халықтар достығы университеті (РХДУ), Мәскеу қ., Ресей

*e-mail: aytena@mail.ru

Климаттық өзгерістердің халықаралық сауда мен экономикаға әсері: қиындықтар мен мүмкіндіктер

Ұсынылған ғылыми мақалада климаттық өзгерістердің халықаралық сауда мен әлемдік экономикалық жүйеге көп аспектілі әсерін терең талдау жүзеге асырылады. Зерттеу логистикалық тізбектерде, өндіріс процестерінде және инфрақұрылымда елеулі бұзылуларға әкелетін экстремалды ауа райы құбылыстары сияқты климаттық факторлардың тікелей және жанама әсерлерін жан-жақты зерттеуге назар аударады. Жұмыс климаттың өзгеруі ауыл шаруашылығындағы шығындар мен инфрақұрылымның зақымдануы арқылы жаһандық нарықтарда ауытқуларды қалай тудыруы мүмкін екенін негіздей отырып, экологиялық өзгерістер мен Халықаралық экономикалық қызмет арасындағы маңызды байланысты көрсетеді. Мақалада ұлттық және халықаралық деңгейде іске асыруға жарамды климаттық өзгерістердің жағымсыз салдарын бейімдеу және азайту стратегияларын қалыптастыруға бағытталған әдіснамалық тәсіл ұсынылады. Авторлар әзірлеген стратегиялар өзгермелі климат жағдайында тұрақты даму мен тұрақтылыққа ықпал ететін экологиялық тұрақтылық пен экономикалық тиімділікті жақсарту бойынша ұсыныстарды қамтиды. Бұл тәсіл халықаралық кооперативтік бастамаларды белсенді қосуды, сондай-ақ халықаралық сауданы жаңа экологиялық шындыққа бейімдеу үшін жаңа технологиялар мен инновацияларды дамытуды көздейді. Бұл ғылыми мақала климаттық өзгерістерге бейімделу стратегияларын әзірлеу үшін теориялық және практикалық негіздерді ұсына отырып, халықаралық сауда және экономика саласындағы академиялық зерттеушілер, саяси талдаушылар мен практиктер үшін пайдалы болады.

Түйін сөздер: климат, сауда, экономика, тұрақтылық, стратегиялар.

Введение

Изменение климата затрагивает судьбы всего человечества, т.к. климатические изменения вызывают сдвиги в глобальных экосистемах, оказывая воздействие на биоразнообразие, водные системы и распределение растительности. Эти изменения несут потенциальные угрозы для устойчивости экосистем. Анализ воздействия климатических изменений на глобальные экосистемы является ключевой составляющей для понимания возможных последствий для экономических систем (Семенов, 2019:216). С увеличением частоты и силы природных бедствий, связи с изменением агроклиматических условий, зачастую имеющих катастрофический характер, климатические изменения уже оказывают серьезное воздействие на глобальную экономику, включая торговлю, производство, инфраструктуру и потребительский спрос. Многие страны уже испытывают негативные последствия изменения климата на свою экономику, подчеркивая важность изучения данной темы и разработки соответствующих стратегий приспособления и смягчения последствий. Вместе с тем климатические изменения могут также иметь благоприятные последствия в некоторых контекстах, создать условия для развития новых

отраслей экономики, торговых потоков и международного сотрудничества.

Материалы и методы

В данной научной работе применялся интегрированный подход, объединяющий анализ климатических данных и экономических показателей для оценки их влияния на международную торговлю. Исходные данные включали информацию о температурных изменениях, частоте и масштабе климатических катастроф, а также экономические индексы и статистику торговых операций от таких международных организаций, как Всемирный банк и Международный валютный фонд.

Методология исследования базировалась на применении статистического и эконометрического анализа для выявления корреляций и причинно-следственных связей между изменениями климата и динамикой международной торговли. Для обработки данных использовались программные пакеты SPSS и R, что позволило провести множественный регрессионный анализ и моделирование временных рядов. Важной частью исследования стала верификация моделей на основе актуальных данных последних лет, что обеспечило высокий уровень достоверности результатов.

Исследовательский вопрос заключался в определении, как и в какой степени климатические изменения влияют на основные аспекты международной торговли. Гипотеза исследования предполагала, что увеличение частоты и интенсивности климатических катастроф приводит к значительным экономическим потерям в мировой торговле из-за нарушения логистических цепочек и увеличения страховых рисков. Этапы исследования включали сбор данных, их статистический анализ, моделирование и интерпретацию результатов, что позволило разработать рекомендации для устойчивого развития торговых стратегий в условиях меняющегося климата.

Обзор литературы

В обзоре литературы рассматриваются фундаментальные работы, посвященные воздействию климатических изменений на международную торговлю и экономику. Значительный вклад в изучение этой тематики внесли Семенов В.А. и Макаров Е.П., чьи исследования фокусируются на моральных и экономических аспектах изменения климата (Семенов, 2019; Макаров, 2019). Их работы подчеркивают влияние климатических изменений на глобальные экономические процессы и взаимосвязи с торговой политикой.

Дополнительный взгляд на эту проблематику предоставляет Чен К., исследующий изменчивость урожайности под влиянием изменений климата (Chen, 2014). Эта работа важна для понимания, как климатические факторы могут воздействовать на аграрные рынки, что непосредственно связано с международной торговлей.

Также следует отметить исследование Майкла Джейкоба, анализирующего связь между климатической политикой и международной торговлей (Jakob, 2021). Его выводы подчеркивают, как международные соглашения и политики влияют на экономические и торговые стратегии стран в контексте климатических вызовов.

Необходимо упомянуть и работы Анкай Сюй и Жозе-Антонио Монтейро, которые исследуют, как климатический кризис влияет на мировую торговлю и как торговля может влиять на климат (Sui, Monteneiro, 2022). Эти исследования раскрывают двусторонние связи между экономическими процессами и климатическими изменениями.

Значимы работы Моренц и Барнетта (Morenz, Barnett, 2019), изучающие стратегии адаптации к климатическим изменениям на уровне нацио-

нальных экономик, что имеет прямое отношение к вопросам международной торговли. Авторы подчеркивают важность разработки глобальных адаптивных мер в ответ на изменяющиеся климатические условия и их влияние на экономическую устойчивость стран.

Существенный вклад в анализ данной проблематики вносят также работы Гринвальда и Хана (Greenwald, Hahn, 2020), которые исследуют влияние климатических изменений на цены и торговые потоки сельскохозяйственной продукции. Их результаты показывают, что изменения климата вызывают значительные колебания в объемах и структуре мирового аграрного рынка.

Однако, несмотря на многочисленные исследования в данной области, остается пробел в комплексном понимании механизмов воздействия климатических факторов на специфику международной торговли. В своей статье я стремлюсь дополнить существующий научный дискурс анализом того, как глобальные изменения климата могут повлиять на стратегическое планирование и поведение международных торговых корпораций, что представляет научный интерес и имеет практическую значимость для формирования политики устойчивого развития.

Результаты и обсуждение

В последние десятилетия климатические изменения стали одним из центральных вопросов глобальной повестки. Изменение климата представляет собой масштабное явление, оказывающее влияние на различные аспекты жизни человечества, включая экологию, здоровья, социальные структуры и, в частности, экономику. Международная торговля, являясь ключевым элементом глобальной экономики, не остается в стороне от этих процессов. Климатические изменения влияют на торговлю через ряд каналов: изменения агроклиматических условий, изменение водного баланса, повышение частоты и интенсивности природных катастроф, изменения в морских и воздушных транспортных путях и многое другое.

На международном и национальном уровнях политики в области экологической безопасности существуют определенные стратегии. Важно рассмотреть, насколько они соотносятся с международными соглашениями.

За почти 10 лет, в период после подписания Парижского соглашения, которое стало важным шагом в международных условиях, где должны соблюдаться значительные сокращения выбросы

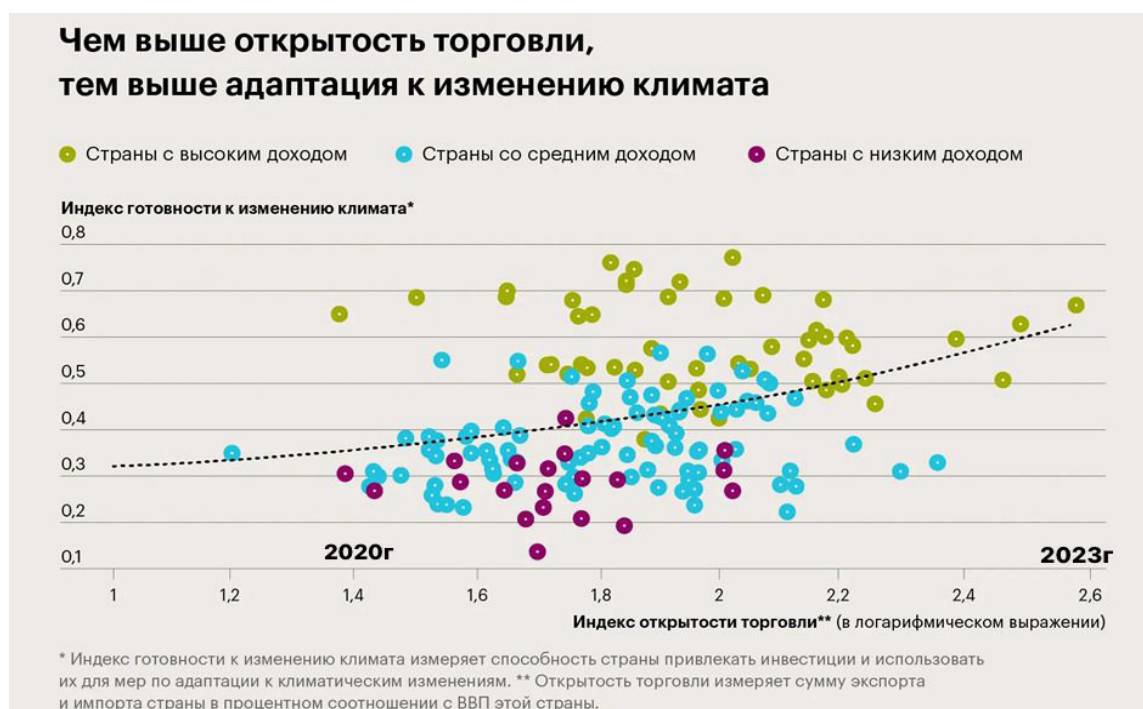
парниковых газов, где также активизировались исследования научным сообществом, которые рассматривали влияние климатических изменений на сектора экономики, включая энергетику, здравоохранение и сельское хозяйство. Созданы формулы, действующие регулярно, такие как: Межправительственная группа экспертов по изменению климата. Ученые различных специальностей активизировались в области изучения изменения климата, а также начали интегрировать данные о климате в исследования экономических процессов. (Макаров, 2019:130).

Проблема изменения климата и необходимость выработать эффективные стратегии, которые позволяют мировому сообществу эффективно функционировать, на сегодняшний день, находится в центре внимания. После заключения Парижских соглашений международный диалог, проходящий в формате постоянных встреч, экспертного мониторинга и регулярных форумов, показывает, что существует политическая воля предотвратить катастрофические последствия деятельности человека. Однако внимание мирового сообщества более сосредоточено на таких аспектах, как экологические перестройки, как

изменение паттернов потребления, обработки мусора, сокращению вредных выбросов, в том числе CO₂ и метана, способствующих усилению парникового эффекта, а также борьбу с засолением, которое связано с повышением уровня океана. Статья рассматривает малоизученные вопросы перестройки международной торговли в условиях климатических угроз. Сначала мы рассмотрим вопросы, связанные с перестройкой торговых паттернов под воздействием климатических изменений. Затем проведем анализ потенциальных воздействий климатических изменений на торговлю электроэнергией, в том числе и в Казахстане. Заканчивая таблицей с прогнозами, основываясь на наших исследованиях.

Стратегия противостояния воздействию климатических факторов, как диверсифицированный экспорт.

Важную роль в интерпретировании национальной экономики к изменению климата играет торговля и торговая политика. Лучше всего адаптируются изменениям климата страны, которые более открыты к торговле и с более диверсифицированным экспорт (рис. 1).

Источник: Экономический разговор:

<https://econs.online/articles/opinions/kak-klimaticheskij-krizis-vliyaet-na-mirovuyu-torgovlyu-a-ona-na-klimat/?ysclid=It73cerfr9272565888>

Рисунок 1 – Соотношение между адаптации к климатическим изменениям и открытостью торговли

Необходимо отметить, что экономические потери, связанные с изменением климата значительно сокращаются в странах, где снижены торговые издержки. Торговля имеет значительный вес в способствовании передачи технологий и знаний, которые необходимы государствам для адаптации к изменению климата. Эта адаптация заключается во внедрении новых технологий, в выведении новых сельскохозяйственных сортов и в разработке новых технологий. Все этому процессу могут помешать ограничивающие рамки в виде: сложных процедур ввоза-вывоза, высокие торговые издержки, связанные с таможенными пошлинами (Chen 2014:413).

Важно способствовать снижению тарифов для торговли экологичными товарами и услугами, эта мера ускоряет и мотивирует к созданию производств таких товаров. В докладе «О мировой торговле за 2022 год» был задан вектор в некоторых областях, которые способствуют к укреплению торгового сотрудничества в области климата. Эти меры необходимы для повышения устойчивости к климатическим факторам и к ускорению декарбонизации. Стимулирование торговли экологически чистыми товарами и услугами, такие как энергоэффективные, зеленые технологии, значительно укрепляет сотрудничество в области изменения климата (Джейкобсон, 2015:48).

Для того, чтобы сократить выбросы CO_2 на 0,6% к 2030 году, необходимо увеличить мировой экспорт на 5 % таких товаров как солнечные панели, ветряные турбины и водород (Sui, 2022:2) Эти результаты являются обнадеживающими и указывают на то, что устранение торговых барьеров для экологических товаров и оборудования может способствовать увеличению их использования и способствовать снижению выбросов парниковых газов. Это также может способствовать развитию зеленой экономики и созданию рабочих мест в области чистых технологий. В последние годы некоторые страны применяют антидемпинговые и уравнивательные пошлины к таким товарам как солнечные панели и ветряные турбины, чтобы защитить своих производителей от дешевого импорта и конкуренции. Однако такие меры могут затруднить доступ к экологическим технологиям и продукции, что препятствует развитию чистых энергетических решений. Следует отметить, что низкие тарифы, как правило характерны для углеродоемких отраслей. Эти тарифы значительно ниже, чем для

экологически чистых, что влияет на неявную субсидию, касательно выбросов углерода. Это демонстрирует анализ индекса издержек ВТО (рис. 2)

Парниковый эффект и международная торговля

Одной из важнейших экологических проблем, на сегодняшний день, является парниковый эффект. Данный эффект заключается в увеличении содержания углекислого газа и метана в атмосфере. Проблема несет за собой повышение среднегодовых температур, к таянию льдов и повышению уровня воды. Негативные последствия на этом не заканчиваются.

Выбросы парниковых газов тесно связаны с международной торговлей, так как торговля влияет на них. Выбросы больших объемов углекислого газа происходят за счет процесса производства, потребления, а также транспортировки товаров и услуг (рис. 3).

Для уменьшения углеводородного загрязнения необходимо создать благоприятный торговый режим для низко-углеродных технологий (Jacob, 2021:156). Для примера приведем значительное снижение цены на солнечную энергию в виду 90% с 2010г., а сама эффективность этих панелей возросла в 2 раза по сравнению с 1980г. В данном примере снижение затрат связано с технологическим и производственным прогрессом, что позволяет более широко применять энергию, добываемую из возобновляемых источников.

Эти технологические инновации могут иметь потенциально очень важное значение для стран Глобального Юга, в которых сосредоточены значительные производственные мощности, обеспечивающие товарами цепочки международной торговли.

Совместные исследования, разработка и обмен технологиями между странами могут способствовать развитию и внедрению новых климатических технологий. Это приведет к снижению ископаемых видов топлива и к снижению декарбонизации. Инвестиции и финансирование в проекты, которые связаны с развитием инициатив, в области климата, могут помочь укрепить торговое сотрудничество. Все эти меры могут способствовать укреплению торгового сотрудничества в области климата и содействовать достижению устойчивого развития и борьбе с климатическими вызовами (Бондаренко, 2018:84).

Международная торговля двойко оказывает влияние на выбросы парниковых газов. С одной стороны, негативное влияние в виде выбросов при производстве и транспортировке экспортруемых товаров и услуг. С другой – положительное влияние на возможный ускоренный переход к низкоуглеродной экономике.

Ярким примером влияния международной торговли на изменения климата служит период пандемии COVID-19. Согласно последним EDGAR (Базы данных выбросов для глобальных атмосферных исследований), в этот период объемы перевозимых товаров резко сократились, и существенно уменьшился рост выброса CO₂, благодаря ограничительным мерам. Однако, международная торговля невозможна без перевозки огромного объема товаров, в том числе на дальние расстояния, что сопряжено с выбросами парниковых газов. Казалось бы, необходимо сократить объем перевозок, однако такое решение больше ударит по экономикам стран Глобального Юга, экспорт которых недостаточно диверсифицирован, чтобы обеспечить компенсацию потерь от такого решения за счет других форм экономической деятельности. Перенос производства ближе к конечным рынкам поможет, конечно, снизить логистическую нагрузку и способствовать сокращению выбросов парниковых газов, однако невозможно не учитывать потенциально негативное влияние таких изменений в мировой торговле на экономики развивающихся стран.

Торговые последствия погодных изменений

Сдвиги в климате имеют прямые и косвенные последствия для мировой торговли и экономики. Изменения в погодных условиях ведут к прерываниям в поставках, уменьшению урожаев и нарушению логистики, и повреждению инфраструктуры (Акимов, 2006:260).

Ключевые способы, которыми климатические изменения воздействуют на международную торговлю заключаются в изменениях в устоявшихся системах торговых партнерств. Изменения климата влияют на сельскохозяйственные урожаи, что приводит к колебаниям в объемах и стоимости продукции. Регионы, традиционно являющиеся экспортерами определенных продуктов, могут столкнуться с уменьшением урожая традиционных культур и необходимостью искать новые культуры, способные стать товаром на международном рынке и новых партнеров для торговли (Порфи-

льев, 2019:205). Одним из таких примеров может служить изменение хозяйствования в районе дельты реки Меконг, традиционно рисопроизводящем районе, в результате засоления почв из-за поднятия уровня океана, выращивание этой культуры прекратилось, нарушилась цепочка поставок риса. Фермеры в поисках выхода обратились к выращиванию морепродуктов, что потребовало выхода на новые рынки и поиск новой инфраструктуры и поиска новых рынков сбыта.

Климатические изменения создают риски цепочкам поставок. Причем не только экстремальные погодные условия (засухи и наводнения, например) увеличивают риски в первую очередь в отраслях, зависимых от точных сроков доставки (например, в сфере свежих продуктов или высокотехнологичного производства.). Также возникают риски, которые трудно предугадать. Например, снижение грузопроходимости Панамского канала связано с недостатком воды, что кажется оксюмором, поскольку повышение уровня мирового океана само является глобальной угрозой. Однако канал использует пресные воды в своей центральной части, а потому подвержен влиянию засух, которые не позволяют шлюзам работать в полную мощь. Экстремальные погодные явления, а именно: участвовавшие ураганы, штормы и наводнения могут прерывать морские и воздушные транспортные пути, вызывая задержки и увеличивая стоимость доставки.

Компании и страны ищут способы адаптации к новым реалиям, включая диверсификацию источников поставок и усиление логистической инфраструктуры. Однако недостаток международных правовых соглашений, которое могло бы проводить такую политику и обеспечивать ее соблюдение, климатические меры по-прежнему ограничиваются сферой разработки национальной политики (Юлкин, 2018:80).

Климатическая динамика в мировой экономике

Ухудшение экологических условий, увеличение частоты и интенсивности природных катастроф влияют на общественное здоровье, увеличивая риски распространения болезней и стресса. Проблемой также является сокращение рынков в некоторых регионах в результате массовой миграции из-за неблагоприятных условий. Экологические кризисы, такие как засуха, наводнения, пожары и разрушение сельскохозяйственных угодий, приводят к тому, что люди вынуждены покидать места проживания, из-за потери средств к существованию. Под угрозой

существования находится ряд малых островных развивающихся государств, таких как: Кирибати, Вануату, Тувалу и другие (Nicoleta – Florina Moraru, Morgunova 2022).

Влияние изменений климата на международную торговлю достаточно сложно рассматривать в рамках полярных позитивно-негативных оценок. Скорее эти изменения требуют гибкого, динамичного подхода, основанного на научных наблюдениях и прогностике. Например, изменение климата влияет на морские экосистемы, что приводит к смещению рыбных запасов, изменяя традиционные маршруты рыболовства и цепочки торговли морепродуктами. Таяние арктических льдов открывает новые морские пути, что может сократить расстояния и изменить логистику всей Евразии.

Роль международных соглашений

В связи с этим, климатические изменения могут усиливать существующие социальные и экономические неравенства, особенно затрагивая уязвимые группы населения, которые часто наименее оснащены для адаптации к изменениям. Исходя из вышесказанного можно сделать вывод, что климатические изменения – это глобальный вызов, который требует определённых координационных усилий во всех сферах обществ. Для того, чтобы обеспечить устойчивое и справедливое развитие в условиях изменения климата, необходимо пристальное внимание и активные действия (Юлкин, 2018:451).

Международные соглашения, такие как Парижское соглашение, играют решающую роль в формировании экономических и политических стратегий на глобальном уровне. Они способствуют установлению стандартов и регулированию в области климатической политики, что в свою очередь влияет на экономические решения и инвестиционные стратегии стран. Международное сотрудничество и деятельность международных организаций оказывают существенное влияние на глобальную экономическую систему в контексте климатических изменений, способствуя разработке стратегий устойчивого развития и адаптации к новым экологическим реалиям.

Также необходимо учесть вклад Межправительственной Группы Экспертов по Изменению Климата (МГЭИК). Заслуга МГЭИК заключается в регулярных докладах, которые основаны на новейших научных исследованиях. Эти доклады затрагивают различные аспекты изменения климата и возможные стратегии приспособления и смягчения климатических эффектов. МГЭИК

играет ключевую роль в формировании международной климатической политики и содействует разработке мер, направленных на сокращение выбросов парниковых газов и к адаптации к будущим последствиям изменения климата.

Проблема климатической безопасности и участие Казахстана в международной торговле

Изменение климата не обойдет стороной и Республику Казахстан, что в будущем может оказать огромное влияние на сельскохозяйственный сектор, водные ресурсы, пастбища и леса. С учетом изменяющихся климатических условий, Казахстан должен принять меры для защиты своих природных экосистем, включая степи, леса, и водные ресурсы. Это может включать в себя меры по борьбе с опустыниванием, сохранение биоразнообразия, и управление водными ресурсами (Макаров, 2018:136). Также Республике необходимо расширять глобальное содействие в борьбе с изменением климата. Страна активно участвует в международных инициативах, направленных на сокращение выбросов парниковых газов и адаптацию к изменениям климата.

Результатом сотрудничества с другими странами является ратификация и принятие в 1999 г. Киотского протокола, принятие в 2011 г. Закона «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по экологическим вопросам». Казахстан активно участвует в программах Организации Объединенных Наций, Всемирного банка и других международных организаций, направленных на содействие устойчивому развитию и сокращению выбросов парниковых газов.

Более того, Казахстан активно внедряет меры по сохранению и восстановлению экосистем, таких как лесные насаждения, важные для уменьшения углеродного следа и поддержания биоразнообразия. Так октябре 2021 года USAID инициировал Проект USAID по восстановлению экосистемы на осушенном дне Аральского моря, а в апреле 2022 года началась первая высадка саксаула. Было высажено 62 500 саженцев на площади более 50 га.

Планируется в ближайшие два года посадить саксаул в общей сложности на 150 га, что позволит сформировать «лесной оазис» на территории 500 га вблизи села Каратерен.

1 декабря 2023 года состоялся Всемирный климатический саммит в г. Дубай (ОАЭ), который проходил в рамках Конференции ООН по изменению климата. Президент Республики

Казахстан – Касым-Жомарт Токаев поддержал инициативу ООН принять конкретные действия, способствующие сохранению окружающей среды для будущих поколений, а также подчеркнул инициативу Казахстана, который один из первых в регионе принял и ратифицировал Парижское соглашение и Стратегию углеродной нейтральности до 2060 года.

Изменение климата создает необходимость для развития производства энергии из возобновляемых источников энергии. Исследования, указывают на потенциал солнечной и ветровой энергии для смягчения климатических изменений и к постепенному отходу от ископаемых видов топлив (Шаповалов, 2013:13), и климат Казахстана создает широкие возможности для их внедрения.

Для минимизации рисков, связанных с климатическими изменениями, такими как экстремальные погодные условия или изменения в производственных циклах, можно принять меры в контексте международной торговли. Разработка альтернативных источников сырья и товаров

поможет снизить зависимость от одного поставщика или региона. Это позволит смягчить потенциальные проблемы, связанные с климатическими рисками в определенных районах (Катцов, 2011:205). Чрезвычайно важными для Казахстана представляется создание так называемой «Зеленой логистики», которая включает в себя разработку и внедрение экологически чистых транспортных средств и технологий. Ключевые инициативами в этой области являются экологический чистый транспорт, оптимизация маршрутов, а также оптимизация упаковок и материалов для них (Кокорина, 2019:14). Использование транспортных средств, работающих на альтернативных видах топлива, таких как электричество или биотопливо, значительно снизят выбросы CO₂. Оптимизация упаковок лежит в использовании утилизируемых материалов для упаковки. Преимущества такой стратегии очевидны. Использование альтернативных видов топлива помогает сократить зависимость от нестабильных цен на нефть и газ, что способствует экономической устойчивости (Сорохтин, 2021:8).

Таблица 1 – Метод прогнозирования для различных аспектов влияния на изменение климата. Источник: составлено авторами

Наименование аспекта	Прогноз	Временные рамки
Влияние на производство и снабжение	Увеличение экстремальных погодных условий, таких как засухи, наводнения, и изменение климатических зон скорее всего повлияет на сельскохозяйственное производство. Это может привести к сдвигу в глобальных сельскохозяйственных зонах, увеличению цен на продовольствие и нестабильности в снабжении продуктами питания.	Короткосрочные и среднесрочные эффекты могут включать колебания цен и изменения в торговых потоках, в то время как долгосрочные последствия могут включать переориентацию аграрных рынков и сдвиги в производственных практиках.
Энергетический сектор	Изменения климата могут ускорить переход от ископаемых видов топлива к возобновляемым источникам энергии, что повлияет на мировые энергетические рынки. Вероятно, это приведет к росту инвестиций в зеленые технологии и увеличению спроса на новые формы энергии.	В среднесрочной перспективе возможны колебания цен на энергоресурсы, а в долгосрочной перспективе значительная трансформация глобальной энергетической инфраструктуры.
Изменения в торговых потоках	По мере того, как некоторые регионы становятся менее пригодными для производства из-за климатических изменений, глобальные торговые потоки могут измениться. Страны с устойчивыми климатическими условиями могут стать новыми экспортными ключевых товаров.	Эти изменения более заметны в долгосрочной перспективе, однако они могут начаться в среднесрочной перспективе.
Влияние на экономический рост и развитие	Страны, которые часто наиболее уязвимы к климатическим изменениям, могут столкнуться с серьезными экономическими трудностями. Это может усилить глобальное неравенство и потребовать усиленной международной поддержки и сотрудничества.	Эти эффекты будут наблюдаться как в краткосрочной, так и в долгосрочной перспективе.

Заключение

На сегодняшний день существует серьезный вызов для мирового сообщества – изменения климата. Есть огромные риски понести экономические убытки, связанные с такими негативными последствиями как потеря урожая, угрозы для транспортной инфраструктуры. Однако стоит обратить внимание на положительные моменты, которые заключаются в развитии технологий, в торговле экологически чистыми продуктами, а также в применении возобновляемых источников электроэнергии. Для эффективного преодоления вызовов и использования возможностей необходима глобальная координация усилий, адаптация стратегий торговли и экономического развития к новым подходам к укреплению международного сотрудничества в борьбе с изменением климата. Следует отметить, что международная торговля может играть ключевую роль в стимулировании перехода к низко углеродным технологиям и снижении выбросов парниковых газов.

Международная торговля позволяет странам обмениваться передовыми экологически чистыми технологиями и знаниями, что способствует их распространению и внедрению в различных регионах мира. Международная торговля создает большие рынки для инновационных продуктов и услуг, связанных с низко углеродными технологиями, что стимулирует их развитие и коммерциализацию. Внедрение устойчивых технологий, развитие новых секторов экономики и

глобальное сотрудничество в сфере адаптации могут смягчить негативные последствия и создать новые пути для развития.

Обсуждение этих результатов в контексте текущих глобальных вызовов и тенденций в экономике позволяет сформировать рекомендации для бизнеса, государственных структур и международных организаций, направленные на устойчивое и адаптивное развитие в условиях изменяющегося климата.

Полученные результаты подчеркивают, что климатические изменения неизбежно влияют на глобальную экономику, вызывая сдвиги в производственных цепочках, торговых потоках и ресурсных базах. Это ведет к необходимости адаптации стратегий в различных секторах, включая сельское хозяйство, энергетику, транспорт и логистику. Однако, вместе с вызовами, климатические изменения также открывают новые возможности. Инновации в устойчивых технологиях, развитие новых рыночных сегментов и усиление международного сотрудничества могут не только смягчить негативные последствия, но и способствовать долгосрочному экономическому росту и устойчивому развитию. Условием для осуществления такой стратегии является координация усилий мирового сообщества. Необходимы совместные усилия правительств, международных организаций, бизнес-сообщества и научных кругов для разработки и реализации комплексных стратегий, направленных на адаптацию к изменениям климата и смягчение их последствий.

Литература

- Акимов, В.А. (2006). Катастрофы и безопасность. Москва: [Издательство].
- Васильева, А. А. (2018). Международно-правовые последствия исчезновения территорий государств. РУДН. Доступно на: <https://www.dissercat.com/content/mezhdunarodno-pravovye-posledstviya-ischeznoveniya-territorii-gosudarstv>
- Джейкобсон, М. З., Делучи, М. А., Кэмерон, М. А., & Фрью, В. А. (2015). Недорогое решение проблемы надежности энергосистемы при 100-процентном проникновении прерывистого ветра, воды и солнца для всех целей. С.48.
- Катцов, В.М., Порфирьев Б.Н. (2011). Оценка макроэкономических последствий изменений климата. Москва.
- Кокорина, А.О. (2019). Парниковые газы – глобальный экономический ресурс. Москва: [Издатель].
- Макаров, Е.П. (2019). Современные оценки участия американских домохозяйств в связанных с климатическими изменениями экономических процессах. Экономические исследования и разработки, № 6, С. 130-136.
- Макаров, И.А. (2018). Влияние изменений климата на глобальные экономические процессы. С.136.
- Moqan, Nicoleta-Florina, & Morgunova, O. A. (2022). Климатические беженцы в правовом вакууме: к разработке системы помощи, признания и компенсаций. Вестник КазНУ. Серия международные отношения и международное право, 100(4). Доступно на: <https://bulletin-ir-law.kaznu.kz/index.php/1-mo/article/view/1346>
- Порфильев Б.Н. (2019). Экономика климатических изменений. Москва.
- Семенов В.А. (2019). Изменения климата, как новая мораль в экономических отношениях. Том 216, с. 215.
- Сорохтин, О.Г. (2021). Парниковый эффект: миф и реальность. Вестник РАЕН, стр.8.
- Сьюй, Анкай & Монтейро, Жозе-Антонио. (2022). Как климатический кризис влияет на мировую торговлю, а она – на климат. Доступно на: <https://econs.online/articles/opinions/kak-klimaticheskij-krizis-vliyaet-na-mirovuyu-torgovlyu-a-ona-na-klimat/>

- Шаповалов А., Давыдова А. (2010). Изменение климата. Коммерсантъ, 13 с.
- Юлкин М.А. (2018). Низкоуглеродное развитие: от теории к практике. Москва; СПб: Нестор-История, с. 80.
- Юлкин, М.А. (2018). Энергетика и климат / Сланцевая революция и глобальный энергетический переход. Под ред. Н. А. Иванова. Москва; СПб: Нестор-История, с. 451-465.
- Чен, К., МакКарл, Б. А., & Шиммельпфенниг, Д. (2014). Изменчивость урожайности под влиянием изменения климата, погоды и технологий. Климатические изменения, 126(3-4), 413-427. Доступно на: <https://agecon2.tamu.edu/people/faculty/mccarl-bruce/papers/780.pdf>
- Jakob, Michael. (2021). Climate policy and international trade – A critical appraisal of the literature. ScienceDirect, Vol. 156. Доступно на: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S030142152100269X>

References

- Akimov, V.A. (2006). Katastrofy i bezopasnost'. Moskva: [Izdatel'stvo].
- Vasil'eva, A. A. (2018). Mezhdunarodno-pravovye posledstviya ischeznoeniya territorii gosudarstv. RUDN. Dostupno na: <https://www.dissercat.com/content/mezhdunarodno-pravovye-posledstviya-ischeznoeniya-territorii-gosudarstv>
- Dzheikobson, M. Z., Deluchi, M. A., Kameron, M. A., & Frew, B. A. (2015). Nedorogoe reshenie problemy nadezhnosti energosistemy pri 100-protsentnom proniknovenii preryvistogo vetra, vody i solntsa dlya vsekh tselei. S.48.
- Kattsov, V.M., Porfir'ev B.N. (2011). Otsenka makroekonomicheskikh posledstviy izmenenii klimata. Moskva.
- Kokorina, A.O. (2019). Parnikovyie gazy – global'nyi ekonomicheskii resurs. Moskva: [Izdatel'].
- Makarov, E.P. (2019). Sovremennye otsenki uchastiya amerikanskikh domokhozyaistv v svyazannykh s klimaticheskimi izmeniyami ekonomicheskikh protsessakh. Ekonomicheskie issledovaniya i razrabotki, № 6, S. 130-136.
- Makarov, I.A. (2018). Vliyaniye izmenenii klimata na global'nye ekonomicheskie protsessy. S.136.
- Moraru, Nicoleta-Florina, & Morgunova, O. A. (2022). Klimaticheskie bezhentsy v pravovom vakuume: k razrabotke sistemy pomoshchi, priznaniya i kompensatsii. Vestnik KazNU. Seriya mezhdunarodnye otnosheniya i mezhdunarodnoye pravo, 100(4). Dostupno na: <https://bulletin-ir-law.kaznu.kz/index.php/1-mo/article/view/1346>
- Porfil'ev, B.N. (2019). Ekonomika klimaticheskikh izmenenii. Moskva.
- Semenov, V.A. (2019). Izmeneniya klimata, kak novaya moral' v ekonomicheskikh otnosheniyakh. Tom 216, s. 215.
- Sorokhtin, O.G. (2021). Parnikovyi effekt: mif i real'nost'. Vestnik RAEN, str.8.
- Syui, Ankai & Monteiro, Zhoze-Antonio. (2022). Kak klimaticheskii krizis vliyaet na mirovuyu torgovlyu, a ona – na klimat. Dostupno na: <https://econs.online/articles/opinions/kak-klimaticheskii-krizis-vliyaet-na-mirovuyu-torgovlyu-a-ona-na-klimat/>
- Shapovalov, A., Davydova, A. (2010). Изменение климата. Коммерсантъ, 13 с.
- Yulkin, M.A. (2018). Nizkouglerodnoye razvitiye: ot teorii k praktike. Moskva; SPb: Nestor-Istoriya, s. 80.
- Yulkin, M.A. (2018). Energetika i klimat / Slantsevaya revolyutsiya i global'nyi energeticheskii perekhod. Pod red. N. A. Ivanova. Moskva; SPb: Nestor-Istoriya, s. 451-465.
- Chen, K., MakKarl, B. A., & Shimmel'pfennig, D. (2014). Izmenchivost' urozhainosti pod vliyaniem izmeneniya klimata, pogody i tekhnologii. Kлиматические изменения, 126(3-4), 413-427. Dostupno na: <https://agecon2.tamu.edu/people/faculty/mccarl-bruce/papers/780.pdf>
- Jakob, Michael. (2021). Climate policy and international trade – A critical appraisal of the literature. ScienceDirect, Vol. 156. Dostupno na: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S030142152100269X>

Сведения об авторах:

Шонай Аскар Абаевич – докторант 2 курса, Институт Сорбонна-Казахстан, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, (Казахстан, г. Алматы, e-mail: Shonayaskar@gmail.com)

Моргунова Оксана Алексеевна – PhD, доцент, Российский университет дружбы народов (Россия, Москва. e-mail: o_morgunova@hotmail.com)

Курмангали Аймен Куанышбаевна (автор-корреспондент) – доктор политических наук, Институт Сорбонна-Казахстан, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, (Казахстан, Алматы. e-mail: aytena@mail.ru)

Information about authors:

Shonay Askar Abaevich – 2nd year PhD student, Institute Sorbonne-Kazakhstan, Abai Kazakh National Pedagogical University, (Kazakhstan, Almaty, e-mail: Shonayaskar@gmail.com)

Kurmangali Aimen Kuanyshbayevna (corresponding author) – Doctor of Political Sciences, Sorbonne-Kazakhstan Institute, Abai Kazakh National Pedagogical University (Almaty, Kazakhstan. e-mail: aytena@mail.ru)

Morgunova Oksana Alekseevna – PhD, associate professor, Peoples' Friendship University of Russia, (Russia, Moscow. e-mail: o_morgunova@hotmail.com)

Авторлар туралы мәлімет:

Шонай Асқар – 2-курс докторанты, Сорбонна-Қазақстан институты, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті (Қазақстан, Алматы қ., e-mail: Shonayaskar@gmail.com)

Моргунова Оксана Алексеевна – саясаттану ғылымдарының докторы, Ресей халықтар достығы университеті, (Ресей, Мәскеу қ., e-mail: o_torgunova@hotmail.com)

Құрманғали Аймен Қуанышбайқызы (корреспондент автор) – PhD, доцент, Сорбонна-Қазақстан институты, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті (Қазақстан, Алматы қ., e-mail: aytupa@mail.ru)

Поступила 17 мая 2024 г.

Переотправлена 11 июня 2024 г.

Принята 26 августа 2024 г.

АВТОРЛАРҒА МӘЛІМЕТ

«ҚазҰУ. Халықаралық қатынастар және халықаралық құқық сериясында» материалдарды жариялау Open Journal System арқылы, онлайн жіберу жүйесі және сараптамалық бағалауды қолдану арқылы жүзеге асырылады.

Мақалаға қойылатын талаптар

- Редакциялық коллегия журналдың ғылыми бағыттары бойынша бұрын жарияланбаған мақалаларды қабылдайды. Мақала журналдың функционал сайтына жүктеу арқылы FАNA (Open Journal System) электронды форматта (doc, .docx, .rtf форматында) қабылданады.

- Шрифт кеглі – 12 (аңдатпа, кілт сөздер, әдебиеттер тізімі - 10, кесте мәтіні – 9-11), шрифт – Times New Roman, мәтін беттің ені бойынша тегістеу арқылы теріледі, аралығы– бір, абзац бойынша шегініс – 0,8 см, шеттері: үстіңгі және астыңғы – 2 см, сол және оң жақ – 2 см.

- Сурет, кесте, графика, диаграмма және т.б. мәтін ішінде нөмір және атаумен белгіленеді. (Мысалы, 1 - сурет – Сурет атауы). Суреттердің, таблица, графика мен диаграммалардың саны мақала көлемінің 20% -нан (кейбір жағдайда 30%) артық болмауы керек.

- Мақала көлемі (атауы, авторлар бойынша ақпарат, аңдатпа, түйін сөз, әдебиеттер тізімін қоспағанда) әлеуметтік және гуманитарлық бағытта 3 000 сөзден кем, 7 000 сөзден артық емес болуы шарт.

- Авторлар жіберіліп отырған мақаланың/қолжазбаның бұрын соңды еш жерде жарияланбағаны, мақалада/қолжазда басқа жұмыстардың мәтіндеріне сілтемесіз алынған кірме фрагменттердің жоқ екендігі туралы Open Journal System жүйесіндегі ілеспе хатта МІНДЕТТІ түрде жазу керек.

Мақала құрылымы:

Бірінші бет:

- Бірінші жол – FTAMP нөмірі (ерекше жағдайда ЭОЖ), мәтін беттің сол жақ шетімен тегістеледі, қаралау шрифт.

- Мақала атауы (Тақырып) мақаланың мәні мен мазмұнын көрсетіп, оқырманның назарын аудару керек. Тақырып қысқа әрі ақпараттық, жаргондар мен аббревиатурасыз жазылуы тиіс. Тақырыптың орташа ұзындығы 5-7 сөз (кей жағдайда 10-12 сөз). Мақаланың тақырыбы орыс, қазақ және ағылшын тілдерінде берілуі керек. Тақырып қаралау шрифтті кіші әріптермен, беттің ортасымен тегістеледі.

- Мақала автор(лар)ы – аты-жөнінің бірінші әріптері және тегі, жұмыс істейтін орны (аффилиация), қала, мемлекет, email – орыс, қазақ және ағылшын тілдерінде жазылады. Авторлар туралы ақпарат қалыпты шрифтті кіші әріптермен жазылып, беттің ортасында тегістеледі.

- Аңдатпа көлемі 150 сөз орыс, қазақ, ағылшын тілдерінде жазылады.

- Түйін сөздер/сөз тіркестері – орыс, қазақ, ағылшын тілдерінде 3-5 сөз аралығында.

Келесі бет (жаңа бет):

- Кіріспе келесіде берілген негізгі элементтерден тұрады:

- Тандалған тақырыптың негіздемесі; тақырып өзектілігі мен зерттеу проблемалары. Тандалған тақырыптың негіздемесінде алдыңғы зерттеушілердің тәжірибелері негізінде проблемалық жағдайдың (зерттеу жұмыстарының жоқтығы, жаңа зерттеу нысанының пайда болғаны және т.б.) бар екендігі айтылады. Тақырыптың өзектілігі аталған зерттеу нысанының қойылған сұрақтарға толық жауаптардың болмаған жағдайда, тақырыптың теориялық және практикалық маңыздылығы арқылы дәлелденіп жалпыға ортақ мүдде арқылы анықталады.

- Жұмыстың нысанын, пәнін, мақсаттарын, міндеттерін, тәсілдерін, әдістер, гипотезасын анықтау. Зерттеудің мақсаты тезисті дәлелдеумен, яғни зерттеу тақырыбын автор таңдаған аспектімен көрсетумен байланысты.

- Материал мен әдістер - материалдар мен жұмыс барысының сипаттамасынан, сондай-ақ қолданылатын әдістердің толық сипаттамасынан тұруы керек

- Әдебиеттерге шолу жасау бөлімінде - зерттеу тақырыбы бойынша ағылшын тілінде шетелдік авторлардың іргелі және жаңа еңбектер (кемінде 15 жұмыс), оларды ғылыми үлесі тұрғысынан талдау, сондай-ақ сіздің мақалаңызда толықтырылған зерттеу кемшіліктері беріледі.

- Жұмысқа қатысы жоқ көптеген сілтемелердің болуы немесе сіздің жетістіктеріңіз туралы, алдыңғы жұмыстарыңызды көрсететін сілтемелерді қосуға **БОЛМАЙДЫ**.

- Нәтижелер мен Талқылау бөлімінде сіздің зерттеу нәтижелеріңізді талдауы және талқылауы беріледі. Зерттеу барысында алынған нәтижелер туралы қорытынды беру арқылы негізгі мәні айқындалады. Бұл мақаланың маңызды бөлімдерінің бірі болып саналады. Онда жұмысыңыздың нәтижелерінің талдауы және алдыңғы жұмыстармен, талдаулармен және тұжырымдамаларымен салыстыру арқылы сәйкес нәтижелерді талқылау беріледі.

- Қорытынды, тұжырымдама – жұмыстың осы кезеңдегі нәтижелерін жалпылау және қорытындылау; автор алға қойған тұжырымның растығын және алынған нәтижелерді ескере отырып, ғылыми білімнің өзгеруі туралы автордың қорытындысын растау. Қорытынды абстрактілі болмауы керек, оларды ұсыныстарды немесе одан әрі жасалатын жұмысты сипаттай отырып белгілі бір ғылыми саладағы зерттеу нәтижелерін жалпылау үшін қолдану керек.

- Пайдаланылған әдебиеттер тізімі немесе библиографиялық тізім кем дегенде әлеуметтік және гуманитарлық бағыттарға 15 атаулардан тұрады, ал ағылшын тіліндегі жалпы атаулар саны 50% -дан кем болмауы керек. Егер сілтемелер тізімінде кириллицада берілген еңбектер болса, сілтемелер тізімін екі нұсқада ұсыну қажет: біріншісі - түпнұсқада, екіншісі - романизацияланған алфавитте (транслитерация). Әлеуметтік және гуманитарлық бағытта романизацияланған әдебиеттер тізімін, ағылшын тіліндегі (басқа шет тіліндегі) дереккөздер рәсімдеу стилі - American Psychological Association (<http://www.apastyle.org/>).

INFORMATION FOR AUTHORS

Submissions to the International Relations and International Law Journal are made using Open Journal System, the online submission and peer review system.

MANUSCRIPT REQUIREMENTS:

- The Editorial Board accepts previously unpublished articles in research areas of the journal. The paper should be submitted in electronic format (in .doc, .docx, .rtf) ONLY by submitting it through the function (Open Journal System) at the journal's website
- Font size -12 (abstract, keywords, references - 10, table text - 9-11), font -Times New Roman, alignment - text width, spacing - single, paragraph indentation - 0.8 cm, margins: top and bottom – 2 cm, left and right – 2 cm.
- Figures, tables, graphs, diagrams, etc. are presented directly in the text, indicating the number and title (for example, Figure 1 – The name of the figure). The number of figures, tables, graphs and diagrams should not exceed 20% of total volume of the article (in some cases up to 30%).
- The volume of the article (excluding title, information about authors, abstract, keywords, references) should be at least 3,000 words and not exceed 7,000 words for social and humanitarian areas, and 1,500-7,000 words for natural science and technical areas.
- Authors must indicate in the cover letter in the Open Journal System that the submitted article/manuscript has not been published anywhere before, and that the article does not contain borrowed text fragments from other papers without referencing them.

The structure of the article:

First page:

- The first line is the IRSTI (Interstate rubricator of scientific and technical information number) (in exceptional cases, UDC), alignment is left, the font is bold.
- The title of the article (Title) should reflect the essence and content of the article and attract the reader's attention. The name should be short, informative and not contain any jargon or abbreviations. The optimal length of the title is 5-7 words (in some cases 10-12 words). The title of the article should be presented in Russian, Kazakh and English. The title of the article is presented in bold, lowercase letters, and alignment is centered.
- Author (s) of the article – Initials and surname, place of work (affiliation), city, country, email – in Russian, Kazakh and English. Information about authors is presented in an ordinary font in lowercase letters, alignment is centered.
- Abstract of at least 150 words in Russian, Kazakh and English
- Keywords are words/collocations - 3-5 words in Russian, Kazakh and English.

Next page (new):

- Introduction consists of the following main elements:
- Justification for the topic chosen; relevance of topic or problem. The chosen topics should be based on the description of our predecessors' experience and report a problem to solve (lack of any research, the emergence of a new object, etc.). The relevance of the topic is due to general interest to the research object with a lack of comprehensive answers on relevant questions, which is proved by the theoretical or practical importance of the topic.
- Defining the object, subject, goals, objectives, methods, approaches, hypothesis, and meaning of your work. The purpose of the study is related to proof of thesis, that is presentation of the research subject in the aspect chosen by the author.
- Materials and Methods should consist of a description of materials and progress of work, as well as a full description of methods used.
- The literature review section should cover fundamental and new papers on the subject under study by foreign authors in English (at least 15 references), analysis of these works from the point of view of their scientific contribution, as well as gaps in research that authors supplement in their article.
- It is UNACCEPTABLE to have a lot of links that are not related to research, or inappropriate judgments about your own achievements, links to your previous work.
- In the Results and Discussion section, authors can analyze and discuss the results of their research. Conclusions on results obtained in the course of study are presented, the main essence is revealed. In addition, this is one of the most important sections of the article. It is necessary to analyze the results of research and discuss relevant results in comparison with previous work, analyses and conclusions.
- The conclusions section covers the generalization and summing up of work at this stage; truth confirmation of statements put forward, expressed by the author, and the author's conclusion about change in scientific knowledge, taking into account the results obtained. Conclusions should not be abstract, they should be used to summarize the results of research in a particular research area, with a description of proposals or opportunities for further work.
- The list of references consists of at least 15 titles for socio-humanitarian areas. A total number of titles in English should be at least 50%. If there are references presented in Cyrillic in the list of references, it is necessary to present the list of references in two versions: first - in the original language, second – in the Romanized alphabet (transliteration).
- Style of the Romanized list of references, as well as sources in English (another foreign language) for social and humanitarian areas - American Psychological Association (<http://www.apastyle.org/>).

МАЗМҰНЫ – CONTENTS – СОДЕРЖАНИЕ

1-бөлім Халықаралық қатынастардың өзекті мәселелері	Section 1 Contemporary problems of international relations	Раздел 1 Актуальные проблемы международных отношений
<i>Парпиев С.М., Мухаметжан А.Е., Жекенов Д.К.</i> Реализм контекстіндегі «Шағын мемлекеттің (Small state)» сыртқы саясатын талдау: Қырғызстан мысалында 4		
<i>Li Xue</i> Reasons for the fall of the Liberal International Order from the perspective of World Politics..... 30		
<i>Altynbek A.A., Karimova Z.K.</i> Theoretical and Methodological Approaches to the Study of Migration from China to Kazakhstan..... 43		
2-бөлім Аймақтанудың өзекті мәселелері: тұрақты даму	Section 2 Current issues of regional studies: sustainable development	Раздел 2 Актуальные вопросы регионоведения: устойчивое развитие
<i>Medeu A., Gubaidullina M.</i> Hydropolitics of China towards Kazakhstan: Role of Transboundary Ile and Ertis River Basins 52		
<i>Shapkin A., Varpahovskis E.</i> Graphic Arts (Manga) as a Component of Japanese Cultural Diplomacy Determining Russian Kazakhstan Consumers' Behavioral Intentions and Perceived Country Image of Japan 61		
<i>Шонай А.А., Моргунова О.А., Курмангали А.К.</i> Влияние климатических изменений на международную торговлю и экономику: вызовы и возможности 77		
Авторларға мәлімет 89		